

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»

На правах рукопису

СІЧКА ВІКТОРІЯ ІВАНІВНА

УДК: 159.922.6+140.8+172.42

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОБРАЗУ СВІТУ
У ПІДЛІТКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

Симоненко Світлана Миколаївна
доктор психологічних наук, професор

Одеса – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СПРИЙНЯТТЯ КАРТИНИ СВІТУ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
1.1. Категорії «картина світу», «образ світу» та їх дослідження у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці.....	11
1.2. Образ світу: чинники, різновиди та механізми його розвитку....	29
1.3. Психологічні особливості світосприйняття в підлітковому віці.....	42
Висновки до першого розділу.....	57
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ОБРАЗУ СВІТУ У ПІДЛІТКІВ З РІЗНОЮ СОЦІАЛЬНОЮ СИТУАЦІЄЮ РОЗВИТКУ	
2.1. Організація, етапи та методика емпіричного дослідження.....	62
2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей розвитку образу світу у підлітків різних соціальних груп.....	68
2.2.1 Аналіз особливостей сприйняття картини світу, образу світу за допомогою аналізу їх візуальних образів у підлітків з повних сімей.....	68
2.2.2 Аналіз особливостей сприйняття картини світу, образу світу за допомогою аналізу їх візуальних образів у підлітків з неповних сімей.....	76
2.2.3 Аналіз особливостей сприйняття картини світу, образу світу за допомогою аналізу їх візуальних образів у підлітків з прийомних сімей.....	85
2.3. Аналіз системи ціннісних орієнтацій підлітків із різних соціальних груп.....	92
2.4. Порівняльний аналіз особливостей розвитку образу світу у підлітків різних соціальних груп.....	111
Висновки до другого розділу.....	138

РОЗДІЛ ІІІ. ПРОГРАМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ ТОЛЕРАНТНОГО СПРИЙНЯТТЯ ДЛЯ ПІДЛІТКІВ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ КАТЕГОРІЙ В УМОВАХ РЕКРЕАЦІЇ

3.1. Толерантне сприйняття та особливості його розвитку у підлітків в умовах рекреації	148
3.2. Мета, завдання та принципи організації тренінгу з розвитку толерантного сприйняття у підлітків.....	155
3.3. Психологічний аналіз результатів апробації тренінгу з розвитку толерантного сприйняття	159
Висновки до третього розділу.....	164
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	172
ДОДАТКИ.....	192

ВСТУП

Актуальність дослідження образу світу підростаючого покоління і сучасної молоді зумовлена тим, що в умовах сьогодення посилюється потреба психологічного дослідження світогляду та світосприйняття особистості, які повною мірою відображаються картиною світу, образом світу, а також багато в чому визначають, як зміст психічного життя особистості, її життєвий шлях, так і майбутнє суспільства, в цілому. На думку багатьох дослідників, розробка проблеми «образу світу» має велике значення не тільки для теоретичної психології, але і для вирішення багатьох практичних завдань.

У психології картина світу розглядається в контексті конкретної людини і світу в цілому. Особистість – це завжди носій певної картини світу. Виходячи з соціальної ситуації розвитку, у кожної людини складається своє ідеальне уявлення про світ. Залежно від того, якими сенсами людина наповнює своє життя, таким вона сприймає світ. При взаємодії людини з реальністю утворюється особлива психологічна реальність – образ світу або картина світу. Кожне нове покоління «створює» образ світу, який дозволяє йому адекватно адаптуватися та впливати на навколишнє середовище. Саме «свій» образ світу, що включає регуляцію всієї життєдіяльності людини і відіграє визначальну роль у розвитку особистості.

Аналіз наукових джерел показав, що проблема образу світу привертає увагу багатьох дослідників та розглядається з різних позицій у працях Ю.А. Аксьонова, О.Ю. Артем'євої, О.Е. Баксанського, М.І. Бушая, Ф.Ю. Василюка, Б.М. Величковського, О.І. Власової, В.П. Зінченка, Дж. Келлі, Є.О. Климова, О.М. Кучер, О.М. Леонт'єва, Д.О. Леонт'єва, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, В.С. Мухіної, У. Найссера, В.Ф. Петренка, В.В. Петухова, Ж. Піаже, С.М. Симоненко, С.Д. Смірнова, Л.К. Спірідонової, Ю.К. Стрелкова, В.П. Сьоркіна, Т.М. Титаренко та інших вчених. Значний внесок у розробку підходів до опису образу світу як категоріальної структури свідомості зробили представники психосемантичного напрямку

(О.Ю. Артем'єва, В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельов та інші). Взаємозв'язок образу світу і візуально–мисленнєвої діяльності досліджувався в роботах С.М. Симоненко, Т.А. Вовнянко, М. Аль Бари); психологічні особливості розвитку підлітків з інтернатів та прийомних сімей досліджувалися М.А. Одинцовою, О.Т. Смур та іншими вченими.

В сучасній психологічній науці образ світу розглядається як складне утворення психіки, що не лише визначає окремий акт пізнання навколишньої дійсності, а й зумовлює зміст, побудову і протікання діяльності суб'єкта в цілому. Уявлення особистості про світ лежать в основі формування образу світу, вивчення якого у вітчизняній психології знаходимо в працях О.М. Леонтьєва. Образ світу визначається О.М. Леонтьєвим як складне багаторівневе утворення, що володіє системою значень і полем сенсу. Основна його функція – самовідображення світу. Особливу методологічну значущість має розкриття О.М. Леонтьєвим поняття образу світу у визначенні свідомості людини: «Свідомість у своїй безпосередності є тим, що відкриває суб'єктові картина світу, в яку включений і він сам, його дії і стани».

На наш погляд, дуже важливим є вивчення розвитку образу світу у підлітковому віці, оскільки саме в цьому віці формуються цілісні уявлення про світ і власне життя в ньому. Підлітковий вік – це період високої сензитивності до формування світогляду і цілісної картини світу, відкриття свого внутрішнього світу, усвідомлення своєї унікальності, неповторності і несхожості на інших. В картині світу підлітків ціннісні орієнтації виступають як психологічні новоутворення. Саме в підлітковому віці відбуваються зміни, що забезпечують формування образу себе як цілісного і внутрішньо узгодженого знання про себе і своє місце у світі, адекватного реального буття та індивідуальної картини світу.

Значущість і недостатня розробленість вказаних аспектів проблеми образу світу зумовили актуальність вибору теми дисертаційного дослідження «Психологічні особливості розвитку образу світу у підлітків».

Зв'язок дослідження з науковими планами, програмами, темами.

Тема дисертаційного дослідження обрана відповідно до наукової програми кафедри психології розвитку та соціальних комунікацій «Психологічний супровід розвитку особистості школяра в рекреаційний період в контексті інноваційних технологій» (номер державної реєстрації 0109U000191), що входить до тематичного плану Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Тема дисертації затверджена вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (протокол № 12 від 28 травня 2015 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 29 вересня 2015 року).

Мета дослідження – виявити особливості образу світу у підлітковому віці.

Згідно з метою були визначені **завдання дослідження**:

1. Здійснити аналіз теоретичних і емпіричних досліджень «образу світу» як психологічної категорії у сучасній вітчизняній та зарубіжній психологічній науці.

2. Визначити чинники та механізми розвитку сприйняття картини світу у підлітковому віці.

3. Розробити загальну методику та провести емпіричне дослідження, за допомогою якого дослідити особливості картини світу у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку.

4. Здійснити порівняльний аналіз особливостей сприйняття картини світу у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку.

5. Розробити програму розвитку толерантного сприйняття картини світу та ціннісних орієнтацій у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку в умовах рекреаційного закладу.

Об'єкт дослідження – вікові особливості розвитку образу світу особистості.

Предмет дослідження – особливості образу світу у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку.

Теоретико–методологічною основою дослідження є: загальнопсихологічні положення теорії відображення у вітчизняній психологічній науці; доробок гештальтпсихології та когнітивної психології образу світу та візуального мислення; основні положення культурно–історичної теорії розвитку вищих пізнавальних функцій (Л.С. Виготський); основні принципи системного та діяльнісного підходів, розроблені у вітчизняній психологічній науці (О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн); концепція образу світу (О.Ю. Артем'єва, Г.А. Берулава, М.І. Бушай, Б.М. Величковський, В.П. Зінченко, Є.А. Климов, О.М. Леонтьєв, В.С. Мухіна, В.В. Петухов, С.Д. Смирнов, Т.М. Титаренко); наукові розробки у галузі психосемантики (О.Ю. Артем'єва, В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельов); генетична психологія (С.Д. Максименко); теорії соціалізації і ресоціалізації (О.І. Власова); теорії емоційної регуляції пізнавальної діяльності (О.Я. Чебикін); розробки з проблеми візуально–мисленнєвої діяльності та образу світу (В.П. Зінченко, В.О. Моляко, С.М. Симоненко) та інші.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, узагальнення і систематизація досліджень, що містяться у наукових літературних джерелах з проблеми картини світу; емпіричні – спостереження, психодіагностичне тестування, яке включає конкретні невербальні методики: «Символ» (Л.А.Снігур, у модифікації С.М.Симоненко), «Картина світу» (модифікований варіант Є. С.Романової, О. Ф. Потьомкіної), «Намалюй образ світу»; вербальні методики – «Діагностика системи ціннісних орієнтацій особистості» О.Б. Фанталової, «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, «Незакінчені речення»; «Твоя лінія життя» О.О. Кроник, «Індекс толерантності» (Г.О.Солдатова та ін.), «Діагностика рівня толерантності підлітків» (О.В.Степанова).

Для обробки первинних даних ми використовували методи математичної статистики: визначення середнього арифметичного, кореляційний аналіз (за критерієм Спірмена), для перевірки вірогідності різниці середніх значень за вибірками ми застосовували критерій Манна–Уїтні та t–критерій Стьюдента. Процедура обробки даних проводилась за допомогою пакету програмного забезпечення SPSS v 10.0.5 for Windows. Інтерпретаційні методи: генетичний, структурний, семантичний аналіз.

Експериментальна база дослідження. В дослідженні брало участь 375 підлітків віком від 13 до 15 років, які навчаються у загальноосвітніх школах м. Ужгорода та підлітки, що відпочивали в ДП УДЦ «Молода гвардія» (м. Одеса). Було виділено три групи досліджуваних по 125 підлітків: 1 група – підлітки з повних сімей, 2 група – підлітки з неповних сімей, 3 група – підлітки з прийомних сімей.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає у тому, що *вперше*:

- *розкрито* особливості розвитку образу світу у підлітків різних соціальних категорій та емпірично встановлено спільне та відмінне у розвитку на рівні змістового та операціонального компонентів, а також когнітивної, мотиваційно-ціннісної та емоційної складових образу світу;

- доведено, що базові цінності образу світу в підлітковому віці схожі у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку, а життєва перспектива має відмінності. Виявлено взаємозв'язки між структурними компонентами толерантності та базовими цінностями у підлітків різних соціальних категорій.

- визначено, що відмінності та спільне проявляються на рівні візуальних образів-концептів (невербальна іконічна семантика, візуальні категорії) та вербальної семантики, категоріальних понять;

- обґрунтовано необхідність врахування соціальної ситуації розвитку підлітків як одного з чинників, що впливають на становлення образу світу,

оскільки, останній визначає ціннісні орієнтири та життєві перспективи у підлітків;

- *уточнено* поняття «образ світу», «картина світу» та їх вікові і соціокультурні характеристики;

- *дістало подальшого розвитку* уявлення про роль вербальної та візуальної семантики у вивченні образу світу суб'єкту.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці діагностичного комплексу для вивчення особливостей образу світу школярів підліткового віку, а також в розробці та апробації тренінгової програми з розвитку сприйняття картини світу та ціннісних орієнтацій у підлітків в умовах рекреації.

Основні результати дослідження були впроваджені у навчальний процес Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (акт впровадження № 380/20 від 4 березня 2016 р.). Розроблений тренінг з розвитку толерантного сприйняття картини світу та ціннісних орієнтацій було впроваджено у навчальний процес: Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти та Закарпатського обласного центру практичної психології та соціальної освіти (акт впровадження № 324 від 26 серпня 2016 р.); психологічної служби ДП УДЦ «Молода гвардія» м. Одеса (акт впровадження № 156/16–13–16/01 від 7 квітня 2016 р.).

Надійність та вірогідність отриманих результатів забезпечувалася всебічним аналізом різних психологічних концепцій і підходів до вивчення творчого потенціалу школярів в теоретичній частині; комплексом емпіричних методів, які відповідають меті й завданням, об'єкту й предмету дослідження, їх валідністю й надійністю, репрезентативністю вибірки; ідентичністю процедури дослідження для всіх членів вибірки; використаних математико–статистичних методів для обробки емпіричних даних.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження були представлені на Міжнародній науково–практичній конференції «Когнітивні процеси та творчість» (Одеса, 2012,

2014); Міжнародній науково–практичній конференції «Актуальні проблеми рекреаційної психології і педагогіки дитинства» (Одеса, 2012, 2014, 2016); I Міжнародній науково–практичній конференції «Когнітивні та емоційно–поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно–історичний підхід» (Харків, 2013); XVI Міжнародній науковій психологічній конференції «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2016); Всеукраїнській науково–практичній конференції «Психологічні проблеми сприймання» (Київ, 2014, 2016); на щорічних науково–практичних конференціях професорсько–викладацького складу, аспірантів та студентів Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2012–2016 р.), на засіданнях кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (2012–2016 р.).

Публікації. Основний зміст роботи викладено в 6 публікаціях, 4 з яких надруковано у наукових фахових виданнях України та 1 у зарубіжному науковому періодичному виданні.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи складає 215 сторінок, основний текст викладено на 168 сторінках. Робота містить 12 таблиць, 18 рисунків, 5 додатків. У списку використаних джерел 206 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОБРАЗУ СВІТУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ

1.1. Категорії «картина світу», «образ світу» та їх дослідження у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці

Поняття «образ світу» не нове для сучасної науки. Впродовж століть образ світу вивчався, розкривався і обговорювався мислителями, філософами, вченими з різних точок зору. Раніше на це поняття зверталась увага тільки культурологією, історією культури, етнологією і лінгвістикою, які займалися вивченням картин світу різних народів. Образ світу, картина світу – предмет дослідження багатьох наук. Воно активно використовується філософами, психологами, лінгвістами.

У межах філософії підкреслюється, що індивідуальна свідомість у своєму становленні базується на науковій картині світу, яка трактується як структурний елемент системи наукового знання. Картина світу, на відміну від світогляду, є сукупністю світоглядних знань про світ, сукупність предметного змісту, яким володіє людина. Лінгвісти стверджують, що образ світу формується на основі тої чи іншої мови і визначається її специфікою. У культурології вивчаються питання опосередкування образу світу суб'єкта особливостями культури, до якої цей суб'єкт належить. Соціологи акцентують свою увагу на відображенні в суб'єктивному образі світу людини різних соціальних об'єктів, явищ і зв'язків між ними. У психології картина світу розглядається в контексті конкретної людини і світу в цілому.

Образ світу, картина світу дозволяє краще зрозуміти людину у всіх її зв'язках і залежностях від навколишнього світу. Категорія образу світу значна для розкриття особливостей свідомості людини через контекст етносів, культур, ментальностей та інше. Різні підходи до розуміння образу

світу розкривають його залежність від різних зовнішніх і внутрішніх змінних.

У різних науках є низка понять, які визначають моделі об'єктивного світу, змальовуючи різні аспекти, які залежить від науки, що висвітлює певні грані досліджуваного предмету: картина світу, образ світу, модель світу, концептуальна система, «схема реальності», «модель універсуму», «когнітивна карта», світогляд. Всі ці поняття об'єднує філософська орієнтація на репрезентацію суб'єктивного образу об'єктивного світу як специфічного і глобального бачення індивідом оточуючого середовища, яке існує у вигляді його скороченого та видозміненого варіанту [116].

Багатство та оригінальність різних підходів до розуміння феномену картини світу, розроблених в різних галузях, дає можливість розширити розуміння в рамках психологічних знань процесів сприймання та інтерпретації інформації, взаємодії носіїв різних картин світу, успішності адаптації «Я» у світі через розуміння його системи та інше. Адже уявлення про світ – як предметний, так і соціальний – створює основу психічної свідомості діяльності людини.

Категорія образу світу дозволяє краще зрозуміти людину у всіх її зв'язках і залежностях від навколишнього світу. Означена категорія значима для розкриття особливостей свідомості людини через контекст етносів, культур, ментальностей та інше [97]. Суб'єктивний образ світу має базову, інваріантну частину, загальну для всіх її носіїв, і варіативну, що відображає унікальний життєвий досвід суб'єкта. Інваріантна частина формується в контексті культури, відображаючи її систему значень і смислів. Мінливість її визначається тією соціокультурною реальністю, в яку занурена особистість.

З XIX століття категорії «образ світу», «картина світу» і близькі поняття стали предметом ряду наук. Термін «картина світу» став широко використовуватися у фізиці в кінці XIX - початку XX ст. Одним з перших його став вживати Г. Герц для позначення фізичної картини світу як

сукупності внутрішніх образів зовнішніх предметів, з яких логічним шляхом можна отримувати відомості щодо цих предметів. М. Планк розрізняв практичну картину світу - систему суб'єктивних уявлень про навколишню дійсність, вироблювану на підставі переживань, і наукову картину світу - як модель реального світу в абсолютному змісті, незалежно від окремих особистостей і всього людського мислення. Наукова картина світу – цілісна система уявлень про загальні властивості і закономірності природи, що виникає в результаті узагальнення і синтезу основних природничо-наукових понять і принципів. Світоглядною і методологічною базою наукової картини світу є матеріалістична діалектика. Розрізняють загальнонаукову картину світу, картини світу наук, близьких по предмету дослідження, і картини світу окремих наук – фізична, астрономічна, біологічна і інше [74; 121; 133; 152].

Перші картини світу були висунуті в рамках античної філософії і носили натурфілософський характер. Наукова картина світу починає формуватися лише в епоху виникнення наукового природознавства в 10-17 ст. У загальній системі наукової картини світу визначальним елементом виступає картина світу тієї області пізнання, яка займає лідируюче положення. У сучасному природно-науковому пізнанні таке положення займає фізична картина світу. У структурі наукової картини світу можна виділити два головних компонента: концептуальний (понятійний) і чуттєво-образний. Концептуальний компонент представлений філософськими категоріями (матерія, рух, простір, час і інше) і принципами (матеріальної єдності світу, загального зв'язку і взаємообумовленості явищ та ін.), загальнонауковими поняттями і законами (наприклад, закон збереження і перетворення енергії), а також фундаментальними поняттями окремих наук (поле, речовина, енергія, Всесвіт, біологічний вигляд і інші). Чуттєво-образний компонент наукової картини світу – це сукупність наочних уявлень про природу (наприклад, планетарна модель атома, образ Метагалактики у

вигляді сфери, що розширюється, уявлення про спину електрона як дзиги, що обертається, тощо).

Головна відмінність наукової картини світу від донаукової або поза наукової (наприклад, релігійною) полягає в тому, що вона будується на основі визначених фундаментальних наукових теорій (або теорій), що є її обґрунтуванням. Так, наприклад, фізична картина світу 17-19 ст. будувалася на базі класичної механіки, а сучасна фізична картина світу - на базі квантової механіки, а також спеціальні і загальній теорії відносності. З іншої сторони, фундаментальна наукова теорія знаходить в Науковій картини світу як засобу для своєї інтерпретації: наукова картина світу створює умови, загальнонауковий фон для її аналізу.

Наукова картина світу тісно пов'язана зі світоглядом, будучи одним з дієвих способів його формування. Вона виступає сполучною ланкою між світоглядом і науковою теорією. Наукова картина світу знаходиться в постійному розвитку, в ній здійснюються в ході наукових революцій якісні перетворення, зміна старої картини світу новою [74; 75; 95].

Зі зміною у часі систем трактування дійсності, що обумовлені її практичним освоєнням, у царинах різних галузей знань здійснювались спроби дослідити не тільки явища оточуючого світу, а й особливості тієї призми, через яку цей світ сприймається. Психологія та психофізіологія сприймання характеризуються величезною базою публікацій та досліджень, масою накопичених фактів. Але більшість із них не отримали вичерпного пояснення. О.М.Леонт'єв у своїх роботах [80;81;82] зазначав, що досі не існує теорії сприймання, яка б змогла систематизувати накопичені факти.

О.Шпенглер зробив найбільш фундаментальний висновок: хоча кожний думає, що існує «тільки один, самостійний та вічний світ», насправді «існує стільки світів, скільки людей і культур» [187].

Важливе значення в розвитку розуміння даного феномену мала робота М.Хайдеггера, в якій вчений прямо ототожнював перетворення світу в його картину з процесом перетворювання людини в суб'єкта [177].

Ще більш «загостреною» на цій особливості картини світу виглядає думка К.Юнга про те, що не слід думати, що тільки наш світогляд є лише одним вірним, «об'єктивним» відображенням дійсності. Насправді він є не засіб, за допомогою якого ми пізнаємо істину, а лише картиною, яку ми малюємо заради нашої душі» [192].

Е.Фромм називав картину світу певним чином організованою та внутрішнє пов'язаною «картиною нашого природного і соціального світу та нашого місця в ньому». Люди можуть відмовлятися від того, що мають всеоб'ємну картину світу, проте можна легко показати, що всі їх уявлення будуються на загальноприйнятій картині світу, яка розділяється членами їх групи» [176].

В свою чергу М.Вебер звернув увагу на те, що картина світу в історії людства часто служила віхами, які вказували путь, по якому проходила динаміка людських інтересів [61].

Аналіз наукових джерел показав, що проблема образу світу привертає увагу багатьох дослідників та розглядається з різних позицій у працях Ю.А. Аксьонова, О.Ю. Артем'євої, Г.А. Берулова, Ф.Ю. Василюка, Б.М. Величковського, В.П. Зінченка, Дж. Келлі, Е.О. Климова, О.М. Леонт'єв, Д.О. Леонт'єва, В.С. Мухиної, У. Найссера, В.Ф. Петренка, В.В. Петухова, Ж. Піаже, С.М. Симоненко, А.В. Сегреєвої, С.Д. Смірнова, Л.К. Спиридонової, Ю.К. Стрелкова, В.П. Сьоркіна, Т.М. Титаренко і багатьох інших вчених. Значний внесок у розробку підходів до опису образу світу як категоріальної структури свідомості зробили представники психосоматичного напрямку О.Ю. Артем'єва, В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельов та інші. Зв'язок та вплив образу світу на візуально-мисленеву діяльність досліджувався в роботах В.О. Моляко, С.М. Симоненко, Т.А. Вовнянко.

В сучасній психологічній науці образ світу розглядається як складне утворення психіки, що не лише визначає окремий акт пізнання навколишньої дійсності, а й зумовлює зміст, побудову і протікання діяльності суб'єкта в цілому. Кожна людина може пізнавати лише деяку частину об'єктивного

світу дійсності, що включає частину навколишньої природи і «близьких Інших», яку ми називатимемо об'єктивною життєвою ситуацією. Її відображення в свідомості людини відповідно до її індивідуальних особливостей сприйняття і мислення називають індивідуальною картиною світу, яка належить свідомості суб'єкта, є основою його світогляду і найважливішою психологічною передумовою діяльності [80]. Образ світу визначається О.М. Леонтьєвим як складне багаторівневе утворення, що володіє системою значень і полем сенсу. Основна його функція – самовідображення світу. Змістовне наповнення образу світу в процесі розвитку особистості і її самосвідомості опосередковано єдиним механізмом ідентифікації і відокремлення. Уявлення про світ формується в контексті певної культури, в якій народилася і виросла людина [82].

Традиційно під «образом світу» мається на увазі деяка сукупність або упорядкована багаторівнева система знань людини про світ, про себе, про інших людей, яка опосередковує, заломлює через себе будь-які зовнішні дії [48]. Образ світу – методологічна установка, розкриває дослідження когнітивних процесів індивідуума в контексті його суб'єктивної картини світу, як вона складається у цього індивідуума впродовж розвитку пізнавальної діяльності. Це – багатовимірний образ світу, образ реальності [49].

Образ світу - цілісна, багаторівнева система уявлень людини про світ, про інших людей, про себе і свою діяльність. У цьому понятті втілена ідея цілісності і спадкоємності в зародженні, розвитку і функціонуванні сфери пізнавальної особи. Образ світу і близькі поняття – картина світу, модель універсуму, схема реальності, карта пізнавальна та інші – несуть в контексті різних психологічних теорій неоднаковий зміст.

Важливе значення картини світу як феномену людської психіки усвідомлювалась багатьма вченими-психологами, які працювали в руслі когнітивної та гештальтпсихології.

Гештальтпсихологи, які вивчали психіку людини з точки зору цілісних структур, гештальтів, зробили основний акцент на ідеї, що внутрішня, системна організація свідомості визначає властивості та функції утворюючих її частин, пояснюючи процес побудови сенсорного образу особливим психічним актом зрозуміння, миттєвого схоплення відносин у сприйманому полі (інсайт).

Когнітивна психологія найбільше цікавиться питанням організації знань в пам'яті суб'єкта, в тому числі характером співвідношення вербальних та образних компонентів в процесах мислення, а також проблемою побудови образу знайомого просторового оточення (когнітивної карти), яке створюється та видозмінюється в процесах активної взаємодії суб'єкта з оточуючим світом (Ф. Бартлет, М. Мінський, У. Найссер, Е. Рош та інші). Дослідження моделі світу, як відображення суб'єктивного досвіду людини, робилися, насамперед, в рамках когнітивного напрямку, у зв'язку з проблемою сприйняття, зберігання та переробки інформації в людській свідомості. Головна функція свідомості когнітивістами визначається як пізнання світу, що виражається в пізнавальній активності. При цьому обсяг і тип переробки активної інформації, що надходить із зовнішнього середовища, залежить від припущення суб'єкта щодо природи сприйманого об'єкта, від вибору способу його опису. Збір інформації та подальша її переробка визначається наявними у свідомості суб'єкта когнітивними структурами – «картами» або «схемами», за допомогою яких людина структурує сприймаються стимули [7].

Один з найавторитетніших представників когнітивної психології Ж.Піаже для позначення реальності, яка пізнається людиною, використовує поняття «схема». «Схема», у його розумінні, – це «когнітивна структура», яка формує базис поведінки [121,с.28]. Психічна реальність, за Ж.Піаже, складається з «операціональних систем цілого» [121,с.42], а не окремих, ізольованих елементів. У процесі пізнання дійсності («безпереривній

асиміляції інтелектом реальності» [121,с.46]) відбувається попереднє угруповання цих «операціональних систем» у певні схеми.

Поняття «образ світу» стало досить значущим для психологічної теорії діяльності, в якій це поняття виводилося, виходячи з розуміння єдності відображеного в свідомості об'єктивного світу та системного характеру людської діяльності. У теорії діяльності цілісність образу світу виводиться з єдності відображеного в ньому об'єктивного світу і системного характеру людської діяльності. Діяльнісна природа образу світу виявляється в наявності у нього, поряд з властивими фізичному світу координатами простору і часу, п'ятого квазівиміру: системи значень, що втілює в собі результати сукупної суспільної практики. Їх включення в індивідуальний акт пізнання забезпечується участю цілісного образу світу в породженні пізнавальних гіпотез, що є вихідною ланкою при побудові нових образів. Безперервне генерування взаємозв'язаної системи пізнавальних гіпотез, що йдуть назустріч зовнішнім стимул-реакціям, є вираження активної природи образу світу – в протилежність традиційним уявленням про пізнавальні образи, що виникають в результаті рефлекторних процесів – реактивних, що розгортаються у відповідь на зовнішні дії [120].

У працях С.Л. Рубінштейна [136], К.А. Абульханової-Славської [1] та інших образ світу розглядається в контексті життєвого шляху людини, через систему пізнання буття в світі. Виявляється, що формування образу світу відбувається в процесі пізнання людиною навколишнього світу, осмислення значимих подій у своєму житті. Світ для людини постає в конкретиці реальності буття і стає власним «Я» людини. С.Л. Рубінштейн характеризує людину як суб'єкта життя, у своєму власному існуванні і у відношенні до світу і іншій людині, підкреслюючи цілісність, єдність людини і світу.

Поняття «образ світу» у вітчизняній психології стало активно обговорюватися О.М. Леонтьєвим, який визначив його як складне багаторівневе утворення, що володіє системою значень і полем сенсу. «Функція образу: самовідображення світу. Ця функція «втручання» природи

в саму себе через діяльність суб'єктів, опосередковану образом світу. Світ, що відкривається через людину самому собі [79;80;81;82]. О.М. Леонтьєв зазначав, що проблема психічного повинна ставитися у ракурсі побудови в свідомості індивіда багатомірного образу світу як образу реальності. Виходячи з теоретичних поглядів О.М.Леонтьєва, в усвідомлюваній картині світу можна виділити три шари свідомості: 1 – чуттєві образи; 2 – значення, носіями яких виступають знакові системи, що формуються на основі інтеріоризації предметних і операціональних значень; 3 – особистісний смисл [82].

За О.М.Леонтьєвим, в образі світу актуалізуються перш за все особливості та зв'язки, визначені в процесі діяльності суб'єкта. Спочатку навколишній світ пізнається органами чуттів суб'єкта, що призводить до формування образів різної модальності. Подальше пізнання дійсності відбувається у процесі об'єкт-об'єктної взаємодії, результатом якої стає виділення надчуттєвих властивостей світу та їх фіксація у вигляді значень. Функціонування системи значень у структурі образу світу визначає його чи не найсуттєвішу ознаку – амодальний характер. Образ сприймання розглядається як поєднаний з чуттєвою тканиною предметний зміст [80].

Концепція образу світу О.М. Леонтьєва стала методологічним підґрунтям для наукових розробок на цій царині сучасних дослідників, які розуміють образ як когнітивну гіпотезу, яку можна порівняти з об'єктивною реальністю. Образ світу функціонально і генетично первинний стосовно будь-якого окремого образу чи окремого чуттєвого переживання.

В.П. Зінченко [59] розвинув ідею О.М. Леонтьєва про відображальні функції свідомості, що включає побудову емоційно забарвлених відносин до світу, до себе, до людей. В.П.Зінченко згідно своїй концепції виділяє буттєвий і рефлексивний шари свідомості: буттєвий шар утворюють біодинамічна тканина живого руху і чуттєва тканина образу. Шар рефлексії містить значення і смисли. Зі значеннями, таким чином, співвідносяться життєві і наукові знання, зі змістом співвідноситься світ людських цінностей,

переживань, емоцій. Між виділеними шарами свідомості існують складні взаємодії, які виражаються у взаємопроникненні, взаємотрансформації елементів, з якими вони складаються. Так, рефлексивний шар свідомості одночасно є «буттєвим». У свою чергу буттєвий шар, з одного боку зазнає вплив рефлексії, а з іншого – сам має зародки рефлексії.

Першопричину спорідненості буттєвого і рефлексивного шарів В.П. Зінченко бачить в наявності у них «загального культурно-історичного генетичного коду» [60].

На думку С.Д. Смирнова [155;156], образ світу є первинним по відношенню до чуттєвих вражень від сприйманого стимулу, будь-який образ, що виникає, будучи частиною, елементом образу світу в цілому, не стільки формує, скільки підтверджує, уточнює його. «Це система екстрацій (очікувань), що підтверджує об'єкт – гіпотези, на основі яких йдуть структурування і предметна ідентифікація окремих почуттєвих вражень» [156].

«Життєвий світ» у контексті теорії діяльності розглядається і в роботах Ф.Ю.Василюка. У центрі уваги дослідника знаходиться проблема взаємовідношення людини і світу, а точніше переживання суб'єктом світу і себе в цьому світі. Вчений розуміє переживання як особливу діяльність, спрямовану на перебудову психологічного світу і «на встановлення смислової відповідності між свідомістю і буттям» [31, с.30]. Метою цієї діяльності є підвищення осмисленості життя. Виходячи з даного положення, автор роботи пропонує своє розуміння життєвого світу: життєвий світ є співставлення внутрішнього світу людини, який визначається через багатство його потреб і діяльностей як простий і складний, і зовнішнього світу у всіх його взаємозв'язках. Зовнішній світ надає людині можливість задоволення чи незадоволення всяких потреб і залежно від цього є легким або важким [31].

Інші не менш важливі характеристики образу світу були обґрунтовані у відповідності до загальних положень про активність психічного відображення. У цьому напрямку вихідним є твердження про те, що цілісний

образ свідомості може керувати діяльністю суб'єкта, регулюючи і визначаючи її зміст [31].

Концепція образу світу, основні положення якої були намічені в працях О.М. Леонтьєва, знайшла свій розвиток і в роботах його учнів і послідовників [31; 33; 63; 83; 119;156]. Так, С.Д.Смірнов [156] розглядає образ світу як багатовимірну структуру і визначив, що в цій багаторівневій організації виділяються ядерні і поверхневі структури, між якими існують певні відмінності. Саме поверхневі структури позначені автором як «картина світу», тобто картина світу спрямована на пізнання зовнішнього, предметного світу.

С.Д.Смірнов стверджує, що пізнавальна гіпотеза щодо природи вихідної стимуляції має ґрунтуватися на підставі вже наявних уявлень про неї. За умов її відповідності нова інформація асимілюється тією частиною образу світу, що актуалізована зовнішнім впливом. У протилежному випадку первісна пізнавальна гіпотеза може змінюватися. Подібні трансформації мають відповідати деталізації, уточненню і виправленням, що відбулися в первісному образі світу. С.Д. Смірнов наголошує: «Орієнтує діяльність не окремий образ, збудований під впливом зовнішньої стимуляції, а модифікована картина світу» [154]. Розвиваючи ідеї С.Д. Смірнова про багаторівневу організацію образу світу, В.В. Петухов [119] підходить до аналізу даної проблеми з позицій когнітивної психології. Автор пропонує для позначення психічної реальності, яка покривається поняттям «образ світу», використовувати термін «уявлення». За термінологією В.В. Петухова, ядерні, амодальні структури образу світу – це «уявлення світу», а поверхневі – «уявлення про світ», тобто знання про нього. При цьому підкреслюється, що дані поняття розрізняються не просто як більш-менш глибокі – вони мають функціональну відмінність за своїм змістом.

Уявлення світу суб'єктом розуміється «само собою» і тому може не виділятися (і навіть не помічатися) ним (суб'єктом) спеціально», воно «притаманне людині за її «родовим» визначенням – як носієві свідомості»

[119,с.15]. З цього виходить, що ядерні структури функціонально є «фундаментальними опорами існування людини в якості свідомості істоти, які відображають його дійсні зв'язки зі світом і не залежать від рефлексії з їх приводу» [116, с.16]. На відміну від них, поверхневі структури пов'язані з пізнанням світу як спеціальною метою. Вони беруть участь у побудові більш-менш глибокого і точного уявлення про нього.

Уявлення світу і уявлення про світ «існують разом» на всіх стадіях суспільного і індивідуального розвитку, але саме «уявлення світу – предметного і соціального – становить основу психічного (свідомого) життя і діяльності суб'єкта» [119, с.16.].

О.Ю. Артем'єва [9] розуміє образ світу як «інтегратор» слідів взаємодії людини з об'єктивною дійсністю. Вона вибудовує трирівневу системну модель образу світу. Перший рівень – «перцептивний світ» – характеризується системністю значень і модальної перцептивної, чуттєвої предметності. Другий рівень – «картина світу» – представлений відносинами, а не чуттєвими образами, які зберігають свою модальну специфічність. Третій рівень – «образ світу» – це шар аmodalних структур, які утворюються при обробці попереднього рівня.

За термінологією О.Ю. Артем'євої картина світу – це «семантичний шар», про який можна говорити як про перехідний між поверхневим («перцептивним шаром»), в структурі якого оцінка об'єкта ще не відкинута від модальних і інших чуттєвих характеристик («перцептивний світ») і ядерними структурами («образом світу») [9].

Згідно з концепцією В.С. Мухіної [97;98], людина будує свій світогляд, свою ідеологію на основі внутрішньої позиції, через становлення системи особистісних смислів в контексті особливостей реалій свого життя. Історично і культурно зумовлені реалії буття людини поділяються на: 1 – реальність предметного світу; 2 – реальність образно-знакових систем, 3 – реальність соціального простору; 4 – природну реальність. Світогляд в цьому відношенні представляється як узагальнена система поглядів людини на світ

в цілому, на місце людства в світі і на своє індивідуальне місце в ньому. Світогляд В.С. Мухіної визначається як розуміння людиною сенсу її поведінки, діяльності, позиції, а також історії та перспективи розвитку людського роду. Змістовне наповнення образу світу в процесі розвитку особистості і її самосвідомості опосередковано єдиним механізмом ідентифікації і відокремлення. Уявлення про світ формується в контексті певної культури, в якій народилася і вирісла людина [97]. У сучасній когнітивній психології (Г.П. Стеценко, О.Е. Баксанський, О.М. Кучер та ін.) для позначення рівнів пізнання дійсності використовуються терміни «презентація» і «репрезентація», які за змістом співпадають з термінами «уявлення світу» і «уявлення про світ». Так, у роботі О.Е.Баксанського і О.М.Кучер поверхневі структури суб'єктивного образу світу визначаються як «сукупність когнітивних репрезентацій реальності», в яких фіксуються надбання і досягнення людини в ході її філогенетичного розвитку і які стають необхідним підґрунтям її онтогенетичного розвитку. Ядерні ж, амодальні структури образу світу автори представляють у вигляді матриці, яка «наповнюється конкретним змістом в індивідуальному досвіді суб'єкта (включаючи соціалізацію)» [16, с. 64-65].

З позиції «зіставлення внутрішнього і зовнішнього, себе та інших, реального й ілюзорного» [168, с. 30] аналізує життєвий світ і Т.М. Титаренко. Автор розглядає життєвий світ як «певну концептуальну модель багатовимірного відображення реальності, яка описує об'єктивну дійсність за допомогою різних перцептивних, вербальних, міфологічних, символічних мов» [168,с.33].

Отже, багатьма авторами позначаються поняття «багатовимірність», з одного боку, як складна категоріальна організація значень в поверхневих шарах образу світу, яка може змінюватися під впливом обставин життя. З іншого боку, цим поняттям визначають складну ієрархію смислів і значень у глибинних ядерних структурах образу світу, яких набувають уявлення, переконання, вірування, архетипи, міфи тощо й які слабо піддаються

усвідомленню і змінам і містять культурно-історичний досвід, який має, як вказує Т.М. Титаренко, загальнолюдський зміст, і зміст, закладений своєрідністю розвитку родини, нації, держави [168; 169].

В роботах С.М. Симоненко співвідношення цих понять розглядається в контексті аналізу об'єктивного і індивідуального. З цих позицій картина світу, «глобальна картина світу» представлена як результат духовної, наукової і матеріальної активності суспільства, а суб'єктивний образ світу, який породжується глобальною картиною світу, виступає щодо неї як операціональне поняття. Картину світу автор розглядає як похідну від глобального образу світу, який визначає світогляд людини, як зміст і результат духовної діяльності людини [152;153;154]. Отже, поняття “картина світу” і “образ світу” є тісно взаємопов'язаними і похідними один від одного. На думку С.М. Симоненко, якщо розглядати смислову зв'язку “картина світу” - активність суб'єкта – “образ світу”, то образ світу суб'єкта діяльності є похідним до “картини світу” і це можна розглядати як розпредмечування суб'єктом картини світу. Але існує й інша смислова зв'язка: образ світу – активність суб'єкта – картина світу. В процесі континуального створення образу світу суб'єкта діяльності виникає індивідуальна (приватна) картина світу, як похідна образу світу, як його змістова складова, як процес опредмечування навколишнього світу. У такому разі можна говорити про спів-творення суб'єктом загальної картини світу, розглядаючи образ світу як механізм континуальності розвитку глобальної картини світу [152].

Під час вивчення змістовного наповнення образу світу, незалежно від власної теоретичної орієнтації, науковці основну увагу акцентують на його суб'єктивних ознаках, досліджуючи його зміст в контексті індивідуальної діяльності [2;9; 10; 22; 47; 76; 80; 97;105].

В більшості випадків змістовний аспект образу світу позначається терміном «картина світу» і розглядається у вигляді сукупності значень, образів і уявлень. На думку науковців, назва «картина» підкреслює статичність і насиченість численними сепаратними компонентами, що, з

одного боку, відокремлюють змістові явища від функціональних, а з іншого – демонструють структурну цілісність досліджуваного явища [115].

Багато хто з психологів [11; 45; 58; 60; 63; 108; 115; 155; 162; 168; 181] розглядає саме світогляд як центральну частину, ядро індивідуальної картини світу, яке містить в собі структуровані уявлення про загальні закономірності, яким підкорюється світ, суспільство і людина, а також про характеристики ідеального, досконалого світу, суспільства і людини.

Отже, формування картини світу в свідомості індивіда є складний, багатоетапний процес. Серед етапів даного формування можливо визначити: 1) сприйняття, відбите через «Я» нових знань та нових відчуттів; 2) усвідомлення сприйнятого, пов'язане з розумовою та чуттєвою діяльністю; 3) власне формування «картини світу» в свідомості індивіда. Всі ці етапи плавно переходять від одного до іншого [5].

Вся історія людської цивілізації, весь її розвиток є взаємодією із біосоціальним середовищем, його сприйманням, інтерпретацією та інтеріоризацією, яка полягає в категоризації і систематизації акумульованих знань. В той же час людина ніколи не зможе повністю відобразити весь навколишній світ, який завжди залишатиметься багатшим за ідеї, що змальовують його. Щоб осягнути хоч би якусь частину інформації і не захлинутись її нескінченним потоком, людина має обмеження у системі сприймання.

Пізнаючи світ, людина спрощує його, підлаштовує під своє розуміння, під категорії, якими вона мислить, трансформує у вигляд, прийнятний для прийняття рішення. Дж. О'Коннор та Дж. Сеймор порівнюють сприймання індивідом оточуючого середовища із зіставленням географічних карт: «Карти мають зображувальний характер: вони як несуть в собі інформацію, так і упускають її, але залишаються безцінними помічниками під час дослідження території. Ми звертаємо увагу на ті аспекти світу, котрі нас цікавлять, та ігноруємо інші» [5].

Така психічна діяльність суб'єкта як його взаємодія з предметом, явищем, іншою людиною чи групою людей, що сприймаються чи пізнаються, має дві незаперечні умови: наявність об'єкта та суб'єкта сприймання. Під час психологічного аналізу цих умов недостатньо вказати лише на фізичне існування об'єкта. Оточуючий світ має бути відкритим, певним чином, щоб стати психічною реальністю для індивіда. Цим обґрунтовується введення поняття представлення світу як психологічного [50; 83].

Зважаючи на молодість психологічної науки, і бурхливість процесу становлення її термінологічного базису, розповсюдженість і частота вживання термінів не забезпечує ясності специфіки кожного з них. Тим більше, що розвиток концепцій відображення людиною оточуючого середовища розпочався всього століття тому, до того ж його корені походять з різних наукових дисциплін [85].

У лінгвістичних та психолінгвістичних науках широких масштабів набула розробка питань щодо мовної концептуалізації дійсності, специфічної для кожної окремої мови. Особливості концептуалізації відображаються у специфіці культури, яка послуговується певною мовою (В.фон Гумбольдт, Й.Л. Вайсгербер, Л. Вітгенштейн). Подальший розвиток цих ідей відбувався, в основному, на початку ХХ століття, і втілювався в ряді гіпотез про вплив лінгвістичних концептів на формування і функціонування свідомості носіїв різних мов: гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа [8].

Роботи Л.Й. Вайсгербера, який вказував на вплив словникового запасу конкретної мови, на сукупність понятійних мислительних засобів, їх передачу через оволодіння мовою як передачу картини світу, зафіксованої у мові [8].

Різниця між мовними картинками світу, перш за все, досліджується у лінгвоспецифічних словах, які неможливо перекласти на інші мови [8]. Використовуючи слова, що мають неявні смисли, людина, не усвідомлюючи приймає через них певну специфіку сприймання [8].

Суспільство надає людині вже готову, апробовану досвідом попередників і закріплену в слові, концептуальну конфігурацію, яка має високий ступінь довіри: окрім того, що вся інформація надходить до індивіда первинно через сім'ю, тобто людей, які мають величезний вплив на формування особистості, семантичні елементи настільки тісно переплетені, що людині важко проаналізувати якийсь певний фрагмент, щоб засумніватися в ньому [9;34].

Елемент індивідуалізації картини світу відкриває можливість існування неповторних людських особистостей на базі створення індивідуальних картин світу. Додаючи певні відтінки та деталі, людина створює неповторний варіант картини світу, яка знаходиться у постійній динаміці, і може зазнавати серйозних змін за життя людини. «Але, - підкреслює І.В.Андрієва, - повне свавілля при творенні індивідуальної картини світу є неможливим. Щодо головних аспектів, людина не може вважатись повністю неконтрольованою. Її образ світу відрізняється від звичайного образу світу, відображеного у загальній картині світу її часу, лише нюансами. Це зауваження є справедливим лише для ситуації відносно стабільної картини світу у суспільстві і втрачає свою справедливість у ситуації зміни базисних картин світу в суспільстві, або в ситуації плюралізму культур» [8].

Починаючи з 60-х років ХХ ст., проблема картини світу розглядається в рамках семіотики під час вивчення первинних моделювальних систем (мови) і вторинних моделювальних систем (міфу, релігії, фольклору, поезії, прози, кіно, живопису, архітектури тощо). При цьому культура трактується як «не успадкована пам'ять колективу», і її головним завданням визнається структурна організація світу, оточуючого людину, що знаходить своє відображення в моделі (картині) світу [42].

У формуванні картини світу беруть участь усі сторони психічної діяльності людини, починаючи з відчуттів, сприймань, уявлень і закінчуючи вищими формами мислення і самосвідомості людини. Образ світу виникає в різних актах світовідчування, світовідчуття, світосприймання, світоуявлення,

світооцінки, світоз'ясування, в таких переживаннях світу як цілісність, в актах світодії [59;61].

Привласнення загальної картини світу є результатом всієї духовної активності людини, яке включає як споглядальні форми віддзеркалення, матеріальну сферу розуміння, так і несвідоме, підсвідоме, надсвідоме в психіці людини [61].

Базисним матеріалом для картини світу, є категоріально-семантичний рівень (шар) тієї або іншої культури. На думку А.Я. Гуревича, «вбирання», сприйняття цих категорій і уявлень має неусвідомлений характер, хоча можуть бути присутні елементи контролю з боку правлячих груп над свободою інтерпретації деяких категорій і понять, відмінних від загальноприйнятої їх інтерпретації. Ці категорії, семантика культури відображені в мові, а також в інших знакових системах (мова мистецтва, науки, релігії) – мислити про світ, не користуючись цими категоріями, так само неможливо, як не можна мислити поза категоріями мови [10].

Однією з основних ознак (властивостей) картини світу, враховуючи наочний характер людської діяльності і мислення, є її наочність. Специфіка наочності картини світу полягає не в її тілесній «сенсуальній очевидності, а в можливості виразу певних ідей, категорій через різні прийоми їх візуалізації» [59; 61; 155]. Більшість образів в картині світу має візуальний характер, але необхідно відзначити, що достатньо широко представлені і аудіальні образи. З поняттям наочності картини світу пов'язані особливості гомогенності як просторово-часової однорідності зображення.

Візуалізація картини світу може відбуватися відповідно до різних принципів прямої або зворотної перспективи, де на одній площині зображуються події, які сприймаються з однієї точки зору тих, хто їх спостерігає, або зображення, де від однієї площини постають зображення з різних часів і різних місць.

Оскільки картина світу не є закінченим образом світу, їй притаманна особлива пластичність, рухливість, поліваріантність. Щоб бути гранично

ясною, лаконічною, вона повинна використовувати і особливі засоби побудови образів, вироблених людством для синтезу і збереження інформації, - різні поняття, логічні висновки, образи - гешталти, форму художнього узагальнення, а також до таких засобів відносяться розпливчасті, громіздкі, не строго сформульовані багатозначні і глибинні образи - поняття, що дають імпульс для широких узагальнень і аналогій [116].

1.2. Образ світу: чинники, різновиди та механізми його розвитку

Образ світу, картина світу – це система уявлень про реальність. Картину світу можна виділити, описати або реконструювати в будь-якій соціопсихологічній одиниці - від нації або етносу до будь-якої соціальної або професійної групи або окремої особи. Кожному відрізку історичного часу відповідає своя картина світу.

В той же час, можна виділити універсальну картину світу, властиву всьому людству, але вона буде дуже абстрактна. Для всіх людей характерна бінарна опозиція білого і чорного, але в одних груп біле відповідатиме позитивному початку – життя, а чорне – негативному початку – смерті, а в інших, наприклад, китайців, навпаки.

У будь-якого народу буде своє уявлення про добро і зло, про норми і цінності, але у кожного народу ці уявлення будуть різними. В окремої особи картина світу буде детермінована перш за все її характером. Картина світу змінюватиметься при зміні стану свідомості. Наприклад, людина, занурена у віртуальну реальність, бачитиме світ по-своєму. Картина світу опосередкована тією культурною мовою, на якій говорить дана група.

З розвитком цивілізації і накопиченням величезного об'єму різномірної інформації за допомогою наукових відкриттів, образ світу втратив свою внутрішню культурну цілісність і став надзвичайно варіативним. Образів світу існує стільки, скільки їх носіїв, і кожна людина є конструктором

власного світу. У буденному житті світ і образ світу зливаються в єдине ціле [116].

Суб'єктивний образ світу має базову, інваріантну частину, загальну для всіх її носіїв, і варіативну, таку, що відображає унікальний життєвий досвід суб'єкта. Інваріантна частина формується в контексті культури, відображаючи її систему значень і сенсів. Мінливість її визначається тією соціокультурною реальністю, в яку занурена людина. Кожне нове покоління «створює» такий образ світу, який дозволяє йому адекватно адаптуватися в світі і адекватно впливати на цей світ. Проблема специфічності образу «свого» світу в певного покоління і віку - постійно змінна реальність. Саме «свій» образ світу, що включає усвідомлюваний і неусвідомлюваний рівень, безпосередньо впливає на регуляцію всієї життєдіяльності людини і грає визначальну роль в розвитку особистості [108].

Розвиток образу світу суб'єкта залежить від цілого ряду об'єктивних та суб'єктивних факторів, які зумовлюють значною мірою та визначають його погляди і вчинки.

До об'єктивних факторів відносяться виховання, освіта, середовище, в якому проживає людина, національність, етнічність, релігійні погляди, а до суб'єктивних – психіку, психічний та емоційний стан тощо.

Зміни в зовнішніх умовах (політика, економіка, тощо) мають суттєвий вплив на характер, зміст та структуру картини світу суб'єкту. Нестабільність суспільства, екстремальні політичні події призводять до міфологізації свідомості, підвищенню ступеня маніпулятивності суспільства і людини [25; 26; 50; 55; 61; 67; 82; 100; 133; 135; 152; 157].

Найпотужніший вплив на сприйняття людини і, відповідно, картини світу, чинять її взаємовідносини із соціумом, в якому культура є важливим його проявом і завдяки якій людина адаптується до навколишнього світу символічними засобами. Сучасній людині доводиться реконструювати культуру в собі, тобто самій визначити принципи і умови індивідуальної відповідальності за власне життя, погляди, реалізацію поставлених цілей і

наслідки здійснених вчинків. «Культура – це те, що вирятовує з життєвої катастрофи, вона дозволяє жити людині так, щоб її життя не стало безглуздою трагедією чи повним здичавінням» – писав Х.Ортега-і-Гассет, – підкреслюючи певні дотичні грані культури із поняттям «картини світу» [113].

Як ми вже відзначали, культуру як феномен, який може аналізуватися з позицій психології, розглядав у своїх працях Л.С.Виготський. На думку засновника культурно-історичного підходу, «культура створює особливі форми поведінки, вона видозмінює діяльність психічних функцій, вона надбудовує нові поверхи в системі поведінки людини, що розвивається» [39].

Оскільки культури відрізняються одна від одної різними системами норм, своїм існуванням усередині різного соціального, економічного і природного середовища, то, природно, ці відмінності культур продукують у своїх представників різні образи світу. Культура являє собою складний, багатовимірний конструкт, елементи якого тим чи іншим чином впливають на психіку суб'єкта [14].

Н.К. Markus і Sh. Kitayama [199] висунули концепцію про культурні рівні психологічної реальності. Як вказують дослідники, феномени культури існують в психіці індивіда на різних рівнях. Найглибший рівень засвоєння загальнокультурних цінностей, які визначають установки індивіда, названий ними «колективною психологічною реальністю». Колективна реальність включає ідеологічні, філософські й інші властиві даної культури, тобто чинники, які впливають на соціалізацію індивіда, і знаходять своє втілення в ядерних структурах образу світу.

Наступний рівень – індивідуальна реальність, яка ґрунтується на колективній, але, крім того, містить у собі ті процеси, які визначаються тим, що індивід вступає в систему значущих для нього суспільних стосунків (родина, школа, робота тощо). На цьому рівні формуються особистісні якості індивіда («Я-концепція», самооцінка тощо), які визначають активність

індивіда в тому загальнокультурному просторі, який, кінець кінцем, і формує його самосвідомість і, додамо, образ світу. Виходячи з цього, можна припустити, що індивідуальна психологічна реальність «закріплюється» і в «особистісному», і в «суспільному» образі світу.

Аналіз наведених концепцій приводить до думки про деяку співвіднесеність структури культури із структурою образу світу. Так, глибинні рівні психологічної реальності (за Н.К. Markus та Sh. Kitayama), «універсальний рівень ментальності» (за G. Hofstede), «культурні константи» (за термінологією С.В. Лур'є) можна співвіднести з ядерними, слабо усвідомлюваними, структурами образу світу. На думку С.В. Лур'є і G. Hofstede, саме ці структури визначають специфіку тієї або іншої культури. Ці ж елементи культури передаються на генетичному рівні і транслуються від покоління до покоління більшою мірою. Іншими словами, ядерні, глибинні, слабо усвідомлювані структури образу світу містять в собі значущу для даної культури систему значень і смислів, яка поділяється більшістю представників даної культури. Індивідуальний же і колективний рівні, в яких закріплюється досвід самого індивіда і колективний досвід того чи іншого народу, можуть бути співвіднесені з картиною світу, оскільки вони більшою мірою залежать від змінних умов життя і піддаються трансформації.

Культура є основним чинником формування образу світу і що своєрідність культури того чи іншого народу визначає своєрідність його світосприймання, тому, образ світу, який формується в індивідуальній і суспільній свідомості, може в певному сенсі визначатися як етнокультурне утворення [155]. Україна є багатонаціональною державою, тому поняття «етнос» ми услід за Т.Г. Стефаненко і рядом інших дослідників розглядатимемо як «стійку в своєму існуванні групу людей, які усвідомлюють себе її членами на основі будь-яких ознак, що сприймаються як етнодиференціюючі» [166, с. 32].

Система значень може експлікуватися не тільки в вербальних поняттях, але може бути задана в системі образів, правил поведінки.

Поняття честі, обов'язку та інших етичних категорій мають свою когнітивну представленість, а також самосвідомість індивіда з усвідомленням його цілей, мотивів та характеру відносин з іншими людьми [114]. На образ світу впливає вік, географічні умови, професії суб'єкта.

Особливості природних умов, релігії та мови в багатьох випадках визначають шляхи розвитку етноса, впливаючи на специфіку його картини світу. Батьки транслюють її наступним поколінням, суспільство підтримує її системою соціальних та етичних санкцій, а молодь, в свою чергу, опановує вікові цінності.

Сучасне суспільство характеризується активними трансформаційними процесами, які охоплюють всі сфери нашого життя. Ці трансформації суттєво впливають на сприйняття картини світу, яка дуже змінилася в останні роки під впливом цілого ряду факторів, і не в останню чергу це є фактор становлення глобальних систем комунікації. Розвиток засобів масової комунікації та інформації відкрили нові можливості для взаємопроникнення та розвитку молодіжних структур, діє на умови життя, роботи та освіти на національному та глобальному рівнях. Динамічні процеси у сучасному просторі змушують особливо виділити ще один фактор – освіту – не тільки як область соціально-культурної сфери, а як один із визначальних факторів розвитку особистості, який здатний завдяки набутим знанням інтегрувати в собі цілісність картині світу. Людина, що отримує освіту, не лише знаходиться у надзвичайному інтенсивному інформаційному потоці і набуває певний суб'єктивний досвід для усвідомлення різних феноменів. Опрацьовані масиви інформації впливають на розуміння суті речей, спонукають до прийняття певних позицій, усвідомлення свого власного місця у світовому порядку. Залучаючись до процесу отримання освіти, людина вступає в систему стосунків із членами академічних груп, з людьми, що

акцентують увагу на навчанні та особистісному розвитку. Знаходячись в ситуації постійного спілкування, людина випробує свої світоглядні позиції, впливаючи через них на свою картину світу, збагачує розуміння самої себе та оточуючих. Створення цілісної системи уявлень про світ впливає на формування нових ідеалів та цінностей [16; 92].

Формування та розвиток власної картини світу – це реалізація потреби людини орієнтуватись у світі не лише фізично, а й інтелектуально, на основі аналізу та систематизації отриманої інформації та власного досвіду, переживань, вражень, а також саморегуляція на цій основі своєї поведінки і діяльності. Картина світу окремо взятого індивіда динамічна, до того ж швидкість цих змін набагато більша, ніж образ світу групи людей, пов'язаних загальними та культурними уявленнями [16].

В сучасному світі, коли на людину накопчується вал знань, коли вона постійно зіштовхується з різними системами цінностей, процес підтримання власної картини світу вимагає наявності умов для все більш оперативної, динамічної її корекції без втрати самості.

Картина світу – складно структурована цілісність, що включає велику кількість компонентів - сприйняття, мислення, світосприймання, світогляд, світовідчуження, цінності та інше. Ці компоненти об'єднані в картині світу специфічним для даної епохи, етносу або субкультури образом. У поведінці і діяльності людини сприйняття – необхідна умова орієнтування в довкіллі. Перцептивний образ виконує функцію регулювальника дій. В той же час діяльність – основна умова розвитку сприйняття. Що і як сприймає людина, залежить від того, що і як вона робить. У практичній діяльності сприйняття стає активним, цілеспрямованим процесом пізнання дійсності [59].

Основними властивостями сприйняття є наочність, цілісність, константність, категоріальність, вибірковість. Сприйняття залежить від минулого досвіду, знань, змісту і завдань виконуваної діяльності, індивідуально-психологічних відмінностей людей (потреб, схильностей, інтересів, мотивів, емоційного стану і так далі). Під впливом цих чинників

створюється характерна для кожної людини апперцепція, що обумовлює значні відмінності при сприйнятті одних і тих же предметів різними людьми або ж однією і тією ж людиною в різний час [61].

Сприйняття можуть бути: повними і неповними; глибокими і поверхневими; помилковими або ілюзорними (спотворення відображення дійсності); швидкими й повільними. Залежно від переважної ролі того чи іншого аналізатора сприйняття може бути: зорове (розглядання скульптури, картини і подібного.); слухове (слухання оповідання, концерту і т. інше); тактильне (обмацування, доторкування).

Сприйняття - цілісне віддзеркалення предметів, ситуацій і подій, що виникає при безпосередній дії фізичних подразників на рецепторні поверхні органів чуття. Разом з процесами відчуття сприйняття забезпечує безпосередньо-чуттєве орієнтування в навколишньому світі. Будучи необхідним етапом пізнання, воно завжди більшою чи меншою мірою пов'язане з мисленням, пам'яттю, увагою, прямус мотивацією і має певне афективно-емоційне забарвлення.

Слід розрізняти сприйняття, адекватне реальності, і ілюзії. Вирішальне значення для перевірки і корекції перцептивного образу (від лат. *perceptio* – сприйняття) є включеність сприйняття в процеси практичної діяльності, спілкування і наукового дослідження.

Виникнення перших гіпотез про природу сприйняття відноситься до античності. В цілому ранні теорії сприйняття відповідали положенням традиційної асоціативної психології. Вирішальний крок в подоланні асоціанізма в трактуванні сприйняття був зроблений, з одного боку, завдяки розвитку І.М. Сеченовим рефлексорній концепції психіки, а з іншого – завдяки роботам представників гештальтпсихології, що показали обумовленість найбільш важливих феноменів сприйняття (таких, як константа) незмінними стосунками між компонентами перцептивного образу.

Вивчення рефлекторної будови сприйняття призвело до створення теоретичних моделей сприйняття, в яких важлива роль відводиться еферентним (відцентровим), у тому числі руховим, процесам, що підстроюють роботу перцептивної системи до характеристик об'єкту (О.М. Леонт'єв). Прикладами можуть служити рухи руки, що обмацує предмет, рухи очей, що просліджують видимий контур, напругу м'язів гортані, відтворюючих почутий звук.

Здійснювана при пізнанні завдяки взаємодії сприйняття і пам'яті категоризація предметів, подій і ситуацій близька, а інколи ідентична понятійній категоризації.

З процесами мислення сприйняття зближує також можливість трансформації образу з метою приведення його до вигляду, придатного для ухвалення рішення. Подібні перетворення, що часто не усвідомлюються, можуть сприяти вирішенню завдань, що стоять перед суб'єктом. Таким чином, сприйняття – не пасивне копіювання миттєвої дії, а живий, творчий процес пізнання.

Світосприйняття – сприйняття людиною навколишнього світу, дійсності; світовідчування. Світосприймання – це сукупність наочних образів культури, людини, його місця в світі, взаємин зі світом і іншими людьми і тому подібне [37,93].

Мислення людини – шлях до пізнання дійсності. Пізнання людиною об'єктивної дійсності розпочинається з живого споглядання її предметів і явищ, але тим не вичерпується. В предметах і явищах цієї дійсності існує багато таких властивостей, зв'язків і відношень, яких не можна безпосередньо відчувати, сприйняти й уявити. Тим часом життя – суспільна практика вимагає їх пізнання. Мислення активізується, коли у нас виникають питання, на які ми не можемо відповісти, сприймаючи певні об'єкти, згадуючи те, що ми знаємо про них, уявляючи їх.

Мислення часто розгортається як процес рішення задачі, в якій виділяються умови і вимоги. Завдання має бути не лише зрозуміле суб'єкту,

але і прийняте ним, тобто співвіднесене з потребнісно-мотиваційною сферою особистості. Розумова діяльність спонукається мотивами, які є не лише умовами її розгортання, але і чинниками, що впливають на її продуктивність. Мислення людини характеризується єдністю усвідомленого і неусвідомленого. Велику роль в розумовій діяльності грають емоції, що забезпечують управління пошуком рішення задачі. Продуктом мислення можуть бути цілі подальших дій. Дослідження цілеутворення нерозривно пов'язані з дослідженнями наочного образу як регулятора діяльності особистості [5].

Мислення є складовою частиною і особливим об'єктом самосвідомості особистості, в структуру якого входить розуміння себе як суб'єкта мислення, диференціація «своїх» і «чужих» думок, усвідомлення ще не розв'язаної проблеми як саме своєї, усвідомлення свого відношення до проблеми. В даний час визнається доведеним, що словесно-логічне мислення є найбільш пізнім продуктом історичного розвитку.

Однією з основних ознак (властивостей) картин світу, враховуючи наочний характер людської діяльності і мислення, є її наочність. Специфіка наочності картини світу полягає не в її тілесній «сенсуальній очевидності, а в можливості виразу певних ідей, категорій через різні прийоми їх візуалізації». Більшість образів в картині світу має візуальний характер, але необхідно відзначити, що достатньо широко представлені і аудіальні образи [152].

З поняттям наочності картини світу пов'язані особливості гомогенності як просторово-часової однорідності зображення. Візуалізація картини світу може відбуватися відповідно до різних принципів прямої або зворотної перспективи, де на одній площині зображаються події, які сприймаються з однієї точки зору тих, хто їх спостерігає, або зображення, де від однієї площини постають зображення з різних часів і різних місць [124]. Оскільки картина світу не є закінченим образом світу, їй притаманна особлива

пластичність, рухливість, поліваріантність. Щоб бути гранично ясною, лаконічною, вона повинна використовувати і особливі засоби побудови образів, вироблених людством для синтезу і збереження інформації, - різні поняття, логічні висновки, образи-гештальти, форму художнього узагальнення тощо, а також до таких засобів відносяться розпливчасті, громіздкі, не строго сформульовані багатозначні і глибинні образи-поняття, що дають імпульс для широких узагальнень і аналогій [124].

Завдяки здатності візуалізації, саме “невидиме, умоглядне, глибинне” на рівні підсвідомості стає наочним. Жодна сучасна наукова картина світу, не говорячи вже про художні картини світу, не обходиться без наочності різного рівня вираження. Отже, властивість наочності можна віднести до найістотніших властивостей картини світу. Та і саме поняття «картина світу», «образ світу», «світобачення» за своєю природою нерозривно пов'язані з «баченням», спогляданням, візуалізацією, наочними формами мислення [152; 154].

Візуальне мислення є одним з механізмів об'єктивування форм буття ідеального, до якого і належить картина світу як глобальний суб'єктивний образ об'єктивного світу, який зароджується й існує в свідомості людини і в більш глибинних шарах її психіки, що не об'єктивувалися [153].

Шляхом створення наочних метамоделей картини світу за наслідками первинної (в мові) і вторинної раціоналізації (у філософії, науці тощо) візуальне мислення сприяє об'єктивуванню картини світу.

Важлива роль у становленні образу світу належить вербальній системі, яка, на думку В.Ф. Петренка, виявляється в тому, що структури мови, організовуючи людське сприйняття і досвід, значною мірою впливають на структури суспільної свідомості і, як наслідок, - на світогляд і світобудову. У свою чергу фігури свідомості як ідеальні конструкції виступають схемою, планом майбутніх вже матеріальних творінь [114].

Вплив вербально-мовних структур на візуальні форми відображення,

«бачення» навколишнього світу і сутності його явищ підкреслювався також В. Гумбольдом, який вважав, що різні мови - це не різні означення одного і того ж предмета, а різні бачення його [114]. В.Ф. Петренко також підкреслює, що уявлення про аналітичну функцію мови, про опосередкованість сприйняття і свідомості суб'єкта системою значень і факт відмінностей національних мов за лексичною і граматичною структурою неминуче приводять до висновку про відмінність картини світу, сформованої у представників тієї або іншої мовної культури [114].

Таким чином, мислення дає можливість людині розуміти предмети і явища об'єктивної дійсності, утворювати поняття про них, будувати науку в її різних галузях.

Наукове пізнання світу, розкриваючи причинні, закономірні зв'язки його явищ, дає змогу передбачати їх виникнення, майбутнє від природних подій, практично оволодівати явищами об'єктивної дійсності, ставити їх на службу своїм потребам та інтересам. Воно є основою її свідомої діяльності.

Вплив вербально-мовних структур на візуальні форми відображення, «бачення» навколишнього світу і сутності його явищ підкреслювався також В. Гумбольдом, який вважав, що різні мови - це не різні означення одного і того ж предмета, а різні бачення його [114]. В.Ф. Петренко також підкреслює, що уявлення про аналітичну функцію мови, про опосередкованість сприйняття і свідомості суб'єкта системою значень і факт відмінностей національних мов за лексичною і граматичною структурою неминуче приводять до висновку про відмінність картини світу, сформованої у представників тієї або іншої мовної культури. У основі образу світу лежать категоріальні структури індивідуальної свідомості, індивідуальні системи значень. Разом з об'єктивними базисними категоріями у свідомості, що рефлексують, виділяються категорії, що відображають суб'єкт-об'єктні відносини, атрибутивні характеристики соціального буття людини [114].

Світогляд – концептуальна частина, представлена загальними категоріями простору, часу, руху і тому подібне. Основні крупні елементи – каркас картини світу – є набором вихідних принципів або уявлень, фундаментальних допущень про світ або тих його частин, які стосуються ситуації. Вони можуть і не усвідомлюватися людиною, але вбудовані в картину світу, бо необхідні для інтерпретації будь-якої життєвої ситуації, для визначення сенсу і для оцінки того, що відбувається. Деякі з них, такі як рух, причинність, намір, тотожність, еквівалентність, час і простір, можливо, навіть ґрунтуються на природжених властивостях людини [29].

Світогляд – це система поглядів на життя, природу і суспільство [29]. Термін переважно застосовується як філософська категорія, і носить загальнолюдський, глобалістичний характер. Категорія картини світу передусім описує закони функціонування реального Всесвіту в уяві людини (наприклад, світ стоїть на трьох китах, навколо Землі розташовано кришталеві сфери, Сонце обертається навколо Землі т.п.).

Залежно від того, яким людиною бачить навколишній світ, його закони (наприклад, земне життя – це підготовка до потойбічного; стабільність світу, його доброзичливість до людини і т.п.), вона вибудовує певну концепцію власної персони, стратегію поведінки, цінності (так, цінності людини, яка вважає, що світ буде скоро знищено будуть сильно відрізнятися від ціннісних орієнтацій людини, що впевнена у стабільності власного існування). І.В.Андреева зазначала: "Картина світу є базовим елементом не лише світогляду людини, а і її світобачення." [6].

Світ не хороший і не поганий, – стверджували ще мудреці старовини, – він такий, яким ми його сприймаємо. Що ж визначає сприйняття світу, а отже, і відношення до нього, людиною?

Картина світу служить чимось на зразок координатної сітки, що визначає сенс і зміст будь-яких сприйманих об'єктів і образів. Це відбувається тому, що люди відчувають і діють не відповідно до якихось

«об'єктивних фактів», але виходячи зі своїх завжди суб'єктивних уявлень про них. А ці останні визначаються багатьма обставинами.

Дослідженнями встановлено, що, наприклад, «уявлення про щастя і ієрархія життєвих цінностей можуть помітно розходитися не лише у різних народів і культур, але і у представників різних поколінь або різної субкультури усередині однієї культури, одного народу». Головна причина цього – наявність у різних народів, етносів і субкультури та і у кожної людини своєї індивідуальної картини світу, відповідно до особливостей якої кожна людина і поводить так чи інакше [95].

З поняттями «образ світу», «картина світу» нерозривно пов'язано поняття «ціннісні орієнтації» – віддзеркалення в свідомості людини цінностей, що визнаються нею як стратегічні життєві цілі і загальні світоглядні орієнтири.

Поняття ціннісні орієнтації було введене в післявоєнній соціальній психології як аналог філософського поняття цінностей, проте чітке концептуальне розмежування між цими поняттями до цих пір відсутнє.

Хоча ціннісні орієнтації розглядали як індивідуальні форми репрезентації надіндивідуальних цінностей, поняття цінностей і ціннісних орієнтацій розрізнялися або по параметру «спільне - індивідуальне», або по параметру що «реально діє - рефлексивно усвідомлюване» залежно від того, чи признавалася наявність індивідуально-психологічних форм існування цінностей, відмінних від їх присутності в свідомості.

Зараз більш прийнятним є висхідне до К. Клакхону визначення цінностей як аспекту мотивації, а ціннісних орієнтацій - як суб'єктивних концепцій цінностей або різновидів аттitudів (соціальних установок), що займають порівняльне високе положення в ієрархічній структурі регуляції діяльності особи [118; 126].

Ціннісні орієнтації (англ. value orientations) – важливий компонент світогляду особи або групової ідеології, що виражає, що представляє

переваги і прагнення особи або групи відносно тих або інших узагальнених людських цінностей. Синонім система цінностей [117].

У соціологічних концепціях ціннісні орієнтації не зрідка трактують як соціальні цінності, які «вкладаються» в особистість в процесі її соціалізації і є головним чинником, «регулюючим, детермінуючим» її мотивацію і, отже, поведінку.

З іншого боку, саме формування ціннісних орієнтацій не зрідка розглядається як основна мета і суть виховання, на відміну від навчання [117;127; 184;195].

1.3. Психологічні особливості світосприйняття в підлітковому віці

Образ світу – складне психічне утворення, яке формується з раннього дитинства і яке дозволяє людині орієнтуватися та вижити у навколишньому світі. Це багаторівнева конструкція, яка зберігає в собі всі знання про упорядження навколишнього світу у вигляді образів.

У вітчизняній психологічній науці дослідження пізнавальної сфери та її розвитку на різних етапах онтогенезу ґрунтуються на діяльнісному підході (Л.С.Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн). У межах зазначеного методологічного підходу була створена теорія психологічного розвитку особистості (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, О.В. Запорожець, П.Я. Гальперін, Д.Б. Ельконін, Л.І. Божович, Г.С.Костюк, Т.В. Драгунова, А.К. Маркова, Д.І. Фельдштейн та інші), що розкриває основні новоутворення різних вікових періодів, пояснює процес їх розвитку, указує на його джерела, умови і рушійні сили. Вивчалися чинники, що впливають на розвиток пізнавальної сфери юнаків та підлітків (О.Р. Лурія, В.В. Давидов, Л.С. Славіна, Н.П. Нечаєв і інші). Це такі чинники: колектив, родина, що визначають відповідальне відношення до навчальної діяльності підлітка, його позакласна діяльність, навчальна мотивація, самоорганізація тощо.

Інтегральні дослідження вікових особливостей розумової, перцептивної, мнемічної сфери і зв'язки їх з навчальною діяльністю проводилися Д.Б. Ельконіним, Д.Н. Завалішиною, П.Я. Гальперіним, Т.В. Драгуною та інші. Було виявлено, що в підлітковому віці відбувається інтелектуалізація процесів сприймання, пам'яті, що сприяє подальшому розвитку аналітико-синтетичної діяльності, установленню певних зв'язків і залежностей.

На думку Г. Крайга [73], протягом отрочтва і юності продовжується розвиток інтелектуальної сфери, мисленнєвих здібностей і, як наслідок, – розширення свідомості відносно того, що відбувається, меж уяви, діапазона суджень і проникливості. Ці можливості пізнання також сприяють швидкому накопиченню знань, які відкривають перед молоддю нові горизонти навколишнього. Когнітивний розвиток в цьому віковому періоді характеризується розвитком абстрактного мислення та використанням метакогнітивних навичок. Обидва ці фактори впливають як на широту і зміст думок в юнаків та підлітків, так і на їх здатність до моральних роздумів .

В дослідженнях С.М.Симоненко [150; 151; 152; 153; 154] доведено, що перехід мислення, а значить і всього психічного розвитку, на новий рівень, відбувається не тільки завдяки розвитку вербально-логічного, понятійного мислення, але і взаємодоповнювального взаємозв'язку і взаємодії вербального і невербального інтелекту. Ця взаємодія виявляється в тому, що перехід конкретних понять на рівень абстракцій сприяє розвитку абстрактності в наочно-умоглядних операціях. Водночас, перехід вербально-понятійного мислення на вищий рівень можливий тільки з опорою на наочно-мисленнєві схеми і наочно-мисленнєві трансформації понять і відносин між ними на рівні їхньої візуалізації. Таким чином, можна зробити висновок про те, що дії візуального мислення в підлітковому віці спрямовані на визначення невідомого-структури функціональних зв'язків і відношень реальних або ідеальних об'єктів за допомогою трансформації і динаміки наочних образів. Отже, автор робить висновок [151] про те, що в підлітковому віці паралельно з розвитком вербального інтелекту, його

абстрактно-логічних операцій, в тісному зв'язку з ними також розвиваються операціональні та процесуальні механізми візуального мислення, що позитивно впливає на загальний розвиток продуктивності інтелектуальної сфери особистості.

Виходячи з основних положень нашого дослідження, ми розглядаємо змістові компоненти візуального мислення як такі, що відображують суспільно-історичний досвід через індивідуальний. Це відбувається шляхом переходу від образів-перцептів через образи-уявлення до образів-концептів. Структурний аналіз візуальних образів, створених підлітками на основі запропонованих вербальних стимулів, виявив, що репрезентація об'єктів та явищ навколишнього світу у свідомості молодших підлітків здійснюється переважно у вигляді образів-уявлень.

Поява знаково-символічних та абстрактних зображень переважно у роботах підлітків 14-15 років вказує на розвиток процесів візуального кодування інформації, тобто здатності до відображення об'єктів за допомогою умовних абстрактних знаків, що складає основу переходу когнітивної функції візуального мислення на концептуальний рівень, продуктом якого є образи-концепти. Аналіз змісту малюнків свідчить, що в підлітковому віці відбувається значне збагачення образу світу як категоріальної структури індивідуальної свідомості шляхом сприймання й засвоєння загальнолюдських категорій; з'являється здатність до узагальнення через абстрагування від особистісного досвіду; також виявлено значний вплив мотиваційної сфери підлітка на суб'єктивний характер змістовного наповнення візуального образу, що виникає як наслідок сприймання й репрезентації вербального стимулу [151;152].

Формування і змістовне наповнення образу світу бере свій початок в ранні роки. Уявлення про навколишній світ залежать від комплексу соціальних умов. «Якими відомостями про наш світ володіє дитя, залежить перш за все від соціального оточення: сім'ї або дорослих, що замінили сім'ю; національних традицій найближчого оточення; місця проживання (місто,

сіло, хутір і ін.) і інших чинників. Завдяки особливостям тієї культури, до якої увійшло дитя фактом свого народження, у нього формується особливе уявлення про світ» [97].

Система цінностей, смислів, моральних установок виступає інтегруючим компонентом поступового ускладнення моделі образу світу, оскільки визначає особистісну цінність, особистісний смисл для дитини того чи іншого об'єкта реального світу. Цінності, смисли, моральні уявлення учнів формуються не лише внаслідок розвитку їх інтелекту (Ж. Піаже), ускладнення когнітивних процесів (Л. Кольберг), становлення моральної самосвідомості (І.Д. Бех), а також, на думку М.І Бушая, в процесі якісних змін образу світу. Останній, у свою чергу, позначається на ускладненні (трансформації) ієрархії цінностей, моральних переконань, усвідомленні смислу власного буття (В.А. Семиченко, В.М. Ямницький) [30].

Зазначається, що «картина світу будується в дитячій свідомості насамперед під впливом тих позицій, які властиві дорослим, що впливає на свідомість дитини» [97]. Таким чином, розгляд особливостей образу світу необхідно проводити у взаємозв'язку з реаліями розвитку і буття людини.

В.С. Мухіною виявлено, що у внутрішньому психологічному просторі народженої в цей світ людини за допомогою ідентифікації вибудовується самосвідомість, що має універсальну для всіх культур і соціальних спільнот структуру. Структура самосвідомості особистості будується всередині породжуючої її системи – тієї людської спільноти, до якої належить ця особистість [97;98].

У процесі дорослішання структурні ланки самосвідомості завдяки єдиному механізму розвитку особистості, ідентифікації та відокремлення знаходять унікальне наповнення, що несе при цьому специфіку конкретної соціокультурної спільноти. Структурні ланки самосвідомості, змістовне наповнення яких специфічно в різних етнічних, культурних, соціальних та інших умовах, тобто є образом себе в світі і виступають основою бачення світу в цілому [101;102].

На думку М.І.Бушая *закономірностями* функціонування образу світу є: – поступові ускладнення структури образу світу підлітків, при цьому доміантними виступають психосоматична, соціальна та фізична складові: – змістовні зміни структури образу світу, які позначаються на якісних перетвореннях образу «Я», що втілюються у динамічних трансформаціях системи «образ світу» – образ «Я» підлітків та прискорюють (уповільнюють) психологічні кризові явища цього віку; – тип образу світу підлітка актуалізує форми прояву зовнішньої поведінки, ефективність соціалізації в оточуючому соціальному просторі [30].

Підлітковий період – це період інтенсивного формування самооцінки, бурхливого розвитку самосвідомості як здатності спрямовувати свідомість на власні психічні процеси, включаючи і складний світ своїх переживань, потреби пізнати себе як особистість. На межі молодшого шкільного віку і підліткового відбувається криза самооцінки. Помічено різкий зріст незадоволеності собою. Було встановлено, що в підлітковий період формується вміння оцінювати себе не тільки через вимоги авторитетних дорослих, а й через власні вимоги. До кінця підліткового періоду самооцінка може стати значним регулятором поведінки індивіда. Змінюється, порівняно з молодшим шкільним віком, значущість різних якостей особистості. У молодших підлітків ще зберігається орієнтація на якості, які проявляються в навчальній діяльності, але основним критерієм оцінки себе та іншого стають морально-психологічні особливості особистості, що проявляються у взаєминах з іншими.

Ж.Піаже, стверджує, що у віці від 11-12 років і до 14-15 років відбувається остання фундаментальна децентрація, тобто – дитина звільняється від конкретної прив'язаності до даних у полі сприйняття об'єктів і починає розглядати світ з огляду того, як його можна змінити. У цьому віці, коли, згідно поглядів Ж.Піаже, остаточно формується особистість, будується програма життя. Для створення ж програми життя необхідний розвиток формального мислення. Вибудовуючи план (проект) свого майбутнього

життя, підліток приписує собі суттєву роль у порятунку людства й організує свій план життя залежно від подібної мети. З такими планами й проектами підлітки вступають у суспільство дорослих, бажаючи перетворити його. Стикнувшись із перешкодами з боку суспільства і залишаючись залежними від нього, підлітки поступово соціалізуються [120].

У своїй науковій концепції Л.С.Виготський акцентував увагу на проблемі інтересів у перехідному віці, називаючи її «ключем до всієї проблеми психологічного розвитку підлітка». Стверджуючи, що всі психологічні функції людини на кожному щаблі розвитку, в тому разі і у підлітковому віці, діють не безсистемно, не автоматично й не випадково, а в певній системі, скеровуючись конкретними прагненнями, потягами і інтересами особистості.

У підлітковому віці, підкреслює Л.С.Виготський, мають місце два періоди – перший, це руйнування і відмирання старих інтересів, і другий – період дозрівання нової біологічної основи, на якій згодом розвиваються нові інтереси. Зауважуючи при цьому, що якщо на початку фаза розвитку інтересів підпорядковується романтичним прагненням, то наприкінці визначається реалістичним і практичним вибором одного найстійкішого інтересу, здебільшого безпосередньо пов'язаного з основною життєвою лінією, яку обирає підліток.

Одним із вагомих здобутків наукових досліджень Л.С.Виготського є обґрунтування ним низки основних груп інтересів підлітків, які він позначав «домінантами». Це так звані: "езопова домінанта" (інтерес підлітка до власної особистості); «домінанта долі» (установка підлітка на щось велике, масштабне, що є для нього найбільш суб'єктивно прийнятним, аніж найближче, поточне, сьогоденне); «домінанта зусилля» (тяга підлітка до опору, подоланню, до вольової напруги, що іноді проявляються в упертості, боротьбі проти виховательського авторитету, протесті й інших негативних проявах); «домінанта романтики» (прагнення підлітка до невідомого, ризикованого, до пригод, до героїзму) [38].

Особливе місце у дослідженнях вікових етапів буття людини посідає концепція вікового розвитку Д.Б. Ельконіна, критерієм емпіричної верифікації вікової періодизації якої, став сформульований О.М. Леонтьєвим концепт діяльності, зокрема, концепт провідної діяльності. Центральним або провідним новоутворенням підліткового віку, у такому разі, постає виникнення уявлення про себе як «не дитину». Підліток починає почувати себе дорослим, прагне бути й вважатися дорослим, він відкидає свою приналежність до дітей, але в нього ще немає відчуття справжньої, повноцінної дорослості, але зате є величезна потреба у визнанні його дорослості оточуючими [30].

Виділяють такі стадії розвитку самооцінки підлітка: стадія 10-11 років (підлітки підкреслюють свої недоліки, вони глибоко переживають невміння оцінити себе, переважає критичне ставлення до себе); стадія 12-13 років (актуалізується потреба в самоповазі, загальному позитивному ставленні до себе як до особистості); стадія 14-15 років (виникає „оперативна самооцінка“, яка визначає ставлення підлітка до себе в теперішній час, підліток зіставляє свої властивості з нормами) [28].

Фаза індивідуалізації в підлітковому віці характеризується уточненням і розвитком знань про самого себе – активним формуванням образу «Я». У підлітка виникає інтерес до свого внутрішнього життя, якостям власної особистості, потреба в самооцінці, зіставленні себе з іншими людьми [30].

Потреба самосвідомості виникає із практичної діяльності, визначається зростаючими вимогами дорослих колективів й потребою оцінити свої можливості, для того, щоб знайти своє місце в колективі [30].

В основі самосвідомості підлітка, як і раніше лежать судження про нього інших – дорослих (учителів і батьків), колективу, товаришів. Молодший підліток немов дивиться на себе очима оточуючих. Підростаючи, дитина починає більш критично ставитися до оцінок дорослих, для неї стають важливими й оцінки її однолітків, і власні знання про ідеал; крім

цього, починає позначатися тенденція самостійно аналізувати й оцінювати власну особистість [107].

Але оскільки підліток ще не має достатнього вміння правильно аналізувати власні особистісні прояви, то на цій основі можливі конфлікти, породжувані протиріччям між рівнем домагань підлітка, його думкою про себе і його реальним положенням в колективі, відношенням до нього з боку дорослих і товаришів. Установлено, що в дітей, негативно сприйнятих однолітками, складається більш низька самооцінка, і навпаки [107].

Таким чином, тільки в підлітковому віці починає розвиватися справжня самооцінка - оцінка людиною самого себе з переважною опорою на критерії свого внутрішнього світу, обумовлені власним «Я». Це не означає, що оцінка оточуючих тепер не є значимою: вона просто в нормі перестає відігравати домінуючу роль.

І.С. Кон так описував розвиток самосвідомості й образу «Я»: «Дитина росте, міняється, набирається сил до перехідного віку, проте це не викликає в неї тяги до інтроспекції. Якщо це відбувається тепер, то насамперед тому, що фізичне дозрівання є одночасно соціальним симптомом, знаком дорослішання, змужніння, на яке звертають увагу й за яким пильно стежать інші, дорослі й однолітки. Суперечливості положення підлітка, зміна його соціальних ролей і рівня домагань - ось що в першу чергу актуалізує питання: «Хто Я?» [71].

У цей період відбувається перехід від зовнішнього керування до самоврядування. Проте, у підлітків ми спостерігаємо лише зародження цього процесу, повний розвиток якого припадає вже на юнацький, ранній і дорослий періоди життя. У підлітковому віці людина переглядає багато цінностей, в основному орієнтуючись у своїх смаках і зразках на референтну групу [71]. У цілому для молодшого підліткового віку (особливо яскраво це проявляється в 12-річних) характерні негативні оцінки себе. Але вже до 13 років спостерігається позитивна динаміка в самосприйнятті. До юнацького віку людина має більш диференційовану оцінку власної поведінки в різних

ситуаціях, з'являється розгорнута система самооцінок і в основному складається «Я-образ» – відносно стійка система знань про себе [71].

Вже сформована здатність дітей до узагальнення дає можливість підліткові робити узагальнення в досить складній галузі – діяльності по засвоєнню норм людських взаємин. Тому провідною діяльністю підлітка є інтимно – особистісне спілкування в різних сферах діяльності. Це дає йому можливість виявити себе й самоствердитися. Саме тому підлітки активізують інтимно – особистісне й стихійно – групове спілкування як у школі, так і поза нею. З безлічі сфер спілкування підлітком виділяється референтна група однолітків, з вимогами якої він рахується й на думку якої орієнтується в значимих для себе ситуаціях [107].

Підліток яскраво проявляє себе у мотиваційно-потребовій сфері – сфері спілкування, емоційних контактів. У цьому віці надзвичайно розвинене почуття аффіліації, прагнення приналежності до груп собі подібних [70]. Гостро переживається будь-яке порушення в сфері взаємин з товаришами. Дійсна або мнима втрата звичного положення нерідко сприймається підлітками як трагедія. Самооцінка свого місця в соціумі грає якщо не вирішальну, то одну з головних ролей у формуванні особистості, визначаючи в значній мірі соціальну адаптацію й дезадаптацію особистості, будучи регулятором поведінки й діяльності [70].

У силу своїх вікових особливостей підлітки набагато частіше інших вікових груп можуть стати дезадаптованими в результаті внутрішньої або зовнішньої (іноді комплексної) дезгармонізації взаємодії особистості із самою собою або оточенням, що проявляється у внутрішньому дискомфорті, порушеннях взаємин, поведінці й діяльності. Самі по собі вікові особливості не створюють дезадаптацію, але якщо з'являються провокуючі фактори, вона, як правило, виникає й потім її дуже важко перебороти [70].

Підлітковий вік має особливе значення для розвитку Я-концепції особистості, оскільки в цей період відбувається становлення нового рівня самосвідомості, зміна уявлення про себе, що визначається прагненням

зрозуміти себе, свої можливості і особливості, як ті, що об'єднують підлітка з іншими людьми, так і ті, що відрізняють його від них, роблять його унікальним і неповторним. З цим пов'язані різкі коливання у ставленні до себе, нестійкість самооцінки. Це новоутворення визначає провідні потреби підліткового віку – в самоствердженні і спілкуванні з однолітками [107].

Протиріччя проявляються в максималізмі підлітків, у їхній схильності оцінювати особистість за окремими вчинками, у некритичному засвоєнні групових моральних норм підліткового середовища та їх негативізмі по відношенню до тих правил, що декларують дорослі. Орієнтованість підлітків на норми групи однолітків і протест проти норм «світу дорослих» відображає провідну потребу підлітка – у самотійності, особистісній автономії. Разом з тим, у підлітковому віці важлива не скільки сама по собі можливість самотійно розпоряджатися собою, скільки визнання оточуючими дорослими цієї можливості і принципової рівності підлітків із дорослими. При цьому підлітки продовжують чекати від дорослих допомоги, захисту і т. ін.

Вказане протиріччя ускладнює відносини підлітків з дорослими: підлітки не просто знецінюють вимоги й оцінки дорослих, але й надто хворобливо реагують на них, оскільки претендують на визнання та схвалення (І.С. Кон, Л.Ф. Обухова, Л.І. Божович). Неадекватна емоційно-негативна реакція підлітків на виховні впливи дорослих бентежить батьків і вчителів, стимулює їх до посилення виховних заходів, що часто призводить до виникнення взаємного незадоволення і поглиблення конфлікту.

У підлітковому віці відбувається достеменна перебудова Я-концепції в зв'язку з формуванням Я-ідентичності, тому самооцінка підлітків у цей період має дуже важливе значення. Вона може бути нестабільною, суперечливою, такою, що залежить від найменших зовнішніх впливів.

Вчинки і діяльність людини багато в чому визначаються тим, якою вона себе сприймає та яким вона сприймає цей світ. У психології вважається загальноновизнаною значимість позитивної самооцінки для здорового розвитку

особистості. Позитивна самооцінка пов'язується з упевненістю в собі, самокритичністю, наполегливістю, суспільною активністю, успішністю, високим соціальним статусом. Підлітки з позитивною самооцінкою виявляють більш різнопланові інтереси, захоплюються різними сферами діяльності, їх міжособистісні стосунки базуються на бажанні пізнавати себе й інших, є більш щирими і глибокими. Суперечлива самооцінка проявляється в неадекватно високих або неадекватно низьких очікуваннях від себе. Підлітки з такою самооцінкою часто уникають нових видів діяльності, намагаються обмежувати своє спілкування, або спілкуються тільки на формальному поверхневому рівні. Для таких дітей характерна підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід із складної ситуації. Їм частіше притаманна агресивна або пасивно-захисна поведінка [73].

З раннього дитинства діти дуже прив'язані до батьків. По мірі зростання самостійності, і, особливо, в перехідному віці, ця залежність починає дитину обтяжувати. Погано, якщо дітям не вистачає батьківської любові, але надмірна опіка також шкодить дитині, а батьки інколи плутають любов і опіку. Вона затрудняє формування в дітей внутрішньої автономії та породжує залежність як рису характеру. Люблячі матері часом не здатні уявити дитину окремо від себе, не розуміючи того, що підліток не зможе подорослішати, не розірвавши пуповину емоційної залежності від батьків.

Становлення образу світу та оцінки себе у ньому в підлітковому віці відбувається в процесі шкільного навчання. Тому навчальні успіхи стають вагомим фактором формування самооцінки підлітків. Самооцінка, у свою чергу, також впливає на рівень навчальних успіхів учня через механізми очікувань, домагань, мотивації, упевненості в своїх силах. Школярі, уявлення яких про себе не допускає високих успіхів, зазвичай вчаться погано, а ті, хто має високу самооцінку і позитивні уявлення про свої здібності, навчаються набагато краще. Вочевидь, що для досягнення успіхів у школі учням потрібно мати достатню впевненість у собі і в своїх здібностях. Відсутність

такої впевненості веде до апатії, песимізму, відчуття власної другорядності. У результаті багато учнів на уроці завжди готові до гіршого, бояться зробити або сказати щось неправильно. Тому надзвичайно важливо з перших днів навчання формувати в учнів позитивне уявлення про себе. Велику роль в формуванні таких уявлень про себе може зіграти саме вчитель [105].

Основна потреба підліткового віку - в самоствердженні і особистісній автономії. Підлітки менше орієнтуються на батьків, шукають авторитети серед однолітків, але в той же час прагнуть отримати від близьких дорослих підтримку, розуміння і визнання. Якщо дорослі не враховують вікових психологічних особливостей підлітків, то їм важко зрозуміти причини конфліктів і шляхи їх подолання [105].

В роботах деяких авторів [4; 6; 28; 111] зазначено, що сім'я є важливим чинником формування життєстійкості у підлітків. Показано, що підлітки, які виховуються в неповних сім'ях є менш пристосованими до життя, вони виявляються менш зрілі та цілеспрямовані, менш ініціативні та врівноважені, у них важче розвивається здатність співчувати, керувати своєю поведінкою, а в майбутньому їм набагато важче виконувати батьківські обов'язки.

Неповна сім'я – це група найближчих родичів, що складається з одного з батьків з одним або кількома неповнолітніми дітьми [110]. Психологічні дослідження свідчать, що діти з неповних сімей, мають ряд психологічних особливостей, які в більшості випадків носять яскраво виражений негативний характер. Так, О. Александрова [4] стверджує, що вони, порівняно з однолітками з повних сімей, мають більш низьку шкільну успішність, більш схильні до невротичних порушень і протиправної поведінки.

В результаті досліджень дітей шкільного віку, які виховуються в умовах неповної сім'ї, у них були виявлені прояви інфантильності, низької самооцінки, негативного ставлення до батьків, порушення статевої поведінки.

За даними А.М. Прихожан, Е.О. Смирнової і В.С. Собкина, дітям з неповних сімей для їх повноцінного психічного розвитку не вистачає

своєчасної емоційної підтримки і розуміння дорослими своєї рідності формування їх характеру, визнання в родині або серед однолітків; безпосередності у вираженні почуттів (коли діти стають скутими, напруженими, надмірно серйозними, сприймають все занадто буквально, втрачають здатність розуміти жарт і гумор); життєвого тону, бадьорості, душевного підйому, наснаги; впевненості в собі і рішучості в діях та вчинках; здатність легко встановлювати контакти і довгостроково підтримувати їх на взаємоприйнятному рівні; гнучкості та невимушеності у стосунках, уміння приймати і грати ролі [129; 142; 157; 197].

У дослідженнях Е.І. Комкової, присвячених вивченню сприйняття себе, своїх однолітків, вихователя і батьків хлопчиками і дівчатками з повної і неповної сім'ї, було доведено, що:

1. Діти з повних сімей схильні ідеалізувати образ матері, сприймаючи її більш доброю і лагідною, ніж батька. Діти з неповних сімей схильні ідеалізувати образ батька і його ставлення до себе, вважаючи його більш добрим і ласкавим, що в реальності зустрічається вкрай рідко.

2. Хлопчики і дівчатка, що ростуть без батька, показали тенденцію виділяти і описувати в матерів три типи: маскулінні якості, а в батьків — фемінні.

3. Більшість дітей з неповних сімей в більшій мірі схильні негативно сприймати роль батька одної з ними статі.

4. Діти, що ростуть без батька, сприймають роль батька в сім'ї не як глави сім'ї або її рівноправного члена, а як помічника мами.

5. Більшість дітей з неповних сімей більше сприймають і описують виховну функцію батьків. Вони гірше, ніж діти з повних сімей, описують інші функції батьків, наприклад, комунікативну, пізнавальну та інші [2,3].

Таким чином, психічний та особистісний розвиток дітей, які виховуються в неповній сім'ї, носить специфічний характер: найчастіше формується агресивна, але дуже ранима, невпевнена в собі особистість.

Неповна родина виникає в силу різних причин: народження дитини поза шлюб, смерті одного з батьків, розірвання шлюбу або роздільного проживання батьків. У відповідності з цим виділяються основні типи неповної сім'ї: позашлюбна; осиротіла; розлучена; розпалася. Розрізняють також батьківську і материнську сім'ї, які і становлять абсолютну більшість серед неповних сімей. Найбільш часта причина виникнення неповної сім'ї в наш час – розлучення.

Виховання дитини в таких умовах веде до виникнення у нього деяких специфічних, психологічних рис. Б.В. Кочубей та О.В. Новікова [4] вважають, що дефіцит чоловічого впливу в неповній сім'ї проявляється в порушенні гармонійного розвитку інтелектуальної сфери (аналітичні, математичні, просторові здібності страждають за рахунок більшого розвитку вербальних здібностей), процес статевої ідентифікації проходить менш чітко, ускладнюється навчання підлітків навичкам спілкування з протилежною статтю, формується надмірна прив'язаність до матері, оскільки немає людини здатного «відірвати» дитини від матері та вивести його в більш широкий круг.

Розлука хлопчика з батьком є більш важкою, ніж для дівчаток, оскільки у них відсутня можливість для ідентифікації. На думку Е.А. Осипової, у дівчаток висока ймовірність прояву емоційних розладів переважно істеричного властивості, а у хлопчиків – невпевненості в собі і страхів у результаті надмірної опіки і тривожності з боку дорослих, замінюють батька, а також можливі проблеми в спілкуванні з однолітками своєї статі [4; 6].

Підлітки, що виховуються у неповних родин мають здебільшого високі результати за шкалами «реактивна агресивність», «дратівливість», «спонтанна агресивність» та низькі показники «невротичність», «депресивність», «сором'язливість», «емоційна лабільність». Підлітки із неповних родин найбільш використовують такі механізми психологічних захистів як компенсація, гіперкомпенсація та заперечення. Такі результати свідчать про те, що свої складності у поведінці підлітки можуть

компенсувати за рахунок інших видів діяльності, але характер цієї компенсації може бути неадекватним. Також для цієї групи характерним є використання заперечення як захисного механізму, що утруднює раціональне вирішення складних питань. При цьому формування образу Я стикається із неможливістю впливати на самооцінку ззовні.

Підлітки із повних сімей частіше використовують як захисні механізми компенсацію, проєкцію та раціоналізацію. Як бачимо, що це більш зрілі механізми, що дозволяють ефективніше адаптуватися до життєвих ситуацій. Таким чином підлітки із повних сімей демонструють більш адекватні захисні механізми, порівняно із підлітками, що виховуються у неповних родин. Можливо наявність обох батьків створює більшу палітру поведінкового репертуару. По особистісним характеристикам діти, що виховуються у неповних родин мають більш зрілу поведінку порівняно із дітьми, що ростуть у повних родин. Це може бути пов'язано із меншою кількістю очікувань, що покладається на дитину [6; 36; 40; 41]. Більш за все підліткам хотілося б бачити в батьках друзів та порадників. При всьому їхньому прагненні до самостійності юнаки та дівчата гостро потребують життєвого досвіду та допомоги старших. Сім'я залишається тим місцем, де підліток відчуває себе найбільш спокійно та впевнено, саме наявність такого «тилу» дозволяє підростаючій особистості набувати соціального досвіду, відповідальності і впевненості у собі [40;41].

Важливо, щоб дитину і в підлітковому віці оточувала любов і підтримка. Якщо дитина відчуває любов батьків, то вона від початку життєвого шляху має міцну основу для позитивної Я-концепції. Якщо ж з боку батьків вона бачить тільки критику, відторгнення, зневажливе ставлення до себе, то це неодмінно вплине на самоприйняття і самооцінку особистості.

Підтримка сім'ї, прийняття дитини і її устремлінь батьками найбільше сприяють формуванню позитивної емоційної цілісності, впливають на рівень загальної самооцінки підлітка. Тепле, уважне ставлення батьків є основною умовою формування і подальшого підкріплення позитивної самооцінки

підлітків та толерантного світосприйняття і побудові образу світу, що має перспективу розвитку.

Висновки до 1 розділу

«Теоретико–методологічні основи дослідження розвитку образу світу у підлітковому віці» зроблено теоретико–методологічний аналіз досліджень образу світу у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці, який показав, що категорія образу – одна з найбільш значущих у сучасній психологічній науці. При взаємодії людини зі світом утворюється особлива психологічна реальність – образ світу або картина світу, яка є одним з центральних понять, що відображають специфіку взаємин людини з навколишнім світом.

Образ світу – предмет дослідження багатьох наук. Протягом століть образ світу вибудовувався, розкривався і обговорювався мислителями, філософами, психологами з різних точок зору: гештальтпсихології, когнітивної психології, діяльнісного підходу в психології.

Поняття «образ світу» є значущим для психологічної теорії діяльності, в якій це поняття виводиться з розуміння єдності відображеного в свідомості об'єктивного світу та системного характеру людської діяльності. Виходячи із цього, образ розглядається як когнітивна гіпотеза, яку можна порівняти з об'єктивною реальністю. Образ світу відкривається людині через систему значень і смислів («п'яте квазівимірювання»), які матеріалізуються у вербальних і невербальних знаках і визначають його (образа світу) структуру.

В усвідомлюваній картині світу виділяють три шари свідомості: 1 – чуттєві образи; 2 – значення, носіями яких виступають знакові системи, що формуються на основі інтеріоризації предметних і операціональних значень; 3 – особистісний смисл. Образ світу функціонально і генетично первинний стосовно будь–якого окремого образу чи окремого чуттєвого переживання. У

понятті образу світу втілена ідея цілісності і наступності у зародженні, розвитку та функціонуванні пізнавальної сфери особистості.

Образ світу виступає як багаторівнева цілісна система уявлень людини про світ, інших людей, про себе та свою діяльність, дозволяє краще зрозуміти людину у всіх її зв'язках і залежностях від навколишнього світу. Категорія образу світу значима для розкриття особливостей свідомості людини через контекст етносів, культур, ментальностей та інше. Суб'єктивний образ світу має базову, інваріантну частину, загальну для всіх її носіїв, і варіативну, що відображає унікальний життєвий досвід суб'єкта. Інваріантна частина формується в контексті культури, відображаючи її систему значень і смислів. Мінливість її визначається тією соціокультурною реальністю, в яку занурена особистість.

В рамках діяльнісного підходу існує декілька напрямків дослідження образу світу: – образ світу в контексті життєвого шляху людини; – як складне багаторівневе утворення, що володіє системою значень і полем сенсу; – єдності образу світу і буттєвої свідомості; – образу світу, який є первинним по відношенню до чуттєвих вражень від сприйманого стимулу; – як «інтегратор» слідів взаємодії людини з об'єктивною дійсністю; – переживання суб'єктом світу й себе в цьому світі; – змістовне наповнення образу світу в процесі розвитку особистості і її самосвідомості через механізми ідентифікації і відокремлення, в контексті певної культури, в якій народилася і виросла людина та інше.

Означене поняття перетинається з такими поняттями, як: «світогляд», «менталітет», «національний характер», «життєвий світ», «етнос» тощо. Під впливом актуальних стимулів, значущість яких визначається контекстом всієї минулої і теперішньої практики суб'єкта, картина світу має тенденцію змінюватися та трансформуватися.

В дослідженнях С.М. Симоненко співвідношення понять «картина світу» і «образ світу» розглядається в контексті аналізу загального і індивідуального і є тісно взаємопов'язаними і похідними один від одного:

образ світу суб'єкта діяльності є процесом розпредмечування суб'єктом «глобальної» картини світу. І навпаки, в процесі континуального творення образу світу суб'єкта діяльності виникає індивідуальна (приватна) картина світу, як його змістова складова, як продукт опредмечування навколишнього світу. З цих позицій «глобальна картина світу» представлена як результат духовної, наукової і матеріальної активності суспільства, а суб'єктивний образ світу, який породжується глобальною картиною світу, виступає щодо неї як операціональне поняття.

Базисним матеріалом для картини світу є категоріально–семантичний рівень (шар) тієї або іншої культури. Сприйняття категорій і уявлень здебільше має неусвідомлений характер. Означені категорії, семантика культури відображені в мові, а також в інших знакових системах (мова мистецтва, науки, релігії). Виділяють різні рівні відображення реальності в картині світу: рівень вербальних знакових систем та рівень невербальної семантики, зокрема, іконічної семантики.

Однією з основних ознак (властивостей) картини світу, враховуючи наочний характер людської діяльності і мислення, є її наочність. Специфіка наочності картини світу полягає не в її тілесній «сенсуальній очевидності, а в можливості виразу певних ідей, категорій через різні прийоми їх візуалізації». Саме поняття «картина світу», «образ світу», «світобачення» за своєю природою нерозривно пов'язані з «баченням», спогляданням, візуалізацією, наочними формами мислення. Візуальне мислення є одним з механізмів об'єктивування форм буття ідеального, до якого і належить картина світу як глобальний суб'єктивний образ об'єктивного світу, який зароджується й існує в свідомості людини і в більш глибоких шарах її психіки, що не об'єктивувалися. Більшість образів в картині світу має візуальний характер, але необхідно відзначити, що достатньо широко представлена і вербальна складова образу.

У основі образу світу лежать категоріальні структури індивідуальної свідомості, індивідуальні системи значень і цінностей. Ціннісні орієнтації є

віддзеркаленням у свідомості людини цінностей, що визнаються нею як стратегічні життєві цілі і загальні світоглядні орієнтири. Разом з об'єктивними базисними категоріями у свідомості, що рефлексує, виділяються категорії, що відображають суб'єкт–об'єктні відносини, атрибутивні характеристики соціального буття людини.

Розвиток образу світу суб'єкта залежить від цілого ряду об'єктивних та суб'єктивних факторів, які зумовлюють значною мірою та визначають його погляди і вчинки. До об'єктивних факторів відносяться виховання, освіта, середовище, в якому проживає людина, національність, етнічність, релігійні погляди, а до суб'єктивних – психіка, психічний та емоційний стан тощо. Зміни в зовнішніх умовах (політика, економіка, екологія, соціальна ситуація розвитку та інше) мають суттєвий вплив на характер, зміст та структуру картини світу суб'єкту. Наряду з означеними факторами, на наш погляд, важливою є соціальна ситуація розвитку дитини, підлітка, те, в якій родині вона виховується: повній, неповній (інтернат), прийомній, тощо.

Необхідним є врахування також вікових особливостей розвитку образу світу суб'єкта діяльності. Проблема специфічності образу «свого» світу у певного покоління і віку – реальність, яка постійно змінюється. Саме в підлітковому та юнацькому віці дозрівають когнітивні та особистісні передумови, відбувається рефлексія власного життєвого шляху, з'являється потреба реалізувати себе, тобто стати людиною, яка зробила сама себе.

На ранньому етапі формування особистості рівень суб'єктивно – особистісних відносин диктується головним чином дорослими, а в підлітковому віці вони визначаються, розширюються також і громадськими обов'язками, вченням і зростанням індивідуальної самосвідомості. У цей період значно змінюється соціальний склад образу світу підлітка.

Сучасні підлітки живуть у дуже складному світі, який, звичайно ж, відрізняється від того, в якому жили їхні батьки в підлітковому віці. В сучасному світі, коли на людину накочується вал інформації, коли вона постійно зіштовхується з різними системами цінностей, процес підтримання

власної картини світу вимагає наявності умов для все більш оперативної, динамічної її корекції без втрати самості. В підлітковому віці відбувається значне збагачення образу світу як категоріальної структури індивідуальної свідомості шляхом сприймання й засвоєння загальнолюдських категорій; з'являється здатність до узагальнення через абстрагування від особистісного досвіду; також виявлено значний вплив ціннісно–мотиваційної сфери підлітка на суб'єктивний характер змістового наповнення його картини світу.

Розкриття особливостей змістового наповнення образу світу, картини світу дає можливість краще зрозуміти внутрішній світ підлітка у взаємозв'язку з реаліями буття. Механізмами функціонування образу світу підлітків є: *гетерохронність* — нерівномірність становлення компонентів моделі образу світу, нерівновага системи «образ світу — образ «Я» особистості, якісна невідповідність між образами реального та ідеального світів; *ідентифікація* — ототожнення образу реального світу із соціальним стандартом, заданим суспільством, референтною групою, особою; *рефлексія* — аналіз всіх компонентів оточуючої реальності. Якою бути залежить насамперед від самої людини, її світогляду, її самоповаги, конкретної життєвої позиції, яку дорослі повинні допомогти підліткам сформувати.

Для проведення досліджень психологічних особливостей сприйняття картини світу в підлітковому віці як психологічної реальності в контексті буття підлітка в світі дуже важливо враховувати обговорені вище підходи до даної проблеми.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ОБРАЗУ СВІТУ У ПІДЛІТКІВ З РІЗНОЮ СОЦІАЛЬНОЮ СИТУАЦІЄЮ РОЗВИТКУ

2.1. Організація, етапи та методика емпіричного дослідження

Метою емпіричного дослідження виступає вивчення особливостей розвитку образу світу у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку.

Виходячи з мети дослідження були поставлені наступні задачі:

1. Розробити та апробувати діагностичний інструментарій дослідження особливостей розвитку образу світу у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку.

2. Вивчити особливості розвитку образу світу та сприйняття картини світу у підлітків різних соціальних груп.

3. Провести порівняльний аналіз особливостей образу світу у підлітків з повних сімей, неповних сімей та дітей під опікою.

4. Розробити та апробувати формульовано-розвивальну програму «Єдиний світ» для підлітків з різними соціальними ситуаціями розвитку.

Емпіричне дослідження особливостей розвитку образу світу у підлітків різних соціальних груп проводилось в три етапи:

На першому етапі проаналізовано літературу з проблеми дослідження, визначено вибірку досліджуваних; підібрані методики дослідження, розроблена процедура емпіричного дослідження, проведено пілотажне дослідження з метою визначення репрезентативності базових методик. На другому етапі було проведено дослідження особливостей розвитку образу світу та сприйняття картини світу у підлітків з різних соціальних груп. Проведено кількісний (математико-статистичний) та якісний аналіз результатів, який спрямований на виявлення специфіки розвитку образу світу у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку, а також порівняльний аналіз особливостей розвитку образу світу у підлітків з повних та неповних

сімей, дітей з прийомних сімей. Третій етап включає розробку та апробацію формульовано-розвивальну програму «Єдиний світ» у підлітків різних соціальних груп.

Відповідно до мети та завдань емпіричного дослідження було використано наступні методи: емпіричні – спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності, психодіагностичне тестування, яке включає конкретні методики – невербальні: «Символ» (Л.А.Снігур, у модифікації С.М.Симоненко), «Картина світу» (модифікований варіант Є. С.Романової, О. Ф. Потьомкіної), «Намалюй образ світу»; вербальні методики – «Діагностика системи ціннісних орієнтацій особистості» О.Б. Фанталової, «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, «Незакінчені речення»; «Твоя лінія життя» О.О. Кроник, «Індекс толерантності» (Г.О.Солдатова та ін.), «Діагностика рівня толерантності підлітків» (О.В.Степанова).

Для обробки первинних даних ми використовували *методи математичної статистики*: визначення середнього арифметичного, кореляційний аналіз (за критерієм Спірмена), факторний аналіз; для перевірки вірогідності відмінності середніх значень за вибірками ми застосовували t-критерій Стюдента. Процедура обробки даних проводилась за допомогою пакету програмного забезпечення SPSS v 10.0.5 for Windows.

Інтерпретаційні методи: генетичний, структурний, семантичний аналіз.

В дослідженні брало участь 375 підлітків віком від 13 до 15 років, які навчаються у загальноосвітніх школах м. Ужгорода та відпочивали в ДП «УДЦ «Молода гвардія» (м. Одеса). Було виділено три групи досліджуваних по 125 досліджуваних: 1 група – підлітки з повних сімей, 2 група – підлітки з неповних сімей, 3 група – підлітки з прийомних сімей.

Проективна методика «Символ», автор якої є Л.А. Снігур. Метою означеної методики є вивчення уявлень про себе й свою країну. Науковець поклав в основу методики символ громадянськості, а засобом реалізації виступає психомалюнок [159]. Особливості символу дозволяють через

окремий образ дати цілісне уявлення про світ і цілісне уявлення про світ співвіднести з уявленням про своє життя і про себе як про суб'єкт діяльності. Важливою особливістю символу, що дозволяє суб'єктові просуватися в пізнанні себе й своєї країни, як вказує Л.А.Снігур, є багатозначність його тлумачення і здатність утворювати множинні зв'язки з більш узагальнюючим символом чи символом-частиною. Означена методика була модифікована нами відповідно до мети нашого емпіричного дослідження, а саме доповнено інструкцію щодо створення психомалюнків та розширено їх інтерпретацію.

Інструкція «Перед Вами лежить коробка кольорових олівців і простий олівець. Ними Ви будете користуватися при виконанні завдання. Також перед Вами лежить аркуш паперу (А4) візьміть його в руки і робіть за мною те, що буду показувати Вам, крок за кроком (аркуш ділиться на дев'ять квадратів). У середньому центральному квадраті намалюйте символ свого життя і розфарбуйте його тими кольорами, якими забажаєте, назвіть його. У верхньому центральному квадраті намалюйте те, що є більш загальним і важливим по відношенні до символу Вашого життя і назвіть його. У нижньому центральному квадраті намалюйте те, що є менш значним по відношенню до символу Вашого життя і назвіть його. У середньому лівому квадраті намалюйте те, що є негативним по відношенню до символу Вашого життя і назвіть його. У правому середньому квадраті намалюйте те, що є позитивним по відношенню до символу Вашого життя і назвіть його.

Переверніть лист.

У середньому центральному квадраті намалюйте символ своєї країни і розфарбуйте його тими кольорами, якими захочете, назвіть його. У верхньому центральному квадраті намалюйте те, що є більш загальним і важливим по відношенні до символу Вашої країни і назвіть його. У нижньому центральному квадраті намалюйте те, що є менш значним і більш приватним по відношенню до символу Вашої країни і назвіть його. У середньому лівому квадраті намалюйте те, що є негативним по відношенню до символу Вашої країни і назвіть його. У правому середньому квадраті

намалюйте те, що є позитивним по відношенню до символу Вашої країни і назвіть його.

«Твоя лінія життя» О.О. Кронік, спрямована на реконструкцію та дослідження суб'єктивної картини життєвого шляху сучасних підлітків як складової образу світу. При її виконанні досліджуваному пропонується накреслити на аркуші паперу (формат А4) пряму лінію і відзначити на ній важливі події свого життєвого шляху: минулого, сьогодення і майбутнього з зазначенням того, скільки було років, коли ці події відбулися.

Проективна методика «Образ світу» М.А.Одинцової. Метою означеної методики є виявлення специфіки образу світу, його когнітивного та емоційного компонентів [111]. Досліджуванним пропонується на бланку методики зобразити образ світу та відповісти на питання. Інструкція: Уявіть собі «Образ світу». Перший образ, який прийшов Вам в голову - найвірніший. Зупиніть свою увагу на ньому. Розгляньте його у своїй уяві та намалюйте. Далі необхідно відповісти на наступні питання: «Опишіть свій Образ світу. Як він виглядає? Що відчуває? Про що думає? Про що мріє?»

За малюнком проводиться бесіда. Слід уточнювати всі деталі малюнка, почуття, думки, мрії, які описує досліджуваний.

Проективна методика «Світ в якому я живу» (М.А.Одинцова). Метою означеної методики є вивчення особливостей прояву структурних компонентів образу світу особистості. Досліджуванним дається наступна інструкція [111]: Нижче наведені 12 пар протилежних за змістом характеристик, що описують Світ, в якому ви живете. Уважно прочитайте кожен пару характеристик і виберіть ту з них, яка більш точно відповідає вашому переживанню світу. Відзначте обрану вами характеристику, підкресливши її. Таким чином, в кожному рядку буде підкреслена одна з характеристик. Якщо вам важко вибрати одну з двох характеристик з будь-якої пари, поставьте галочку в середньому стовпці «Не знаю». Також нами використовувався модифікований варіант методики, де виставляються бали відносно кожної пари характеристик від 2 до 12. Обробка результатів

дозволяє вивчити такі структурні компоненти образу світу як емоційний, когнітивний та вольовий.

Методика «Незакінчені речення» (модифікований варіант І.А. Буровіхіної). Автором було розроблено методику на основі методики «Незакінчені речення» Сакса-Леві. Метою модифікованого варіанту є вивчення окремих характеристик образу світу - світ і сім'ї як одного з його явищ. І.А.Буровіхіна виокремлює в тесті чотири смислових блоки, кожен з яких розкривається за допомогою декількох незавершених речень [28]. Чотири блоки, які вивчаються за допомогою методики: 1. Важливі життєві цілі та пріоритети; 2. Оцінка легкості/складності життєвих цілей; 3. Сприйняття майбутнього та світовідчуття; 4. Образ сім'ї, уявлення про сім'ю як життєвому явищі.

«Ціннісні орієнтації» М. Рокіча. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєдіяльності, основу життєвої концепції і "філософії життя". М. Рокіч розрізняє два класи цінностей: термінальні - переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні - переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим в будь-якій ситуації.

Респонденту пред'явлені два списки цінностей (по 18 у кожному), або на аркушах паперу в алфавітному порядку, або на картках. У списках випробуваний присвоює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає по порядку значущості. Остання форма подачі матеріалу дає більш надійні результати. Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г.У.Солдатова, О.О.Кравцова, О.Є. Хухлаєв, Л.О.Шайгерова) призначений для діагностики загального рівня толерантності. Текст опитувальника склали твердження, які відображають як загальне ставлення до навколишнього світу

та інших людей, так і соціальні установки щодо різних сфер взаємодії, де проявляються толерантність чи інтолерантність людини. У методику включені твердження, що виявляють ставлення до деяких соціальних груп (меншин, психічно хворих людей, жебраків), комунікативні установки (повага до думки опонентів, готовність до конструктивного вирішення конфліктів і продуктивної співпраці). Окрема увага приділяється етнічній толерантності-інтолерантності (ставлення до людей іншої раси та етнічної групи, до власної етнічної групи). Субшкали опитувальника спрямовані на діагностику таких аспектів толерантності, як етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості. Обробка результатів. Для кількісного аналізу підраховується загальний результат, без поділу на субшкали. Індивідуальна або групова оцінка виявленого рівня толерантності здійснюється за такими рівнями: 22-60 – низький рівень толерантності. Такі результати свідчать про високу інтолерантність людини і наявність у неї виразних інтолерантних установок стосовно навколишнього світу і людей. 61-99 – середній рівень. Такі результати демонструють респонденти, для яких характерним є поєднання як толерантних, так і інтолерантних рис. В одних соціальних ситуаціях вони поведуться толерантно, в інших можуть виявляти інтолерантність. 100-132 – високий рівень толерантності. Представники цієї групи характеризуються яскраво вираженою толерантністю. У той же час необхідно розуміти, що результати, що наближаються до верхньої межі (більше 115 балів), можуть свідчити про розмивання у людини "кордонів толерантності", що може бути пов'язане, наприклад, з психологічним інфантилізмом, тенденціями до потурання, поблажливості чи байдужості. Також важливо враховувати, що респонденти, які мають такі показники, можуть демонструвати високий ступінь соціальної бажаності (особливо якщо вони мають уявлення про погляди дослідника і цілі дослідження).

Для якісного аналізу аспектів толерантності можна використовувати поділ на субшкали: 1. Етнічна толерантність; 2. Соціальна толерантність; 3. Толерантність як риса особистості.

Субшкала «етнічна толерантність» виявляє ставлення людини до представників інших етнічних груп і установки в сфері міжкультурної взаємодії. Субшкала «соціальна толерантність» дозволяє досліджувати толерантні і інтолерантні прояви по відношенню до різних соціальних груп (меншин, злочинців, психічно хворих людей), а також вивчати установки особистості по відношенню до деяких соціальних процесів. Субшкала «Толерантність як риса особистості» містить висловлювання, які діагностують особистісні риси, установки і переконання, що значною мірою визначають ставлення людини до навколишнього світу.

«Діагностика рівня сформованості толерантності у підлітків»
П. Степанова. Метою методики є визначення рівня сформованості толерантності у підлітків. Досліджуваним пропонується ряд висловлювань, за якими вони повинні висловити свою згоду чи ні. Бали підраховують за ключем до методики. Результати діагностики за методикою свідчать, що від -90 до -45 – високий рівень розвитку інтолерантності; від -45 до 0 – невисокий рівень інтолерантності; від 0 до 45 – невисокий рівень толерантності; від 45 до 90 – високий рівень толерантності.

2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей розвитку образу світу у підлітків різних соціальних груп

2.2.1 Аналіз особливостей сприйняття картини світу, образу світу за допомогою аналізу їх візуальних образів у підлітків з повних сімей

Результати дослідження особливостей розвитку образу світу у підлітків з повних сімей за методикою «Символ» Л.А.Снігур (модифікація С.М.Симоненко) дозволили виявити, що у досліджуваних переважають 18

категорій назв щодо «Символу життя». Серед назв найбільш часто зустрічаються такі – «життя, мінливість життя» (18%), «любов до своєї сім'ї» (15%), «кохання, стосунки» (12%), «здоров'я власне та здоров'я родини» (7%), «мир, води, повітря, екологія» (16%). Рідше зустрічались такі назви – «красота» (1%), «Київ – серце України» (4%), «радість» (2%), «навчання» (4%), «добро та зло» (4%), «спорт, воля до перемоги» (4%), «відпочинок» (1%), «час» (1%), «взаєморозуміння» (1%), «довіра» (1%). Детальний аналіз малюнків свідчить, що під назвою «життя, мінливість життя» підлітки з повних сімей зображували серце та сім'ю; під назвою «любов до своєї сім'ї» - батько, мати, дитина; під назвою «кохання, стосунки» - квіти та голуб, під назвою «здоров'я власне та здоров'я родини» - червоний хрест, їжа; під назвою «мир, води, повітря, екологія» - сонце, природа, дерева.

Аналіз використання кольорової гама при створенні малюнків символу життя дозволив виявити перевагу у підлітків з повних сімей таких кольорів як червоний, жовтий, сірий, зелений. Як зазначають науковці, саме червоний колір символізує радість, красоту, любов та повноту життя. Жовтий колір свідчить про радість життя, впевненість в собі, терпимість та справедливість. Тобто в роботах виявленні «позитивні кольори». Але є поєднання в роботах підлітків з повних сімей і жовто-синього кольорів, які, на думку Гете, мають бліде поєднання, і пов'язані з буденністю [13].

Наступним малюнком в роботах підлітків з повних сімей було «загальне і важливе» відносно «символу життя». За даним показником у досліджуваних виявлено 12 категорій рисунків, серед яких найбільш розповсюдженими назвами є «сім'я» (21%), «кохання» (21%), «люди та мир» (16%), «зірки» (15%). Менш використані такі назви – «радість» (4%), «половинка» (2%), «наука» (5%), «їжа» (5%), «здоров'я» (7%), «дозвілля» (5%). Підлітками для зображення означених вище назв були використанні малюнки серця (22%), сім'я (34%), наука (8%), їжа (5%), зірочки (5%), компанія людей (8%).

При створенні рисунків «загальне і важливе» відносно «символу життя» підлітки з повних сімей використовували в більшості теплі та позитивні кольори, а саме червоний, жовтий, помаранчевий, зелений, що вказує на позитивне ставлення до життя. Саме означені кольори вказують на позитивний емоційний стан людини та його внутрішні відчуття [196]. Проте в роботах зустрічається і сірий колір, що можна пояснити як засіб захисту щодо проникнення до внутрішнього світу досліджуваних.

Третім рисунком в роботах підлітків з повних сімей було «менш значне» до «символу життя». Так, серед робіт переважають такі рисунки як «думки інших людей» (10%), «гроші» (28%), «печаль, образа» (10%), «зустрічі» (8%). Рідше за все зустрічаються такі назви – «навчання» (4%), «дім» (3%), «сигарети» (3%), «здоров'я» (2%), «сім'я» (3%), «релігія» (3%), «погода» (1%). Для зображення означених назв були використані гроші та матеріальні цінності (30%), смайлики та сердечки (23%), люди (18%), спиртні напої (18%).

Підлітками для створення рисунків «менш значне» до «символу життя» були використанні наступні кольори – сірий, синє-сірий, жовтий, синій, фіолетовий, коричневий. Тобто, ми можемо спостерігати, що вибрані кольори більш нейтральні та менш позитивні, вказують на серйозність, наполегливість, прагнення до відпочинку, емоційну стриманість.

В роботах підлітків з повних сімей виявлено 16 категорій рисунків щодо «негативне» до «символу життя», найчастіше зустрічаються «війна» (18%), «алкоголь, наркотики, цигарки» (15%), «сім'я» (14%), «друзі» (11%), «гроші» (11%). Рідше зустрічаються назви «смерть» (3%), «злість» (6%), «печать» (7%), «дискотека» (1%), «соціальні мережі» (6%), «здоров'я» (3%). Для створення вище названих категорій досліджуваними були використані наступні зображення «війна, зброя» (15%), «цигарки, наркотики, алкоголь» (35%), «сім'я та кохання» (18%), «дерева, квіти» (16%). Менш використаними були зображення «вбивці» (1%), «дискотека» (3%), «спорт» (1%), «сонце» (1%), «дівчинка з кульками» (4%), «книга» (1%). Для

створення цих рисунків підлітки з повних сімей використовували такі кольори як сірий, червоний, синій, жовтий, зелений, помаранчевий, чорний, фіолетовий. Таке різноманіття кольорів при створенні негативного до символу життя пов'язано з особливостями розвитку особистості в підлітковому віці. Також з цим пов'язано те, що досліджувані серед негативного виокремлюють і сім'ю, яка, на їх думку, негативно впливає на їх символ життя.

Аналіз робіт підлітків з повних сімей щодо «позитивне» до «символу життя» дозволив виділити 15 категорій рисунків, серед яких найбільш значущі «сім'я» (19%), «дозвілля» (10%), «кохання» (12%), «взаєморозуміння» (12%), «здоров'я» (14%). Менш використаними є категорії «екологія» (4%), «спорт» (6%), «наука» (2%), «успіх» (2%), «чесність» (2%). Для створення означених категорій підлітками були використані наступні зображення – «сім'я разом» (16%), «сердечкі» (14%), «спіраль» (11%), «навчання» (4%), «сонце» (4%), «дерево» (2%), «кораблі» (2%). Розробляючи означені рисунки підлітки з повних сімей використовували сірий, червоний, жовтий, помаранчевий, синій, зелений, фіолетовий, розовий кольори, які характеризують позитивний настрій, товарицькість, доброту, впевненість, незалежність особистості.

Аналіз робіт підлітків з повних сімей за показником «Символ країни» дозволив виділити 22 категорії рисунків, серед яких найбільш розповсюдженими були «Україна в моєму серці» (12%), «мир, любов, єдина країна» (10%), «калина» (10%), «пшениця» (10%), «мир» (12%). Найменш використаними є «любов і довіра» (5%), «гроші» (3%), «сім'я» (2%), «небо» (2%), «дерево» (1%), «природа» (1%). Для створення означених категорій підлітки використовували наступні малюнки – «герб України» (22%), «прапор України» (29%), «серце» (14%), «карта країни» (8%), «калина» (10%), «колосся» (10%), «сонце» (2%), «коло з чіткою межею» (3%), «монети» (2%). Досліджуваними були використані такі кольори при створенні малюнків – жовтий, синій, червоний, помаранчевий, зелений, рожевий,

голубий. Отже, ми можемо говорити, що всі зображення пов'язанні з країною, в якій живуть підлітки, про їх позитивний настрій.

В роботах підлітків з повних сімей виявлено 21 категорію загального й важливого до «символу країни». Досліджуваними були використані такі категорії як «прапор України» (10%), «кохання» (10%), «люди» (8%), «дружба» (8%), «щастя, взаєморозуміння» (8%). Рідше зустрічалися категорії «сила волі» (2%), «весело» (2%), «дім» (2%), «мир» (2%), «чесність» (2%), «рівноправність» (4%), «увага кожного» (2%), «калина» (2%), «збереження культури, єдність людей» (2%), «Земля» (2%), «розвиток» (2%), «традиції» (2%), «захист» (2%). Для створення даних категорій підлітки використовували такі зображення – «прапор України» (10%), «посмішка» (10%), «галявина з деревами та сонцем» (10%), «серце» (8%), «насіння, борошно» (8%), «карта України» (6%), «текст гімну України» (3%), «дерево з проміннями» (2%), «голуб з калиною» (2%), «книга» (2%), «банкнота» (2%), «жебраки» (2%), «гроші» (2%). Підлітками з повних сімей були використані такі кольори як синій та жовтий, що є кольорами нашого прапору, а також червоний, зелений, помаранчевий, рожевий, фіолетовий, коричневий.

За показником менш значне до «символу країни» в роботах підлітків з повних сімей виявлені 19 категорій, серед яких найбільш використаними є «Багатство» (15%), «Політика» (13%), «Війна» (7%), «Жорстокість, алкоголь, наркотики, вбивства» (7%). Рідше за все зустрічалися такі категорії – «сім'я» (4%), «пустота» (4%), «ставлення людей та їх довіра» (4%), «церква» (2%), «зброя» (2%), «гроші» (2%), «розколота навпіл куля і поряд сумна людина» (1%), «сварки, недовіра» (1%), «галявина з сухими деревами та хмари з дощем» (1%). Для забарвлення малюнків цього показника підлітки використовували такі кольори – сірий, червоний, синій, зелений, фіолетовий, коричневий, тобто ті кольори які є менш позитивними і свідчать про сум, печаль, але наполегливість, боротьбу за власні права, силу духа.

Наступним рисунком є негативне до «символу країни». За означеним показником в роботах підлітків з повних сімей було виявлено 15 категорій,

серед яких найбільш розповсюджена – категорія «війна» (22%). Для її створення досліджуванні зображували «літаки, окопи, танки, солдатів, хрести» (17%), «людина в масці» (2%), «дерева у вогні, налякана людина поряд» (4%), «сварки» (4%). Менш розповсюдженими були наступні категорії негативного до «символу країни» - «бідність» (2%), «гроші» (6%), «принижений прапор» (4%), «пустеля» (2%), «зłodії» (2%), «насильство у сім'ї» (2%), «корупція» (4%), «злість, образи» (2%), «телевізор» (2%), «дискримінація» (2%). Для створення цих категорій були використані такі зображення, як «багата людина і жебрак» (4%), «сонце та пустеля» (4%), «знак нацистів» (2%), «телевізор» (2%), «зім'ятий прапор» (4%).

Розглядаючи кольорову гаму, яку використовували підлітки для роботи над негативним до «символу країни» ми виявили, що найбільш використані «холодні» кольори, що пов'язано саме з даним показником – сірий, синій, коричневий, чорний, фіолетовий.

Остання категорія рисунків – позитивне до «символу країни». Кількість категорій за даним показником в порівнянні з попередніми показниками не така розроблена. Так, виявлено в роботах досліджуваних 14 категорій рисунків. Найбільш розповсюдженими є категорії «свобода, благополуччя, мир» (33%), «весела країна, радість, любов» (14%). Найменш використаними категоріями є «гроші» (6%), «дім, сім'я» (6%), «молоде покоління» (6%), «гордий прапор» (4%), «світ без війни» (4%), «книги, друзі» (2%), «суспільство» (2%), «справжні патріоти» (2%). В своїх роботах підлітки зображували «люди, сім'ї, пари» (22%), «дома» (10%), «прапор» (4%), «банкноти доларів та євро» (4%), «церква» (4%), «серце» (4%), «райдуга» (3%), «сонце» (1%), «ялинка з іграшками» (1%), «голуб» (3%), «потік води» (1%).

Узагальнюючи результати особливостей візуалізації образу світу було визначено, що образ світу у підлітків з повних сімей залежить від їх світогляду і світорозуміння.

Результати діагностики за методикою «Лінія життя» О.О. Кронік у підлітків з повних сімей свідчать, що серед значущих подій минулого для підлітків з повних сімей є навчання у школі, заняття різними видами спорту, відпочинок, екскурсії, якісь фізичні травми. Тобто ми можемо говорити, що структурними компонентами картини світу підлітків з повних сімей виступають соціально-детерміновані події. Також, в роботах підлітків є події, які пов'язані з близькими та рідними людьми, які грають важливі ролі в реалізації життєвого плану.

Виявлено, що серед подій майбутнього найбільш значущими для підлітків є отримання професії, створення сім'ї, народження дітей, а потім і онуків, кар'єрний ріст, відпочинок за межами країни. Слід зазначити, що однією з важливих характеристик картини життєвого шляху є створення сім'ї у підлітків з повних сімей. На рисунках майбутнього віковий діапазон життя у підлітків коливається в межах 60-80 років.

Таблиця 2.1

Результати розподілу важливих подій у підлітків з повних сімей (за методикою «Лінія життя» О.О. Кронік)

	Події	Позитивні події	Негативні події
Минулі	456	405	51
Майбутні	460	400	60
Загальна кількість	1372	805	111
X_{cp}	18,29	10,73	1,48

За даними таблиці 2.1 ми можемо спостерігати, що у підлітків з повних сімей переважають позитивні події. А також з'ясовано, що найбільш насичені подіями періоди майбутнього у підлітків з повних сімей припадають на юність (18-22) та молодість (23-28). Наповненість подіями вікові періоди від 30 до 60 років майже відсутні в роботах підлітків з повних сімей.

З'ясовано, що часові дистанції у підлітків з повних сімей між важливими подіями складають приблизно три роки, хоча у 90% робіт значущі події починаються у віці 6 років. Також, встановлено, що суб'єктивне теперішнє

для підлітків виходить за межі актуального та закінчується такою подією як вступ до ВНЗ та його закінчення. Як зазначає І.О. Буровіхіна, суб'єктивна картина життєвого шляху як цілісний психічний образ, в якому відображені просторово-часові характеристики життєвого шляху може розглядатися як мотиваційний образ, життєвий сценарій або життєва програма, конкретна спрямованість якої відповідає психологічними характеристиками соціальної ситуації розвитку підлітка [28, с. 102].

Отже, ми можемо зробити висновок, що по-перше всі події майбутнього для підлітків з повних сімей є емоційно-позитивними, серед подій минулого 15% мають негативний емоційний фон; по-друге, картина життєвого шляху досліджуваних складається з соціально-детермінованих подій.

Підлітками з повних сімей були створені рисунки за методикою «Образ світу» М.А. Одинцової. При створенні рисунків були використані у більшості досліджуваних кольорові олівці. Гама кольорів складається з жовтого, червоного, зеленого, голубого, помаранчевого, але рідше зустрічались кольори сірий та коричневий. Це свідчить про емоційно-позитивний стан підлітків, вони бачать світ як досить позитивний. Також виявлено, що в роботах підлітків з повних сімей переважають пейзажні зображення (65%), на другому місці знаходяться планетарні зображення (15%), на третьому – безпосереднє оточення (8%), менш використаними є метафоричні та абстрактні зображення (6% та 6%).

Наступною методикою у вивченні образу світу в роботі з підлітками з повних сімей є методика «Незакінчені речення». Так, у підлітків з повних сімей головним життєвими цілями та пріоритетами є змінити себе, змінити цей світ, зустріти добрих людей, поважливе ставлення до себе, знайти себе, добитися цілей, створити сім'ю, отримати професію.

Вивчаючи відповіді підлітків з повних сімей за категорією «Оцінка легкості/складності життєвих цілей» було встановлено, що найскладнішим у майбутньому для досліджуваних є власна сім'я, постійний вибір, втрата друзів, навчання у коледжі та виші, нічого складного не буде, протримати

сім'ю, зробити кар'єру. Цікавим в цьому блоці є те, що для підлітків з повних сімей дуже важко звертатися за допомогою до батьків, про що свідчать відповіді на питання «Я звернусь за допомогою до батьків коли» - ніколи, лише при незрозумілій або дуже складній ситуації, лише коли щось буде треба, якщо їм потрібна буде моя допомога.

Відповіді на питання за показниками «Сприйняття майбутнього та світовідчуття» свідчать, що для підлітків з повних сімей характерне розглядати майбутнє як складне, чуже, залежить від думки інших, перспективним, швидким, успішним та вдалим, добрим, повне змін, передбачливим та ін. Проте на питання «В загалі, я оцінюю світ, в якому живу як» більшість підлітків з повних сімей відповіді не дали.

Серед відповідей на питання про образ сім'ї переважають наступні: сім'я для них це все, це найрідніші люди, дуже важлива для людини, найдорожчий скарб для людини, понад усе, сім'я це опора, це джерело мого минулого, майбутнього та теперішнього. Але в серед підлітків даної групи є досліджуванні, які зневажають власну сім'ю та вважають, що сім'я не головна для них.

Вивчено оцінки суб'єктивно-емоційного ставлення до світу у підлітків з повних сімей за методикою «Світ, в якому я живу». Отримані результати свідчать, що у підлітків з повних сімей найбільш вираженим є емоційний компонент образу світу ($X_{cp}=10,1$), другим за результатами є когнітивний компонент - ($X_{cp}=9,8$), третім за результатами є мотиваційно-ціннісний компонент ($X_{cp}=9,1$), тобто досліджувані розглядають світ, в якому живуть як сприятливий, моральний, безпечний, радісний, повний загадок, іноді привабливий, залежить від обставин, іноді закритий, світ творить мене.

2.2.2 Аналіз особливостей сприйняття картини світу, образу світу за допомогою аналізу їх візуальних образів у підлітків з неповних сімей

В роботах підлітків з неповних сімей було виділено 15 категорій візуалізації образу «Символ життя» за методикою «Символ». Домінуючими в роботах підлітків виявились такі категорії: «Родина», «Здоров'я», «Кохання»,

«Серце», «Спорт», «Природа», «Щастя», «Радість», «Наша планета», «Музика», «Доброта», «Мир та злагода», «Впевненість у собі», «Вогонь для всіх», «Воля».

Аналізуючи малюнки, які були названі вище виділеними категоріями, ми можемо відмітити, що під назвою «Родина» переважно було зображено батьків, які тримають дитину за руку, також веселка, різнобарвний напис – «моя родина», усмішки, серця, домівку. Тобто родина – це рідні один одному люди, що живуть разом, підтримують один одного, у кожного своє уявлення про родину, але практично завжди воно пов'язане з найближчими і дорогими, рідними та коханими людьми.

На другому місті символ життя під назвою «Здоров'я» було зображено серце, але також були намальовані природа, сонце, небо, знак «не палити», молоді деревця. Тобто деревце – це життя, і так як і рослині, людині потрібні сприятливі умови для зростання та існування. Здоров'я не придбаєш, позичити його теж неможна, саме тому ми завжди бажаємо здоров'я тому, хто нам дорогий.

На третьому місті символи життя під назвою «Кохання», було зображено переважно серце, але також були намальовані і закохані та символи мужності та жіночності, кохання – почуття, властиве людині, глибока прихильність до іншої людини, почуття глибокої симпатії. Що таке кохання? У кожного своя відповідь на це питання. Кохання це радість і біль, це крапельки сліз, або крапельки роси, що горять як бурштин на світанку. Але всі згодні «кохати - означає жити»; «Серце», було зображено велике червоне серце, серце, яке усміхається, велика кількість маленьких сердечок, тобто серце - центральний орган кровообігу, воно забезпечує безперервний рух крові по всьому тілу людини, доставляючи необхідне харчування в усі клітини організму, серце працює - людина живе; «Спорт», було зображено футбольний та баскетбольний м'ячі, гантелі, турнік, тобто спорт - це здоровий спосіб життя, довголіття, це життєва філософія.

Також підлітки з неповних сімей виділили такі категорії, як «Природа» та «Щастя», «Радість», «Наша планета», «Музика», «Доброта», «Мир та злагода», «Впевненість у собі», «Вогонь для всіх», «Воля», тобто символ нашого життя - в нашому зв'язку зі світом.

Аналізуючи кольори, які були обрані для зображення символів, маємо зазначити, що переважили червоний, зелений, жовтий, фіолетовий та синій, ще коричневий, рожевий, салатний, блакитний, але рідше. Взагалі перевага надавалась «веселим» кольорам.

Так, у підлітків з неповних сімей, на першому місці – «Здоров'я», на другому – «Кохання», на третьому – «Родина» та «Спорт», на четвертому – «Серце» та «Щастя», «Радість» – на п'ятому місці.

При аналізі результатів дослідження візуалізації образу загальне і важливе відносно «Символу життя» у підлітків з неповних сімей виділено 10 категорій.

Аналізуючи отримані результати ми можемо зазначити, що у підлітків з неповних сімей на першому місці – «Родина», на другому – «Кохання», на третьому – «Здоров'я», на четвертому – «Взаєморозуміння», «Радість» – на п'ятому місці.

Нижче за малюнок «Символ життя», знаходяться малюнки, які несуть зміст – менш значного, відносно «Символу життя». Було виділено 11 категорій: «Гроші», категорія «Досягнення», «Політика», «Влада», «Розчарування», «Рівень життя». «Шкідливі звички» і «Зовнішність», «Розваги», «Кар'єра» і «Думка оточуючих», «Шкідливі звички» і «Зовнішність», «Розваги», «Кар'єра» і «Думка оточуючих».

Аналізуючи малюнки, які були названі вище виділеними категоріями, ми можемо відмітити, що під назвою «Гроші» були зображені переважно грошові купюри: американські долари та українські гривні. На другому місці символи під назвою «Досягнення» – зображені сходи в гору, п'єдестал. На третьому місці символ під назвою «Політика» - зображення у вигляді будівлі або транспаранту, портфеля. На четвертому місці символи під назвами

«Влада» – зображення у вигляді стола та крісла, авто з прапорцями, «Розчарування» – розбита ваза та сумна маска, «Рівень життя» – комп'ютер, авто, діаманти. Аналізуючи кольори, які були обрані для зображення символів, маємо зазначити, що вони переважно не яскраві: зелений, синій, фіолетовий, сірий, іноді червоний та жовтий, частіше простий олівець.

Зліва від малюнку «Символ життя», знаходяться малюнок, який несе зміст – негативне, відносно «Символу життя». Аналіз отриманих результатів дозволив виділити 14 категорій. Серед них найбільшу перевагу набули такі категорії: «Шкідливі звички», «Війна», «Сварки», «Байдужість», категорії «Лінь», «Екологія», «Брехня», «Розлучення», «Жорстокість», «Застосування сили», «Гроші», «Егоїзм», «Думка оточуючих», «Стрес».

Аналізуючи малюнки, які були названі вище виділеними категоріями, ми можемо відмітити, що під назвою «Шкідливі звички» були зображені переважно цигарки, алкоголь, наркотики.

На другому місці символ під назвою «Війна» було зображено – зброю та вибухівку, на третьому місці - «Сварки», на четвертому - символ під назвою «Байдужість», були зображені переважно у вигляді розбитого серця, людини з сумним обличчям, маски - яка плаче.

На п'ятому місці символи – «Лінь», «Екологія», «Брехня», На шостому символи – «Розлучення», «Жорстокість» та «Застосування сили» - кулак, «Стрес» у вигляді блискавки.

Кольори, які були обрані для зображення символів переважно: червоний, синій, бордовий та сірий, простий олівець.

Якщо у підлітка виникає негативне ставлення до негативних явищ, то можна припустити, що це ставлення буде сприяти, при відповідних сприятливих умовах та за умов допомоги з боку батьків та педагогів, формуванню вірних етичних установок і оцінок.

Справа від «Символу життя», знаходяться малюнки, які несуть зміст позитивного, відносно «Символу життя». За результатами аналізу нами було виділено 14 категорій. Серед них домінуючими виявились такі категорії:

«Родина», «Здоров'я», «Спорт», категорія «Кохання», категорія «Взаєморозуміння», категорія «Позитив», категорія «Щастя», категорії «Дружба» та «Доброта», категорії «Освіта», «Людяність» та «Успіх», категорії «Життєрадісність» та «Чесність».

Аналізуючи малюнки, які були названі вище виділеними категоріями, ми можемо відмітити, що під назвою «Родина» було зображено родину, батьківську і свою майбутню, «Здоров'я» – серце, сонце, посмішку, під назвою «Спорт» – переважно спортивний інвентар та олімпійські кільця.

На другому місті символ – «Кохання» було зображено у вигляді серця та закоханих. На третьому місці символ – «Взаєморозуміння», було зображено потискання рук. На четвертому місці символ – «Позитив» було зображено серце або сонце, які посміхаються, веселка та різнобарвні метелики.

Аналізуючи кольори, які були обрані для зображення символів, маємо зазначити, що вони переважно яскраві та теплі: червоний, рожевий, жовтий, рідше блакитний, зелений та інші.

На другій стороні аркуша в центральному квадраті знаходяться малюнки з зображенням «Символу країни». При аналізі результатів дослідження, нами було виділено 14 категорій. Домінуючими виявились такі категорії: «Символіка» – прапор, герб, гімн, категорія «Калина», категорія «Природа», категорії «Дім», «Карпати», «Свобода» та «Єдність», категорії «Гроші», «Українська мова» та «Воля». Рідше за всі, зустрічалися такі категорії: «Культура», «Віра в Бога», «Лелека» та «Верба».

Це ті категорії малюнків, які у досліджуваних асоціюються з країною, в якій вони живуть, як вони вважають, ці малюнки дають їй характеристику.

Наприклад, категорія «Гроші», мається на увазі, що зараз країна не має стабільного економічного стану. Категорія «Воля», мається на увазі, що країна прагне економічної свободи. Символіка, це символи країни. Символ країни – це те, що об'єднує усіх людей у нашій державі.

Вище за малюнок «Символ країни», знаходяться малюнки, які несуть зміст «загального» і «важливого», відносно «Символу країни». Було виділено 16 категорій, серед них домінуючими виявились такі: «Українська мова» та «Мир в країні», «Люди», «Взаєморозуміння», «Гроші», «Президент» та «Хліб», «Дружба», «Традиції» та «Процвітання», «Батьківщина», «Розум» та «Єдність», «Прапор» та «Рівноправність», а також категорія «Освіта».

Аналізуючи кольори, маємо зазначити, що вони переважно яскраві: синій, червоний, жовтий, блакитний, зелений, рожевий.

Аналізуючи малюнки, які були названі вище виділеними категоріями, ми можемо відмітити, що під більшістю назв були зображені безпосередньо символи, знаки та символіка. Зміст яких більш бажане те, чого зараз бракує, чого бажають нашій країні опитувані.

Нижче за малюнок «Символ країни», знаходяться малюнки, які несуть зміст менш значного, відносно «Символу країни». Було виділено в роботах підлітків з неповних сімей 13 категорій. Серед них найбільшу перевагу набули такі: «Гроші», «Політика», «Жорстокість», «Війна», «Народ» та «Добробут», «Свари» та «Природа», «Розум», «Шкідливі звички» та «Ресурси», «Українська мова» та «Повага».

Аналізуючи малюнки, які були названі вище виділеними категоріями, ми можемо відмітити, що під назвою «Гроші» малось на увазі, що в нашій країні дуже повільно ідуть економічні реформи тому багато проблем з державним бюджетом, тобто завжди бракує грошей.

Категорії «Політика», «Розум», «Свари» малось на увазі, протистояння політичних сил, в нашій країні. Аналізуючи кольори, маємо зазначити, що символи зображені переважно: синіми, червоними та зеленими.

Зліва від «Символу країни», знаходяться малюнки, які несуть зміст негативного стосовно «Символу країни». Нами було виділено в роботах підлітків з неповних сімей 13 категорій. Серед них найбільшу перевагу набули такі: «Політика», «Війна», «Екологія», «Ганебне ставлення до

людей», «Гроші», «Конфлікти» та «Верховна Рада», «Досягнення», «Грабіж», «Гординя» та «Ресурси», «Тероризм» та «Контрабанда».

Аналізуючи малюнки, які були названі вище виділеними категоріями, ми можемо відмітити, що під назвами «Політика», «Екологія», «Верховна Рада», «Гроші», «Конфлікти» зображені політики, нестача грошей у вигляді монеток та мілких грошових знаків, монеток та купюр номіналом 1 гривня та забруднення навколишнього середовища у вигляді бруду.

За сучасного політичного стану в наші країні, підлітки відобразили те, що бачать навколо себе та по телебаченню.

Так, ми бачимо по малюнках, кого підлітки вважають винним у економічних та екологічних проблемах в наші країні. Якщо говорити про кольори, які обиралися для малюнків, то тут також ми простежуємо вже відому нам тенденцію з «Символом життя». Тобто в категорії негативне досліджувані обирають олівці темних кольорів.

Справа від «Символу країни», знаходяться малюнки, які несуть зміст позитивного стосовно «Символу країни». За підсумками аналізу нами було виділено 15 категорій. Серед них найбільшу перевагу набули такі: «Мир», «Стабільність», «Єдність», «Народ», «Захист природи», «Доброта», «Культура» та «Людина», «Взаєморозуміння», «Українська мова», «Піклування про дітей», «Щастя» та «Дружба», «Незалежність», «Наука».

Аналізуючи малюнки, які були названі вище виділеними категоріями, ми можемо відмітити, що тут перевага надається яскравим, «теплим» кольорам.

У категоріях: «Захист природи», «Культура», «Доброта», «Людина», «Піклування про дітей», «Щастя», «Незалежність», «Мир» зображені різнокольорові квіти, райдуга, посмішки, сонце, тобто те, що на думку опитуваних може підняти настрій, викликати позитивні відчуття, що дозволяє насолоджуватись життям. Під назвами «Народ», «Стабільність», «Єдність» зображено багато людей, люди, які тримаються за руки, рукостискання.

Вивчено особливості переживання життєвих подій у підлітків з неповних сімей за методикою О.О. Кронік. Нами визначено, що у підлітків з неповних сімей кількість подій в майбутньому значно переважає ніж у минулому (див.табл.2.2). У майбутньому найбільш значущими для підлітків з неповних сімей є отримання професії, створення сім'ї, народження дітей, не втратити батьків, будівництва власної оселі. Слід зазначити, що однією з важливих характеристик картини життєвого шляху є створення сім'ї у підлітків з неповних сімей. На рисунках майбутнього віковий діапазон життя у підлітків коливається в межах 60-70 років.

Таблиця 2.2

**Результати розподілу важливих подій у підлітків з неповних сімей
(за методикою «Лінія життя» О.О. Кронік)**

	Події	Позитивні події	Негативні події
Минулі	510	384	126
Майбутні	1104	1079	25
Загальна кількість	1614	1463	151
X_{cp}	21,52	19,5	2,01

Також з'ясовано, що найбільш насичені подіями періоди майбутнього у підлітків з неповних сімей припадають на юність (18-22) та молодість (23-30). Наповненість подіями вікові періоди від 30 до 60 років майже відсутні в роботах підлітків з неповних сімей. Також в роботах підлітків з неповних сімей переважають позитивні події життя над негативними.

Нами було виділено основні категорії життєвих подій, які вказували підлітки з неповних сімей: найбільш значущими є «навчання», «одруження» та «створення сім'ї», на другому місці стоять «народження дітей», «матеріальні цінності», «смерть батьків» та «робота», на третьому місці – «народження брата/сестри». Менш важливими виявилися в роботах підлітків з неповних сімей наступні категорії – «здоров'я», «народження онуків», «досягнення» та «відпочинок».

Вивчено основні компоненти образу світу у підлітків з неповних сімей за методикою «Незакінчені речення» та виявлено, що за блоком «Важливих життєвих цілей та пріоритетів» для підлітків важливими постають такі цілі – зрозуміти що важливе, здоров'я близьких людей, досягти своєї мрії, щоб була повноцінна сім'я, батьки жили все життя, мати свою сім'ю, не було війни, жити з мамою, отримати професію. Отже, для підлітків з неповних сімей *важливою метою є досягти поставленої мети, отримати професію, а також головним є не втратити близьких людей.*

Аналіз робіт підлітків з неповних сімей за блоком «Оцінка легкості/складності життєвих цілей» дозволила виявити, що *найскладнішим у майбутньому для них є втратити батьків, почати жити без батьків, відсутність підтримки батьків, втрата близьких, реалізувати власну мрію.* Підліткам з неповних сімей дуже легко звертатися до батьків при бажанні поділитися чимось з ними, у складну хвилину, коли треба порада батьків у складній ситуації, звернись за підтримкою, коли буде самотньо. Всі ці відповіді відображенні в їх роботах.

Результати оцінювання за блоком «Сприйняття майбутнього та світовідчуття» дозволяють стверджувати, що для підлітків з неповних сімей світ, в якому вони живуть є не простим, нездійсненим, буде дуже важко, але цікавим, щасливим, складним та захоплюючим.

Також, в своїх роботах підлітки з неповних сімей дуже позитивно відповідали на питання, пов'язані із сім'єю. У відповідях визначено, що сім'я для них це все, це найрідніші люди, дуже важлива для людини, найдорожчий скарб для людини, понад усе.

Особливості оцінки суб'єктивно-емоційного ставлення до світу у підлітків з неповних сімей відбувалося за методикою «Світ, в якому я живу» та одержані данні свідчать, що у підлітків з неповних сімей всі компоненти образу світу мають практично однаковий рівень, а саме емоційний ($X_{cp}=9,8$), когнітивний ($X_{cp}=9,8$) та вольовий ($X_{cp}=9,8$) знаходять на середньому рівні, тобто світ в якому вони живуть оцінюють як приємний, моральний, дещо

загрозливий, не завжди радісний, мудрий, іноді із загадками, привабливий, іноді залежить від моєї волі, закритий, активний.

За допомогою методики «Образ світу» М.А.Одинцової виявлено, що більшість рисунків мають сіро-білий колір. 60% досліджуваних з неповних сімей використовували пейзажні малюнки при створенні образу світу, 10% підлітків використовували метафоричні зображення, 10% досліджуваних використовували планетарне зображення, 20% досліджуваних створювали малюнки з безпосереднім зображенням оточення. Отже, ми можемо говорити що образ країни є для них значущим і нерозривно пов'язаний з їх образом світу.

2.2.3 Аналіз особливостей сприйняття картини світу, образу світу за допомогою аналізу їх візуальних образів у підлітків з прийомних сімей

Результати дослідження особливостей розвитку образу світу у підлітків з прийомних сімей за методикою «Символ» Л.А. Снігур (модифікація С.М. Симоненко) дозволили виявити, що у досліджуваних переважають 10 категорій назв щодо «Символу життя». Серед назв найбільш часто зустрічаються такі – «Дерево» (20%), «Моє життя» (15%), «Сім'я» (25%). Рідше зустрічались такі назви – «Дорога життя» (6%), «Мати» (5%), «спокій» (4%), «дружба» (2%), «сонце» (2%). Детальний аналіз малюнків свідчить, що під назвою «моє життя» підлітки з прийомних сімей зображували серце та сім'ю; під назвою «сім'я» - людей; під назвою «дорого життя» - море та пляж.

Аналіз використання кольорової гама при створенні малюнків символу життя дозволив виявити перевагу у підлітків з прийомних сімей таких кольорів як сірий, коричневий, синій, рідше – червоний, жовтий, зелений, помаранчевий. Тобто в роботах підлітків з прийомних сімей виявленні як «позитивні», так і негативні кольори. Як зазначають науковці, саме сім'я є значущим фактором, який впливає на розвиток особистості дитини, формує світогляд та ставлення до життя (за Т.В. Андрєєвою, Г. Крайгом,

В.С. Мухіною та ін.). А підлітки нашої групи з народження не мали сім'ї, тому у них недостатньо сформовані світогляд та позитивне ставлення до життя.

Наступним малюнком в роботах підлітків з повних сімей було «загальне і важливе» відносно «символу життя». За даним показником у досліджуваних з прийомних сімей виявлено 12 категорій рисунків, серед яких найбільш розповсюдженими категоріями є «сім'я» (20%), «життя» (25%), «любов» (18%), «люди» (20%). Менш використані такі категорії – «вічність» (5%), «вода» (4%), «смерть» (4%), «гроші» (2%), «оточуюче середовище» (3%), «здоров'я» (5%). Підлітками для зображення означених вище назв були використані малюнки знаку безкінечності (30%), людина (30%), серце (5%), дім (5%), сонце (5%).

При створенні рисунків «загальне і важливе» відносно «символу життя» підлітки з прийомних сімей використовували в більшості теплі та позитивні кольори, але також в роботах присутні і холодні кольори – сірий, синій, коричневий, чорний, що вказує на не досить позитивне ставлення до життя. Це можна пояснити особливостями соціального розвитку підлітків, а саме що вони виховуються в прийомних сім'ях. Як доведено в роботах науковців, саме сім'я має постійний вплив на формування образу світу дитини (за О.С. Файзурою).

Третім рисунком в роботах підлітків з прийомних сімей було «менш значне» до «символу життя». Так, серед робіт переважають такі категорії рисунки як «кар'єра» (10%), «гроші» (28%), «влада» (10%), «багатство» (10%). Рідше за все зустрічаються такі назви – «їжа» (4%), «смерть» (4%), «любов» (2%). Для зображення означених назв були використані купюри грошей та монети (35%), холодильник (15%), серце (10%), образ смерті (15%).

Підлітками для створення рисунків «менш значне» до «символу життя» були використані наступні кольори – сірий, коричневий, синій, фіолетовий,

жовтий. Тобто, ми можемо визначити, що обрані кольори менш позитивні, ніж в попередніх малюнках.

В роботах підлітків з прийомних сімей виявлено 11 категорій рисунків щодо «негативне» до «символу життя», найчастіше зустрічаються «Суспільство як журі» (15%), «Шкідливі звички» (15%), «війна» (15%), «Люди, що руйнують світ» (12%). Рідше зустрічаються категорії «багатство» (5%), «злість» (5%), «ніжність» (5%), «складності» (5%). Для створення вище названих категорій досліджуваними були використані наступні зображення «пацюки» (10%), «гори мусора» (20%), «люди, які вбивають» (20%), «голки, цигарки, пляшки» (10%). Менш використаними були зображення «вбивці» (1%), «купюри грошей» (3%). Для створення цих рисунків підлітки з прийомних сімей використовували такі кольори як сірий, чорний, синій, бордовий, фіолетовий, коричневий. Такі результати пов'язані з тим, що підлітки з прийомних сімей не одразу бачать приклад повноцінної сім'ї; не мають доступу до розуміння міжособистісної взаємодії між батьками, яке створює для дітей особистісні образи; не одразу розуміють та бачать батьківські установи та ціннісні орієнтації відносно життя, поведінки та діяльності в соціумі. Саме ці фактори є сприяють формуванню образу світу у дитини в сім'ї.

Аналіз робіт підлітків з прийомних сімей щодо «позитивне» до «символу життя» дозволив виділити 12 категорій рисунків, серед яких найбільш значущі «сім'я» (30%), «кохання» (20%). Менш використаними є категорії «розвиваюча країна» (4%), «маленька сестричка» (5%), «приємні зустрічі» (5%), «ліс» (2%), «печаль» (1%), «спорт» (2%), «здоров'я» (5%), «затишний будинок» (5%). Для створення означених категорій підлітками були використані наступні зображення – «сім'я» (15%), «дерева» (18%), «серця зі смайликами» (10%), «спілкування людей» (5%), «дві людини: одна кричить, інша плаче» (1%). Розробляючи означені рисунки підлітки з прийомних сімей використовували сірий, голубий, синій, коричневий,

жовтий, помаранчевий та бордовий кольори, які характеризують не досить позитивний настрій.

Аналіз робіт підлітків з прийомних сімей за показником «Символ країни» дозволив виділити 12 категорії рисунків, серед яких найбільш розповсюдженими були «Символи країни» (25%), «калина» (15%), «пшениця» (10%), «мир та дружба в країні» (15%). Найменш використаними є «зірки» (5%), «вишиванка» (5%), «сонце» (5%), «фенікс» (5%). Для створення означених категорій підлітки використовували наступні малюнки – «фенікс» (20%), «прапор України» (20%), «герб України» (14%), «калина» (10%), «сонце з проміннями» (5%), «дві людини тримаються за руки» (5%). Досліджуваними були використані такі кольори при створенні малюнків – сірий, синій, жовтий, помаранчевий, зелений, голубий, коричневий. Отже, ми можемо говорити, що всі зображення пов'язані з країною, в якій живуть підлітки, про їх позитивний настрій.

В роботах підлітків з повних сімей виявлено 13 категорій загального й важливого до «символу країни». Досліджуваними були використані такі категорії як «Люди» (15%), «Вітчизна» (15%), «гроші» (15%). Рідше зустрічалися категорії «патріотизм» (5%), «мир» (5%), «земля» (5%), «мудрий розум» (5%), «культура» (5%), «єдність» (5%). Для створення даних категорій підлітки з прийомних сімей використовували такі зображення – «люди тримаються за руки» (25%), «прапор» (15%), «три зірки» (10%), «кущ калини» (8%), «квітка» (5%), «річка з сонцем» (6%), «гроші» (5%), «людина з посмішкою» (5%). Підлітками з прийомних сімей були використані такі кольори як сірий, коричневий, голубий, помаранчевий, жовтий, синій, зелений.

За показником менш значне до «символу країни» в роботах підлітків з прийомних сімей виявлені 11 категорій, серед яких найбільш використаними є «Гроші» (25%), «Любов» (15%), «Влада» (10%). Рідше за все зустрічалися такі категорії – «ВРУ» (5%), «інші країни» (4%), «алкоголь» (4%), «час» (2%), «крадії» (5%). Для забарвлення малюнків цього показника підлітки

використовували такі кольори – сірий, помаранчевий, жовтий, зелений, тобто ті кольори які є менш позитивними і свідчать про сум, печаль, але наполегливість, боротьбу за власні права, силу духа.

Наступним рисунком є негативне до «символу країни». За означеним показником в роботах підлітків з прийомних сімей було виявлено 9 категорій, серед яких найбільш розповсюджена – категорія «війна» (30%), «залежність» (15%). Рідше зустрічались категорії «зло та вбивств» (5%), «патріотизм» (2%), «блискавка» (2%). Для її створення досліджуванні зображували «зброю» (25%), «людина зі зброєю» (10%), «ножи з кров'ю» (5%), «цигарки» (4%). Розглядаючи кольорову гаму, яку використовували підлітки для роботи над негативним до «символу країни» ми виявили, що найбільш використані «холодні» кольори, що пов'язано саме з даним показником – сірий, синій, коричневий, чорний, фіолетовий.

Остання категорія рисунків – позитивне до «символу країни». Кількість категорій за даним показником в порівнянні з попередніми показниками не така розроблена. Так виявлено в роботах досліджуваних 10 категорій рисунків. Найбільш розповсюдженими є категорії «любов до ближнього» (30%), «гроші» (15%). Найменш використаними категоріями є «посмішка» (5%), «політика» (5%), «мир» (5%), «природа» (5%), «спокій» (5%). В своїх роботах підлітки зображували «серце» (20%), «грошові купюри» (15%), «люди тримаються за руки» (4%), «політики» (4%), «прапор інших країн» (4%), «деревя» (5%), «природа» (5%).

Узагальнюючи результати особливостей візуалізації образу світу було визначено, що образ світу у підлітків з прийомних сімей залежить від їх світогляду і світорозуміння.

Результати діагностики за методикою «Лінія життя» О.О. Кронік у підлітків з прийомних сімей свідчать, що серед значущих подій минулого для підлітків з прийомних сімей є перехід в прийомну сім'ю, навчання у школі, народження братика або сестрички, смерть батька та мати. Тобто ми можемо говорити, що структурними компонентами картини світу підлітків з

прийомних сімей виступають соціально-детерміновані події. Також, в роботах підлітків є події, які пов'язані з близькими та рідними людьми, які грають важливі ролі в реалізації життєвого плану.

Виявлено, що серед подій майбутнього найбільш значущими для підлітків є отримання професії, створення сім'ї, народження дітей, будівництва домівки. Слід зазначити, що однією з важливих характеристик картини життєвого шляху є створення сім'ї у підлітків з прийомних сімей. На рисунках майбутнього віковий діапазон життя у підлітків коливається в межах 50-70 років.

Також встановлено, що найбільш насичені подіями періоди майбутнього у підлітків з прийомних сімей припадають на юність (18-22) та молодість (23-28). Наповненість подіями вікові періоди від 30 до 60 років майже відсутні в роботах підлітків з прийомних сімей.

З'ясовано, що часові дистанції у підлітків з прийомних сімей між важливими подіями складають приблизно два роки, у 80% робіт значущі події починаються у віці 3-4 років. Також, встановлено, що суб'єктивне теперішнє для підлітків виходить за межі актуального та закінчується такою подією як вступ до ВНЗ та його закінчення, створення сім'ї.

Досліджено, що у підлітків з прийомних сімей переважають негативні події у минулому та позитивні події у майбутньому (див.табл.2.3), а також кількість позитивних подій незначно превалює над негативними.

Таблиця 2.3

**Результати розподілу важливих подій у підлітків з прийомних сімей
(за методикою «Лінія життя» О.О. Кронік)**

	Події	Позитивні події	Негативні події
Минулі	330	91	239
Майбутні	264	254	10
Загальна кількість	594	345	249
X_{cp}	7,92	4,6	3,32

Отже, ми можемо зробити висновок, що, по-перше: всі події майбутнього для підлітків з прийомних сімей є більш емоційно-позитивними, серед подій минулого 40% мають негативний емоційний фон; по-друге, картина життєвого шляху досліджуваних складається з соціально-детермінованих подій.

Підлітками з прийомних сімей були створені рисунки за методикою «Образ світу» М.А. Одинцової. При створенні рисунків були використані у більшості досліджуваних кольорові олівці. Гама кольорів складається з сірого, синього та коричневого. Це свідчить про емоційно-негативний стан підлітків, вони бачать світ як недосить позитивний. Також виявлено, що у підлітків з прийомних сімей переважають в роботах пейзажні малюнки (61%). У 10% підлітків з прийомних сімей в роботах присутні метафоричні рисунки; у 8% - планетарні малюнки, тобто предметне рішення поставленої задачі. Малюнки з безпосереднім оточенням виявлені у 12% досліджуваних, а абстрактні малюнки – у 9%. Одержані результати за самозвітами свідчать, що підлітки зображували в більшості бажану картину свого оточення.

Наступною методикою у вивченні образу світу в роботі з підлітками з прийомних сімей є методика «Незакінчені речення». Так, у підлітків з прийомних сімей головним життєвими цілями та пріоритетами є не втратити близьких, стати справді щасливою людиною, закінчиться війна, довести всім що живуть не дарма, досягти поставленої мети, все скінчиться.

Вивчаючи відповіді підлітків з прийомних сімей за категорією «Оцінка легкості/складності життєвих цілей» було встановлено, що найскладнішим у майбутньому для досліджуваних є втратити батьків, почати жити без батьків, відсутність підтримки батьків, втрата близьких, реалізувати власну мрію. Цікавим в цьому блоці є те, що для підлітків з прийомних сімей дуже легко звертатися за допомогою до батьків, про що свідчать відповіді на питання «Я звернусь за допомогою до батьків коли» - завжди, при незрозумілій або дуже складній ситуації, завжди коли щось буде треба, якщо мені потрібна буде їх допомога.

Відповіді на питання за показниками «Сприйняття майбутнього та світовідчуття» свідчать, що для підлітків з прийомних сімей характерне розглядати майбутнє як не простим, нездійсненим, буде дуже важко, цікавим, щасливим, складним та захоплюючим.

Серед відповідей на питання про образ сім'ї переважають наступні: сім'я для них це все, це найрідніші люди, дуже важлива для людини, найдорожчий скарб для людини, понад усе, сім'я це опора, це джерело мого минулого, майбутнього та теперішнього.

Вивчено оцінки суб'єктивно-емоційного ставлення до світу у підлітків з повних сімей за методикою «Світ, в якому я живу». Отримані результати свідчать, що у підлітків з прийомних сімей найбільш вираженим є вольовий компонент ($X_{cp}=10,2$), потім когнітивний ($X_{cp}=9,7$), останнім є емоційний ($X_{cp}=9,3$). Для досліджуваних світ залежить від їх волі, дарує новий досвід, іноді пасивний, мудрий, але простий, іноді неприємний, буває аморальним, загрозливим.

2.3. Аналіз системи ціннісних орієнтацій підлітків із різних соціальних груп

Для аналізу системи ціннісних орієнтацій особистості у підлітків різних соціальних категорій, ми використали методику діагностики системи ціннісних орієнтацій особистості О.Б. Фанталової. Аналіз робіт підлітків з повних сімей дозволив визначити, що найбільш значимими та найбільш ціннісними життєвими сферами для них є (див.рис.2.1): 1. Любов ($X_{cp}=15,2$); 2. Здоров'я ($X_{cp}=11,8$); 3. Здобуття хорошої освіти ($X_{cp}=10,7$); 4. Створення родини ($X_{cp}=10,3$); 5. Цікава робота ($X_{cp}=9,5$).

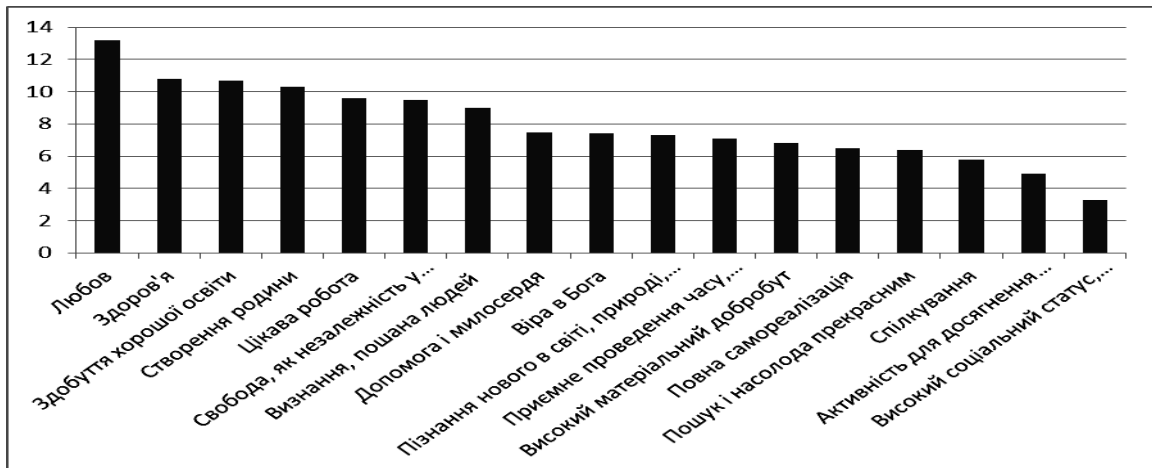

Рис. 2.1. Аналіз цінності життєвих сфер підлітків з повних сімей (за методикою О.Б. Фанталової).

Менш значущими та цінними підлітки з повних сімей вважають такі :

1. Високий соціальний статус, управління людьми. Головне - завоювати таке суспільне положення, яке забезпечить високий статус і роль в суспільстві, а також управління людьми ($X_{cp}=3,3$); 2. Активність для досягнення позитивних змін в суспільстві. Головне – активне відношення до того, що відбувається в суспільному житті ($X_{cp}=4,9$); 3. Спілкування. Головне - мати такий круг спілкування, який задовольняв би духовно і емоційно ($X_{cp}=5,8$).

Аналіз робіт у хлопців та дівчат дозволив виявити, що хлопці вважають, що цінності повинні бути в такій послідовності: 1.Любов. Головне в житті - любов до своїх близьких, батька, матері, надалі до чоловіка, дружини, дітей; 2.Свобода, як незалежність у вчинках і діях, тобто бути вільною і незалежною людиною в своїх вчинках, діях і думках; 3. Цікава робота. Головне - мати в житті цікаву роботу, яка повністю задовольняла б емоційно; 4. Визнання, пошана людей і вплив на тих, що оточують. Головне - завоювати в житті таке положення, яке забезпечить пошану і визнання людей і допоможе впливати на тих, що оточують; 5. Здоров'я. Головне - мати хороше здоров'я і постійно піклуватися про нього.

Для дівчат з повних сімей цінності мають такий розподіл: 1.Любов. Головне в житті - любов: до своїх близьких, батька, матері, надалі до

чоловіка, дружини, дітей; 2.Здоров'я. Головне - мати хороше здоров'я і постійно піклуватися про нього; 3.Здобуття хорошої освіти. Головне - здобути хорошу освіту: у школі, училищі, інституті і так далі; 4.Створення родини. Головне - це створення своєї родини, виховання дітей; 5.Цікава робота. Головне - мати в житті цікаву роботу, яка повністю задовольняла б емоційно.

В обох групах на першому місці стоїть кохання, починаючи з другої позиції починаються розбіжності: хлопці цінують свободу, як незалежність у вчинках і діях ($X_{cp}=12,8$), вважають за потрібне мати в житті цікаву роботу, яка повністю задовольняла б емоційно ($X_{cp}=9,4$), також завоювати в житті таке положення, яке забезпечить пошану і визнання людей і допоможе впливати на тих, що оточують ($X_{cp}=9,3$), а потім піклуватися про здоров'я ($X_{cp}=9,1$). А дівчата віддають перевагу, по-перше, здоров'ю ($X_{cp}=12,1$) і хорошій освіті: у школі, училищі, інституті ($X_{cp}=11,9$), а потім можна виходити заміж, тобто створювати свою родину, виховувати дітей ($X_{cp}=11,9$) і займатися цікавою роботою ($X_{cp}=9,7$).

Аналіз доступності життєвих сфер підлітків з повних сімей дозволив виявити, що найбільш доступними життєвими сферами є (див.рис.2.2): 1.Любов. Головне в житті - любов: до своїх близьких, батька, матері, надалі до чоловіка, дружини, дітей ($X_{cp}=13,0$); 2.Свобода, як незалежність у вчинках і діях. Головне - бути вільною і незалежною людиною в своїх вчинках, діях і думках ($X_{cp}=11,9$); 3.Здобуття хорошої освіти. Головне - здобути хорошу освіту: у школі, училищі, інституті і так далі ($X_{cp}=10,5$); 4.Цікава робота. Головне - мати в житті цікаву роботу, яка повністю задовольняла б емоційно ($X_{cp}=9,2$); 5.Здоров'я. Головне - мати хороше здоров'я і постійно піклуватися про нього ($X_{cp}=8,9$).

Менш доступними досліджувані вважають такі життєві сфери: 1.Високий соціальний статус, управління людьми. Головне - завоювати таке суспільне положення, яке забезпечить високий статус і роль в суспільстві, а також управління людьми ($X_{cp}=3,9$); 2.Допомога і милосердя. Головне -

допомагати іншим людям, бути до них великодушним, піклуватися про них, жертвувати собою для інших ($X_{cp}=5,3$); 3.Активність для досягнення позитивних змін в суспільстві ($X_{cp}=5,2$).

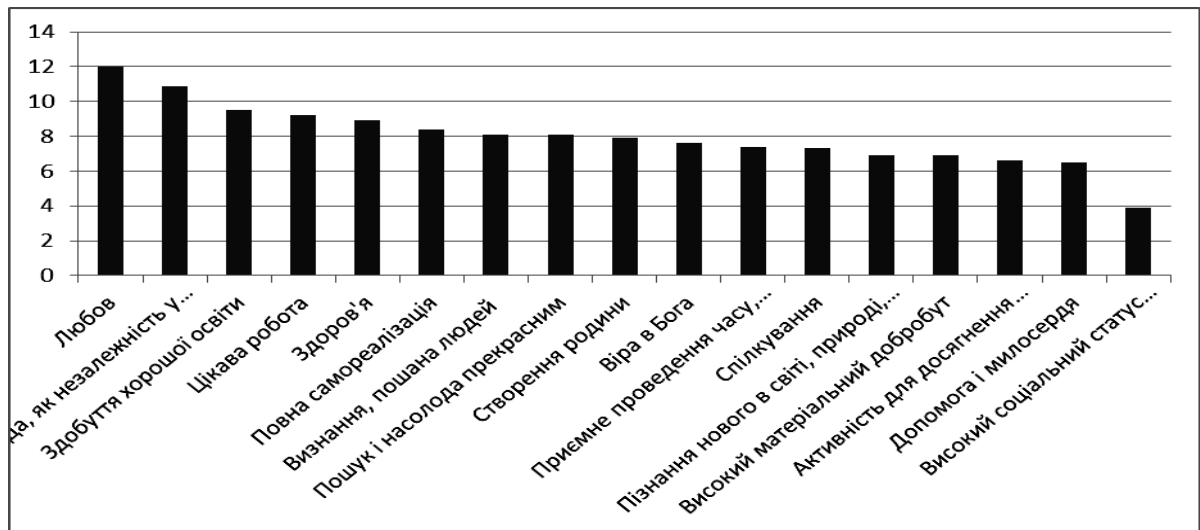

Рис. 2.2. Аналіз доступності життєвих сфер підлітків з повних сімей (за методикою О.Б. Фанталової).

Більшість підлітків з повних сімей вважають доступними такі сфери життя як: любов до своїх близьких ($X_{cp}=12$), бажання бути вільною і незалежною людиною в своїх вчинках ($X_{cp}=10,9$), діях і думках, здобути хорошу освіту ($X_{cp}=9,5$). Менш доступною сферою життя підлітки з повних сімей вважають - високий соціальний статус ($X_{cp}=3,9$).

Для підлітків важливі бажання реалізації своїх можливостей в майбутньому, престиж, пошана і загальні соціальні цінності, пов'язані з соціальними групами і їх ідеями, які переймають підлітки.

Саме підлітковий вік є періодом інтенсивного формування ціннісних орієнтацій особистості, у підлітковому віці досягається необхідний рівень інтелектуального розвитку, розвивається самосвідомість і накопичується необхідний життєвий досвід. Аналіз розподілу доступності життєвих сфер у хлопців дозволив виявити, що для них на першому місці стоїть свобода, як незалежність у вчинках і діях, на другому місці – любов до своїх близьких, батька, матері, надалі до чоловіка, дружини, дітей; на третьому місці - цікава

робота, яка повністю задовольняла б емоційно; четверте місце займає визнання, пошана людей і вплив на тих, що оточують; п'яте місце - пошук і насолода прекрасним.

У дівчат розподіл доступності цінностей наступний має такий вигляд: на першому місці – любов до своїх близьких, батька, матері, надалі до чоловіка, дружини, дітей; на другому місці – здоров'я, тобто мати хороше здоров'я і постійно піклуватися про нього; на третьому місці – здобуття хорошої освіти; на четвертому місці – створення родини, виховання дітей; на п'ятому місці – свобода, як незалежність у вчинках і діях.

Для визначення відмінностей у прояві цінностей між дівчатами та хлопцями було використано непараметричний критерій Манна-Уїтні. Виявлено значущі відмінності в роботах хлопців та дівчат з повних сімей за показниками «свобода» ($U=10,1$, $p<0,05$), «визнання» ($U=9,6$, $p<0,05$) та пошук і насолода прекрасним ($U=9,2$, $p<0,05$), тобто більш значущими ці сфери виявились для хлопців, ніж для дівчат. Між іншими показниками цінностей значущих відмінностей не виявлено.

Загальна закономірність підліткового віку – це перебудова стосунків з батьками, перехід від дитячої залежності до стосунків, заснованих на взаємній пошані і рівності. Психологічні стани підліткового віку пов'язані з двома «переломними» моментами цього віку: психофізіологічним – статевим дозріванням, і все, що з ним пов'язане, і соціальним – кінець дитинства, вступ до світу дорослих.

Отже, ми можемо зробити висновок, що для підлітків з повних сімей серед цінностей-цілей найбільш значимі є: здоров'я фізичне і психічне; хороші і вірні друзі; щасливе родинне життя; задоволення. Найменш значимі серед цінностей для підлітків з повних сімей є матеріальне забезпечення; самостійність, як незалежність в думках і оцінках; творчість, можливість творчої діяльності; краса. Ці цінності, що отримали найменший бал, також важливі для характеристики спрямованості особистості, оскільки показують незначущість цих цілей і засобів.

Аналіз робіт підлітків з неповних сімей дозволив визначити, що найбільш значимими та найбільш ціннісними життєвими сферами для них є (див.рис.2.3): 1. Любов. Головне в житті – любов: до своїх близьких, батька, матері, надалі до чоловіка, дружини, дітей ($X_{cp}=13,2$); 2. Здоров'я. Головне - мати хороше здоров'я і постійно піклуватися про нього ($X_{cp}=10,8$); 3. Здобуття хорошої освіти. Головне - здобути хорошу освіту: у школі, училищі, інституті і так далі ($X_{cp}=10,7$); 4. Створення родини. Головне – це створення своєї родини, виховання дітей ($X_{cp}=10,3$); 5. Цікава робота. Головне - мати в житті цікаву роботу, яка повністю задовольняла б емоційно ($X_{cp}=9,6$).

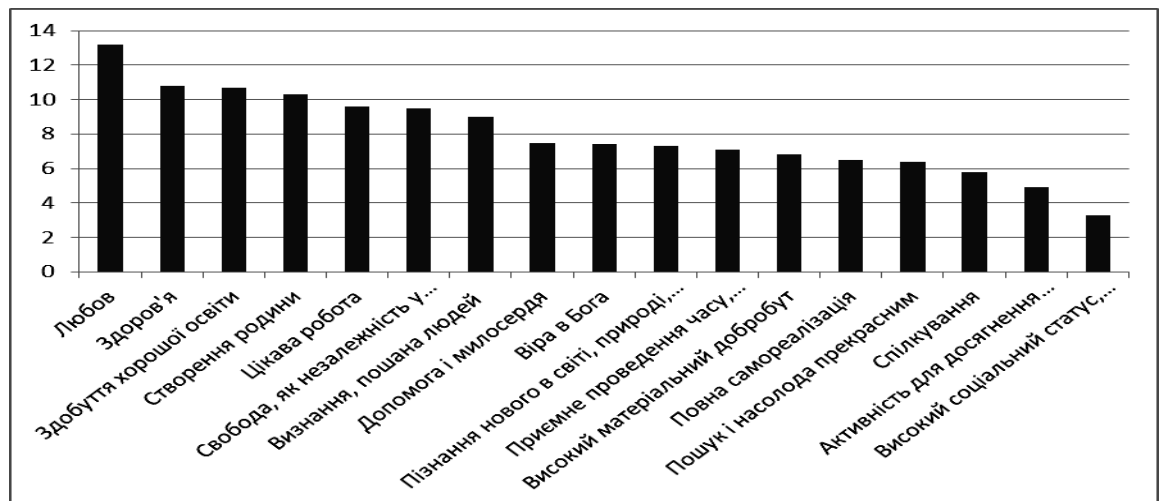

Рис. 2.3. Аналіз цінності життєвих сфер підлітків з неповних сімей (за методикою О.Б. Фанталової).

Менш значущими та цінними, підлітки з неповних сімей вважають такі: 1. Високий соціальний статус, управління людьми. Головне - завоювати таке суспільне положення, яке забезпечить високий статус і роль в суспільстві, а також управління людьми ($X_{cp}=3,3$); 2. Активність для досягнення позитивних змін в суспільстві. Головне – активне відношення до того, що відбувається в суспільному житті ($X_{cp}=4,9$); 3. Спілкування. Головне - мати такий круг спілкування, який задовольняв би духовно і емоційно ($X_{cp}=5,8$).

Вивчено особливості виділення цінностей хлопцями та дівчатами та встановлено, що у хлопців на першому місці стоїть любов до своїх близьких,

батька, матері, надалі до чоловіка, дружини, дітей; на другому місці - свобода, як незалежність у вчинках і діях. Головне - бути вільною і незалежною людиною в своїх вчинках, діях і думках; на третьому місці - цікава робота. Головне - мати в житті цікаву роботу, яка повністю задовольняла б емоційно; на четвертому місці - визнання, пошана людей і вплив на тих, що оточують. Головне - завоювати в житті таке положення, яке забезпечить пошану і визнання людей і допоможе впливати на тих, що оточують; на п'ятому місці – здоров'я і постійно піклуватися про нього.

У дівчат розподіл цінностей має дещо інший вигляд, а саме: 1. Любов до своїх близьких, батька, матері, надалі до чоловіка, дружини, дітей; 2. Здоров'я. Головне - мати хороше здоров'я і постійно піклуватися про нього; 3. Здобуття хорошої освіти; 4. Створення родини, виховання дітей; 5. Цікава робота, яка повністю задовольняла б емоційно.

Так, ми бачимо, що як у хлопців так і у дівчат на першому місці знаходиться кохання, починаючи з другої позиції виявлені значущі відмінності за показниками «свобода» ($U=8,6$, $p<0,05$), «незалежність у вчинках і діях» ($U=9,5$, $p<0,05$), «визнання» ($U=7,9$, $p<0,05$), тобто рівень значущості означених цінностей вище у хлопців в порівнянні з дівчатами з неповних сімей. Проте у дівчат рівень значущості вище за такими показниками, як «хороша освіта» ($U=7,9$, $p<0,05$), «створення родини» ($U=7,5$, $p<0,05$).

Аналіз доступності життєвих сфер підлітків з неповних сімей дозволив виявити, що найбільш доступними життєвими сферами є (див.рис.2.4): 1.Любов до чоловіка, дружини, дітей ($X_{cp}=12,0$); 2. Свобода, як незалежність у вчинках і діях ($X_{cp}=10,9$); 3. Здобуття хорошої освіти ($X_{cp}=9,5$); 4. Цікава робота ($X_{cp}=9,2$); 5. Здоров'я ($X_{cp}=8,9$). Менш доступними досліджувані з неповних сімей вважають такі життєві сфери, як високий соціальний статус, управління людьми; допомога і милосердя ($X_{cp}=6,5$); активність для досягнення позитивних змін в суспільстві ($X_{cp}=6,6$).

У сучасних підлітків сформоване велике ціннісне поле. Більшість підлітків з неповних сімей вважають доступними такі сфери життя як: любов до своїх близьких ($X_{cp}=12$), бажання бути вільною і незалежною людиною в своїх вчинках ($X_{cp}=10,9$), діях і думках, здобути хорошу освіту ($X_{cp}=9,5$). Менш доступною сферою життя підлітки з неповних сімей вважають - високий соціальний статус ($X_{cp}=3,9$). Для підлітків важливі бажання реалізації своїх можливостей в майбутньому, престиж, пошана і загальні соціальні цінності, пов'язані з соціальними групами і їх ідеями, які переймають підлітки.

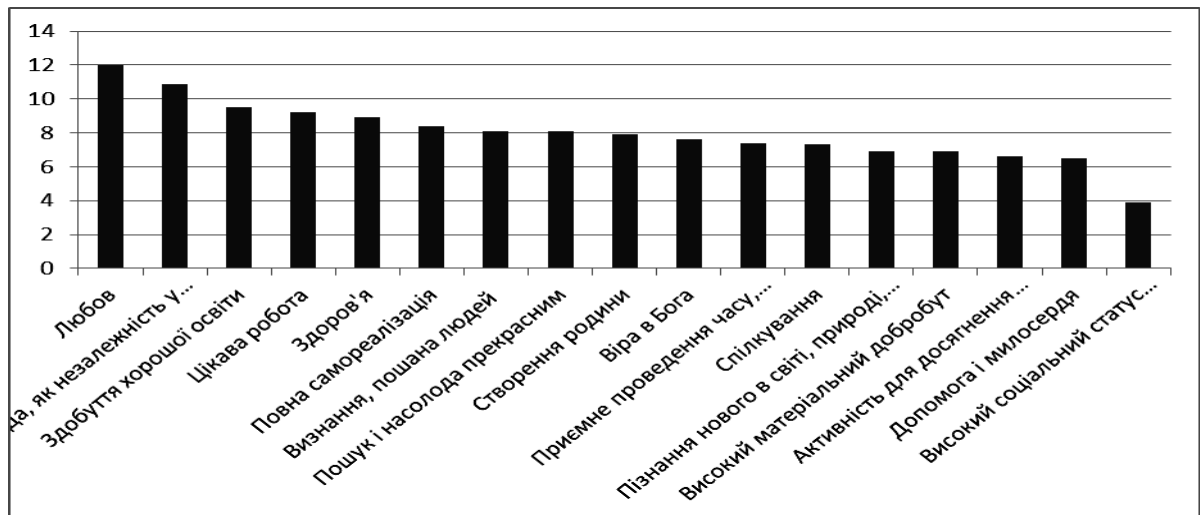

Рис. 2.4. Аналіз доступності життєвих сфер підлітків з неповних сімей (за методикою О.Б. Фанталової).

Визначено розподіл цінностей у хлопці з неповних сімей: на першому місці стоїть свобода, як незалежність у вчинках і діях; на другому місці - любов до своїх близьких, батька, матері, надалі до чоловіка, дружини, дітей; на третьому місці – цікава робота, яка повністю задовольняла б емоційно; на четвертому місці - визнання, пошана людей і вплив на тих, що оточують; на п'ятому місці - пошук і насолода прекрасним.

У дівчат з неповних сімей розподіл доступності цінностей наступний:

1. Любов до своїх близьких, батька, матері, надалі до чоловіка, дружини,

дітей; 2. Здоров'я; 3. Здобуття хорошої освіти; 4. Створення родини; 5. Свобода, як незалежність у вчинках і діях.

Встановлені значущі відмінності в оцінках у хлопців та дівчат за такими показниками: «свобода» ($U=6,8$, $p<0,05$), «визнання» ($U=6,6$, $p<0,05$), «пошук і насолода прекрасним» ($U=6,5$, $p<0,05$), тобто рівень значущості цих сфер життя для хлопці вище ніж для дівчат. Загальна закономірність підліткового віку - це перебудова стосунків з батьками, перехід від дитячої залежності до стосунків, заснованих на взаємній пошані і рівності. Психологічні стани підліткового віку пов'язані з двома «переломними» моментами цього віку: психофізіологічним - статевим дозріванням, і все, що з ним пов'язане, і соціальним - кінець дитинства, вступ до світу дорослих.

Отже, можна говорити, що для підлітків з неповних сімей найбільш значущі цінності: здоров'я фізичне і психічне; хороші і вірні друзі; щасливе родинне життя; задоволення життям. Найменш значимими виявилися для підлітків з неповних сімей цінності матеріального забезпечення; самостійності; творчості; краси.

Аналіз робіт підлітків з прийомних сімей дозволив визначити, що найбільш значимими та найбільш ціннісними життєвими сферами для них є (див.рис.2.5): 1. Створення родини ($X_{cp}=12,3$), 2. Любов ($X_{cp}=11,2$); 3. Здоров'я ($X_{cp}=10,8$); 4. Здобуття хорошої освіти ($X_{cp}=10,7$); 5. Цікава робота ($X_{cp}=8,2$). Менш значущими та цінними підлітки з прийомних сімей вважають такі : 1. Активність для досягнення позитивних змін в суспільстві. Головне – активне відношення до того, що відбувається в суспільному житті ($X_{cp}=5,8$); 2. Спілкування. Головне - мати такий круг спілкування, який задовольняв би духовно і емоційно ($X_{cp}=4,6$). 3. Високий соціальний статус, управління людьми. Головне - завоювати таке суспільне положення, яке забезпечить високий статус і роль в суспільстві, а також управління людьми ($X_{cp}=4,3$).

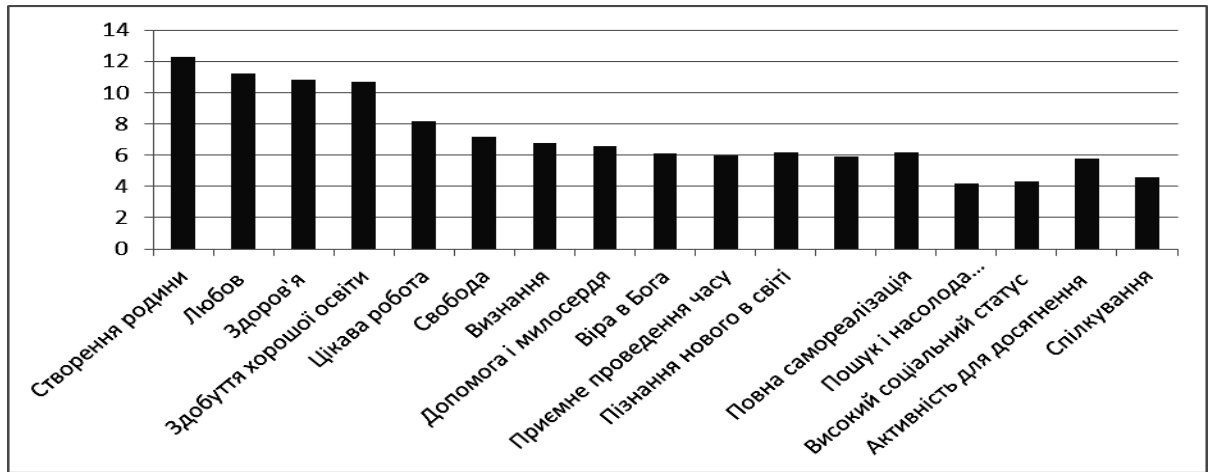

Рис. 2.5. Аналіз цінності життєвих сфер підлітків з прийомних сімей (за методикою О.Б. Фанталової).

Аналіз доступності життєвих сфер підлітків з прийомних сімей дозволив виявити, що найбільш доступними життєвими сферами є (див.рис.2.6): 1. Здоров'я ($X_{cp}=13,5$). 2. Любов до своїх близьких, батька, матері, надалі до чоловіка, дружини, дітей ($X_{cp}=12,0$); 3. Спілкування ($X_{cp}=10,2$); 4. Створення сім'ї ($X_{cp}=9,5$); 5.Свобода ($X_{cp}=7,5$). Менш доступними досліджувані вважають такі життєві сфери: 1.Високий матеріальний добробут ($X_{cp}=3,9$); 2.Високий соціальний статус ($X_{cp}=3,5$). 3.Повна самореалізація ($X_{cp}=4,2$).

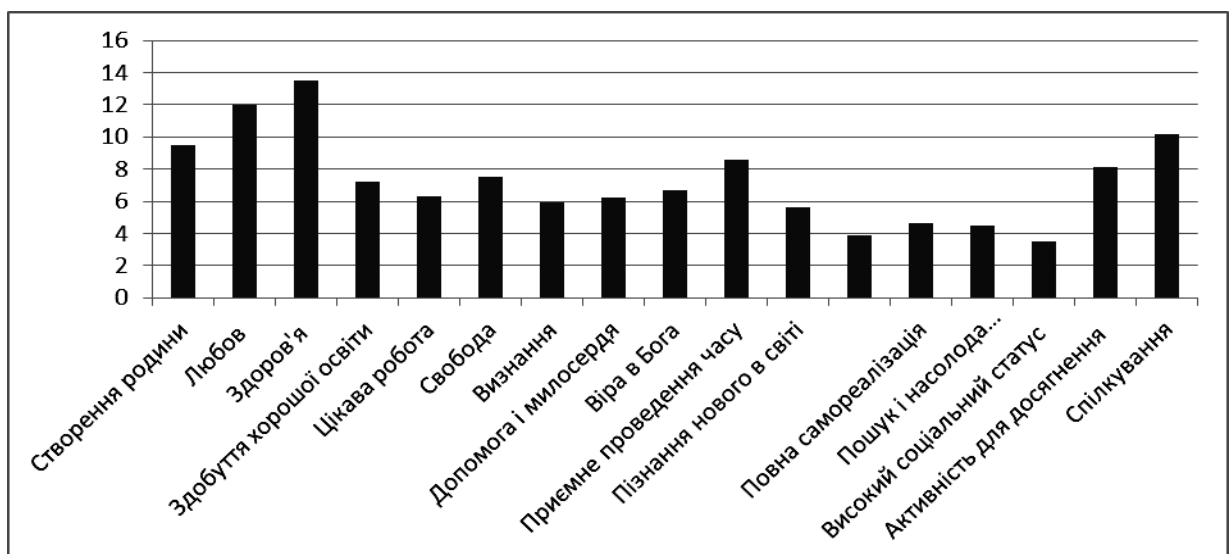

Рис. 2.6. Аналіз доступності життєвих сфер підлітків з прийомних сімей (за методикою О.Б. Фанталової).

Проведено аналіз цінностей-цілей підлітків з прийомних сімей та встановлено, що найбільш значимі цінності, які вони обрали є: створення сім'ї, любов, здоров'я фізичне і психічне, здобуття хорошої освіти, це свідчить про загальну спрямованість підлітків з прийомних сімей. Найменш значимі цінності це: матеріальне забезпечення, відсутність матеріальної скрути в житті; повна самореалізація; високий соціальний статус. Такі результати ми можемо пояснити особливостями виховання підлітків, як зазначають науковці, практично немає ні одного соціального аспекту поведінки підлітків, який би не залежав від сімейних умов як у теперішньому, так і у майбутньому (В.М. Дружинін, Н. Підбуцька, О.Т. Смука та ін.). Саме сім'я має значний вплив на формування ціннісних орієнтацій підлітка, вони залежать від стосунків у сім'ї, від виховання та культури.

Порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій у підлітків різних соціальних груп дозволив виявити, що для підлітків з неповних сімей найбільш значимими є такі якості особистості, як: Чесність, правдивість, щирість (4,0); Відповідальність, почуття обов'язку, вміння тримати слово (4,0); Чуйність, дбайливість (4,0); Вихованість, хороші манери, ввічливість (3,9); Життєрадісність, відчуття гумору (3,9); Самоконтроль, стриманість, самодисципліна (3,9); Тверда воля, вміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами (3,9); Раціоналізм, вміння здорове і логічно мислити, приймати обдумані рішення (3,9); Сміливість в обстоюванні свого погляду, думки (3,8); Широта поглядів, вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звички (3,8). А серед найменш важливих якостей особистості для підлітків з неповних сімей є: Нетерпимість до недоліків в собі і інших (3,0); Високі запити, високі домагання (3,0).

Для підлітків з повних сімей найбільш значущими виявилися такі якості особистості, як: Чесність, правдивість, щирість (4,5); Відповідальність, почуття обов'язку, вміння тримати слово (4,3); Вихованість, хороші манери, ввічливість (4,3); Життєрадісність, відчуття гумору (4,2); Чуйність, дбайливість (4,2); Самоконтроль, стриманість, самодисципліна (4,2);

Сміливість у відстоюванні свого погляду, думки (4,2); Освіта, широта знань, висока загальна культура (4,2); Терпимість, до поглядів і думок інших людей, уміння прощати іншим їх помилки, помилки (4,2); Ефективність у справах, працьовитість, ефективність в роботі (4,2). Найменш важливі якості для підлітків з повних сімей є: Нетерпимість до недоліків в собі і інших (2,7); Високі запити, високі домагання (3,0).

Загальна закономірність підліткового віку - це перебудова стосунків з батьками, перехід від дитячої залежності до стосунків, заснованих на взаємній пошані і рівності. Основним лейтмотивом психічного розвитку в підлітковому віці є становлення нової, ще досить нестійкої, самосвідомості, зміна Я-концепції, спроби зрозуміти самого себе і свої можливості. Дуже важливе значення має відчуття приналежності, що виникає у підлітка, до особливої "підліткової" спільності, цінності якої є основою для власних етичних оцінок. У цьому віці відбувається становлення складних форм аналітико-синтетичної діяльності, формування абстрактного, теоретичного мислення, розвитком гіпотетико-дедуктивних форм міркування, можливістю будувати висновки. Динамічний характер цього розвитку, не сформованість основних структур обумовлює ряд специфічно підліткових труднощів, що відбиваються як на учбовій діяльності підлітка, так і на інших сторонах його життєдіяльності. У етичному розвитку з цим пов'язані, зокрема, протиріччя між некритичним засвоєнням групових моральних норм і прагненням обговорювати прості, деколи досить другорядні правила, певний максималізм вимог, зрушення оцінки окремого вчинку на особу в цілому.

Вивчення ціннісних орієнтацій у підлітків різних соціальних категорій також відбувалось за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича (див. додаток Г). В ході дослідження було встановлено, що для підлітків з повних сімей серед пріоритетних життєвих цілей виступають «здоров'я» (1), «кохання» (2), «наявність хороших та вірних друзів» (3). Найменш значущими серед термінальних цінностей виступають «щастя інших» (18), «творчість» (17), «краса природи та мистецтва» (16), «цікава робота» (15).

Такі життєві цілі як «активне діяльне життя», «життєва мудрість», «матеріально забезпечене життя», «свобода», «впевненість у собі» мають середній рівень значущості для підлітків з повних сімей.

Аналіз одержаних результатів у підлітків з повних сімей за показниками інструментальних цінностей дозволило визначити, що переважають такі пріоритетні цінності як «акуратність» (1), «життєрадісність» (2), «вихованість» (3), «освіченість» (4). Серед найменш значущих для підлітків з повних сімей є «раціоналізм» (18), «терпимість» (17), «широта поглядів» (16), «нетерпимість до недоліків в собі та інших» (15). Середній рівень значущості мають такі інструментальні цінності як «відповідальність», «тверда воля», «сміливість у відстоюванні своєї думки», «ефективність у справах», «самоконтроль».

Аналіз результатів дослідження термінальних цінностей у підлітків з неповних сімей дозволив виявити, що найважливішими для них є «здоров'я» (1), «свобода» (2), «наявність хороших та вірних друзів» (3), «впевненість у собі» (4). Найменш значимими термінальними цінностями для досліджуваних з неповних сімей є «творчість» (18), «щастя інших» (17), «краса природи та мистецтва» (16), «розваги» (15). Середній рівень значущості виявлений за такими цінностями – «любов», «матеріально забезпечене життя», «активне діяльне життя», «пізнання», «щасливе сімейне життя».

Для підлітків з неповних сімей найбільш значущими серед інструментальних цінностей є «акуратність» (1), «вихованість» (2), «самоконтроль» (3), «чесність» (4-5). Найменш значущими для досліджуваних «ефективність у справах» (18), «непримиримість до недоліків в собі та інших» (17), «високі запити» (16), «широта поглядів» (14-15), «чуткість» (14-15). Такий розподіл результатів у підлітків з неповних сімей обумовлений соціальною ситуацією розвитку, а саме особливостями виховання та статусом сім'ї.

Виявлено, що для підлітків з прийомних сімей найбільш значущими серед термінальних цінностей є «здоров'я» (1), «наявність хороших та вірних друзів» (2), «кохання» (3), «активне діяльне життя» (4), «впевненість у собі» (5-6). Серед найменш значущих є такі цінності – «розваги» (18), «творчість» (17), «продуктивне життя» (16), «щастя інших» (15). Середній рівень значущості виявлений за такими цінностями – «щасливе сімейне життя», «розвиток», «матеріально забезпечене життя», «пізнання», «краса природи та мистецтва».

Аналіз результатів дослідження рангів інструментальних цінностей дозволив визначити, що для підлітків з прийомних сімей найбільш значущими є «вихованість» (1), «освіченість» (2), «відповідальність» (3), «акуратність» (4). Серед найменш значущих є «високі запити» (18), «ефективність у справах» (17), «тверда воля» (16), «дисциплінованість» (15). Середній рівень значущості мають такі пріоритетні цілі як «чесність», «життєрадісність», «раціоналізм», широта поглядів, чуткість.

Для підлітків з повних сімей найбільш значущими виявилися такі якості особистості, як: Чесність, правдивість, ширість (4,5); Відповідальність, почуття обов'язку, вміння тримати слово (4,3); Вихованість, хороші манери, ввічливість (4,3); Життєрадісність, відчуття гумору (4,2); Чуйність, дбайливість (4,2); Самоконтроль, стриманість, самодисципліна (4,2); Сміливість у відстоюванні свого погляду, думки (4,2); Освіта, широта знань, висока загальна культура (4,2); Терпимість, до поглядів і думок інших людей, вміння прощати іншим їх помилки, помилки (4,2); Ефективність у справах, працьовитість, ефективність в роботі (4,2). Найменш важливі якості для підлітків з повних сімей є: Нетерпимість до недоліків в собі і інших (2,7); Високі запити, високі домагання (3,0).

Порівняльний аналіз результатів дослідження термінальних цінностей у підлітків різних соціальних категорій дозволив виявити, що в усіх групах підлітків виявлені схожості у пріоритетних життєвих цілях, тобто найважливішими є здоров'я, наявність хороших та вірних друзів, кохання

(див.рис.2.7). Підлітки з неповних та прийомних сімей більш цінують «Впевненість у собі» ніж підлітки з повних сімей ($U=26,7$, $U=21,2$, $p < 0,05$).

Натомість, підлітки з неповних сімей також цінують «свободу» ($U=31,5$, $U=42,3$, $p < 0,05$), а підлітки з прийомних сімей такі цінності, як «Активне, діяльне життя» ($U=42,3$, $U=38,9$, $p < 0,05$). Найменш актуальними цінностями для всіх підлітків виявилися «творчість», «щастя інших», «краса природи та мистецтва», «розваги». Виявлено, що «щасливе сімейне життя» більш виразне у підлітків з повних та прийомних сімей ($p < 0,01$).

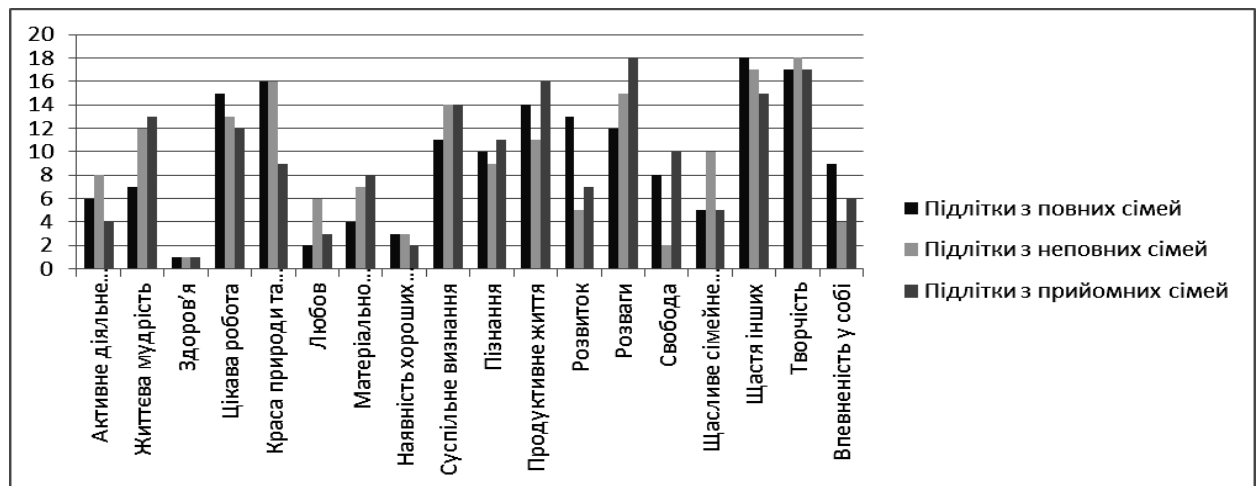

Рис. 2.7. Порівняльний аналіз ранжування термінальних цінностей у підлітків різних соціальних категорій

Серед пріоритетних якостей (інструментальні цінності) для підлітків всіх груп є «вихованість», «акуратність». Проте, для підлітків з повних та прийомних сімей значущими є такі якості як «відповідальність» та «освіта» ніж у підлітків з неповних сімей ($U=27,1$, $U=36,5$, $p < 0,05$). Натомість, у підлітків з неповних сімей серед найважливіших якостей є «самоконтроль» ($U=36,4$, $U=38,2$, $p < 0,01$), у підлітків з прийомних сімей – «терпимість» ($U=30,1$, $U=37,8$, $p < 0,01$), у підлітків з повних сімей – «життєрадісність» ($U=22,4$, $U=27,5$, $p < 0,01$).

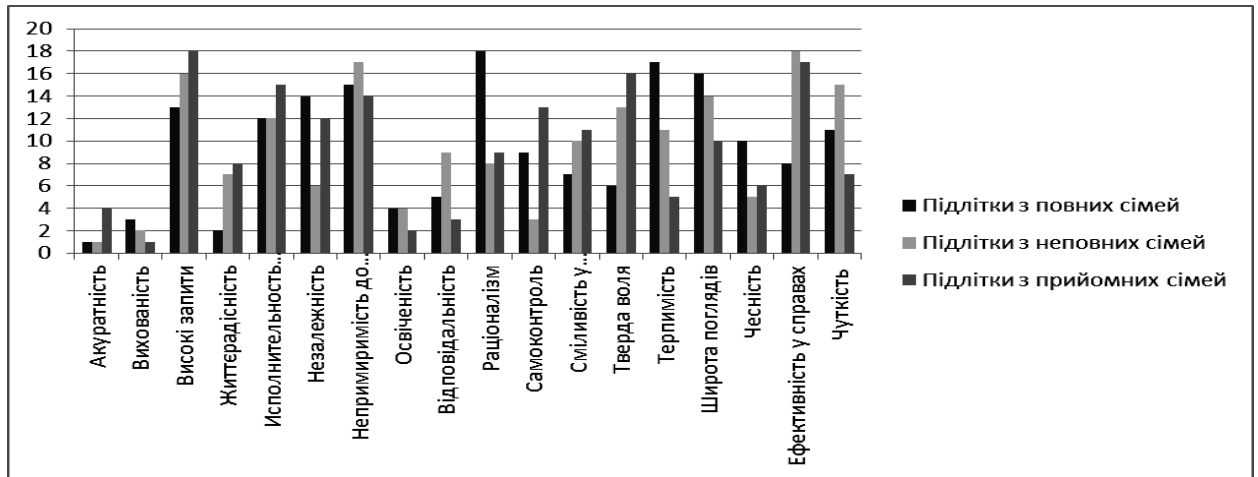

Рис. 2.8. Порівняльний аналіз ранжування інструментальних цінностей у підлітків різних соціальних категорій

Однаково найменш важливими якостями підлітки визначили «високі запити», «непримиримість до недоліків в собі та інших». Проте, найменш важливими для підлітків з повних сімей є «раціоналізм» та «терпимість» ($p < 0,05$), для підлітків з неповних сімей – «широта поглядів» та «чуйність» ($p < 0,05$), для підлітків з прийомних сімей – «ефективність в справах» ($p < 0,05$).

Досліджено рівень толерантності у сприйнятті світу у підлітків різних соціальних категорій та виявлено (див.табл.2.4.), що у підлітків з повних сімей переважає середній рівень толерантності (53%). Також серед підлітків з повних сімей у 21% переважає високий рівень толерантності, а у 22% - невисокий рівень інтолерантності та у 4% - високий рівень толерантності.

Таблиця 2.4

Загальний рівень толерантності у підлітків різних соціальних категорій (за методикою «Діагностика рівня сформованості толерантності у підлітків»)

	Повні сім'ї	Неповні сім'ї	Прийомні сім'ї
Рівень сформованості толерантності	36	31	40
U	10,4		
		36,5*	
	41,2*		

Серед підлітків з неповних сімей у 46% переважає середній рівень толерантності, у 17% - високий рівень толерантності, у 24% - невисокий рівень інтолерантності та у 3% - високий рівень толерантності.

Аналіз робіт підлітків з прийомних сімей дозволив виявити наступні рівні розвитку толерантності, а саме: 61% досліджуваних мають середній рівень толерантності, 28% - високий рівень толерантності, 10% - невисокий рівень інтолерантності, 1% - високий рівень інтолерантності.

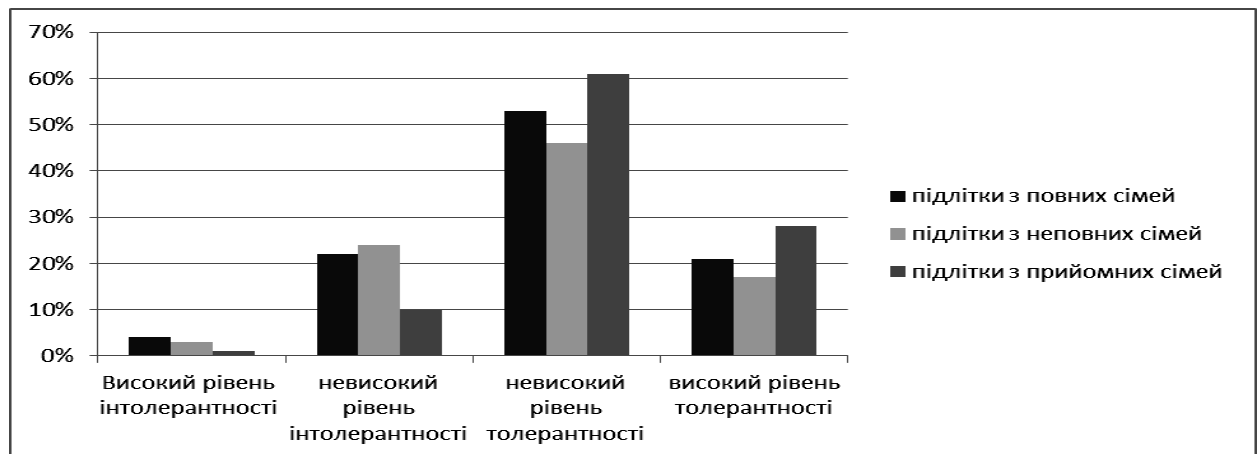

Рис.2.9 Порівняльний аналіз рівнів розвитку толерантності/інтолерантності у підлітків з різних соціальних категорій

За даними рис.2.9 ми можемо спостерігати, що рівень толерантності вище у підлітків з прийомних сімей в порівнянні з результатами підлітків з повних та неповних сімей, що підтверджено наявністю статистично значущих відмінностей ($U = 36,5$, $U = 41,2$, $p < 0,05$). Проте рівень інтолерантності вище у підлітків з повних та неповних сімей в порівнянні з підлітками з прийомних сімей ($U = 52,3$, $U = 46,4$, $p < 0,05$).

Вивчено особливості прояву видів толерантності у підлітків різних соціальних категорій та встановлено, що у підлітків з повних сімей рівень соціальної толерантності має такий розподіл: 55% мають середній рівень, 25% - низький рівень та 20% - високий рівень. Це свідчить про іноді не досить поважливе ставлення до осіб різних соціальних категорій. За показником етнічна толерантність у підлітків з повних сімей виявлено, що

65% досліджуваних мають середній рівень, 18% - низький рівень та 17% - високий рівень, що вказує на достатньо позитивне ставлення до людей інших етнічних груп. За показником толерантності як риси особистості виявлено, що серед досліджуваних з повних сімей переважає середній рівень (50%), у 20% переважає високий рівень та у 30% переважає низький рівень, що свідчить про недостатньо доброзичливе ставлення до оточуючого світу.

Аналіз робіт підлітків з неповних сімей дозволив виявити рівень соціальної толерантності: 50% мають середній рівень, 27% - низький рівень та 23% - високий рівень, що свідчить про середній та низький рівень соціальної толерантності у підлітків з неповних сімей. За показником етнічної толерантності виявлено високий рівень у 20% досліджуваних з неповних сімей, середній рівень у 60% з неповних сімей та низький рівень – у 20% досліджуваних. Це вказує на не досить поважливе ставлення до осіб різних соціальних категорій. У підлітків з неповних сімей виявлено перевагу середнього та низького рівнів за показником толерантності як риси особистості (48% та 32%), тобто у відношенні до оточуючого світу вони ставляться не досить позитивно.

Вивчено особливості прояву видів толерантності у підлітків з прийомних сімей та виявлено, що у групі досліджуваних переважає середній рівень соціальної толерантності (63%), середній рівень етнічної толерантності (68%) та середній рівень толерантності як риси особистості, що вказує на достатній рівень сформованості у підлітків з прийомних сімей толерантного ставлення до оточуючих.

Порівняльний аналіз результатів дозволив виявити, що в усіх досліджуваних групах переважає середній рівень соціальної толерантності, проте в групі підлітків з повних та неповних сімей більше підлітків з низьким рівнем соціальної толерантності ($U = 19,65$, $U = 31,70$, $p < 0,05$). За показником «етнічної толерантності» значущих відмінностей не виявлено в групах підлітків і встановлено, що переважає середній та низький рівні.

Толерантність як риса особистості має середній та низький рівні в групі підлітків з повних та неповних сімей, проте рівень вище за означеним показником в групі підлітків з прийомних сімей ($U = 38,21$, $U = 34,25$, $p < 0,05$).

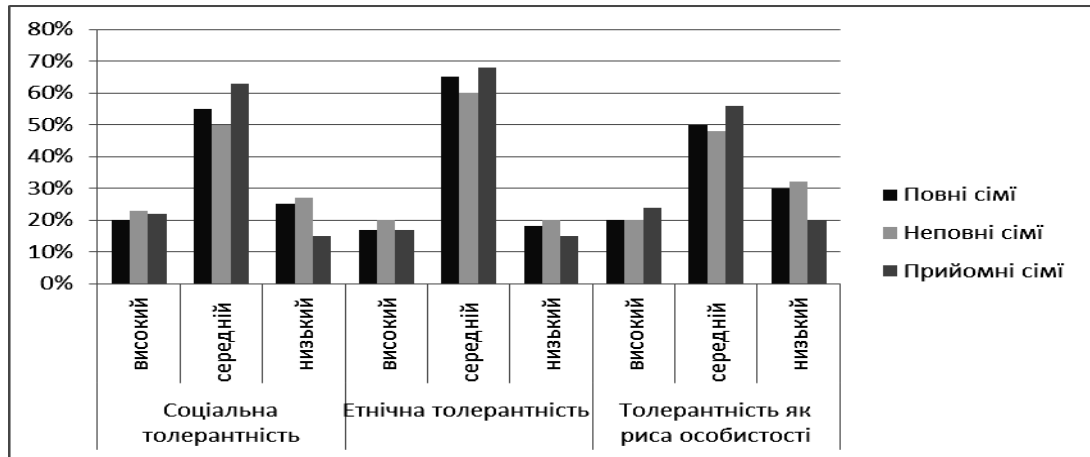

Рис.2.10 Порівняльний аналіз рівнів розвитку видів толерантності у підлітків

Для визначення взаємозв'язків між показниками толерантності та ціннісними орієнтаціями нами було проведено кореляційний аналіз (за критерієм Спірмена). Проведений кореляційний аналіз дав змогу визначити значущі взаємозв'язки між «соціальною толерантністю» та такими термінальними цінностями як «здоров'я» ($r=0,21$, $r=0,25$, $r=0,18$, $p < 0,05$), «щасливе сімейне життя» ($r=0,26$, $r=0,21$, $r=0,22$, $p < 0,05$), «матеріальне забезпечення життя» ($r=0,31$, $r=0,22$, $r=0,27$, $p < 0,05$); між «соціальна інтолерантність» та «краса природи та мистецтва» ($r=0,17$, $r=0,16$, $r=0,21$, $p < 0,05$); між «етнічною толерантністю» та «впевненістю у собі» ($r=0,34$, $r=0,20$, $r=0,22$, $p < 0,05$); між «етнічною толерантністю» та «щасливе сімейне життя» ($r=0,19$, $r=0,19$, $r=0,21$, $p < 0,05$), між «толерантність як риса особистості» та «щастя інших» ($r=0,21$, $r=0,20$, $r=0,27$, $p < 0,05$), між «толерантність як риса особистості» та «свобода» ($r=0,15$, $r=0,15$, $r=0,17$, $p < 0,05$).

Зворотні зв'язки виявлено між показниками «соціальна толерантність» та «активне діяльне життя» ($r=-0,14$, $r=-0,20$, $r=-0,22$, $p < 0,05$), «творчість» ($r=-0,18$, $r=-0,24$, $r=-0,21$, $p < 0,05$); між «етнічною толерантністю» та

«продуктивне життя» ($r=-0,14$, $r=-0,16$, $r=-0,16$, $p < 0,05$), «творчість» ($r=-0,19$, $r=-0,16$, $r=-0,23$, $p < 0,05$), між «толерантність як риса особистості» та «розвиток» ($r=-0,28$, $r=-0,30$, $r=-0,16$, $p < 0,05$). Тобто, у підлітків рівень толерантності залежить від цінностей ставлення, що вказують на прагнення до здоров'я, стабільності «я» та сімейного благополуччя.

Встановлені значущі зв'язки в роботах підлітків вказаних досліджуваних груп між «соціальною толерантністю» та такою інструментальною цінністю як «широта поглядів» ($r=0,22$, $r=0,20$, $r=0,24$, $p < 0,05$); між «етнічною толерантністю» та «вихованість» ($r=0,26$, $r=0,28$, $r=0,22$, $p < 0,05$), «освіченість» ($r=0,20$, $r=0,21$, $r=0,24$, $p < 0,05$), «відповідальність» ($r=0,23$, $r=0,20$, $r=0,32$, $p < 0,05$), «терпимість» ($r=0,34$, $r=0,32$, $r=0,36$, $p < 0,05$); між «толерантність як риса особистості» та «акуратність» ($r=0,16$, $r=0,18$, $r=0,16$, $p < 0,05$), «життєрадісність» ($r=0,23$, $r=0,28$, $r=0,25$, $p < 0,05$), «широта поглядів» ($r=0,15$, $r=0,15$, $r=0,14$, $p < 0,05$), «незалежність» ($r=0,20$, $r=0,21$, $r=0,23$, $p < 0,05$). Зворотні зв'язки виявлені між «етнічною толерантністю» та «життєрадісністю» ($r=-0,16$, $r=-0,24$, $r=-0,20$, $p < 0,05$); між «толерантністю як особистісною рисою» та «високими запитами» ($r=-0,19$, $r=-0,22$, $r=-0,15$, $p < 0,05$). Тобто, рівень толерантності у підлітків також залежить від хороших манер, широти знань, культури поведінки та життєрадісності.

2.4. Порівняльний аналіз особливостей розвитку образу світу у підлітків різних соціальних груп

Відповідно до мети емпіричного дослідження нами було зроблено порівняльний аналіз результатів вивчення особливостей розвитку образу світу у підлітків різних соціальних категорій. За результатами методики «Символ» виявлено, що кількість категорій щодо створення образу «символ життя» у підлітків з повних сімей найбільшою ($\Sigma=18$) в порівнянні з

роботами підлітків з неповних ($\Sigma=15$) та з прийомних сімей ($\Sigma=10$) (див.табл.2.5).

Таблиця 2.5

Порівняльний аналіз використання категорій при створенні образу світу через «символ життя» у підлітків різних соціальних категорій

	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
«Символ життя»	18	15	10
Загальне й важливе до «символу життя»	12	10	12
Менш значне до «символу життя»	10	11	8
Негативне до «символу життя»	16	14	11
Позитивне до «символу життя»	15	14	12

Детальний аналіз дозволив виявити відмінності в категоріях рисунків щодо «Символу життя»: у досліджуваних з повних сімей найбільш використаними є «любов до своєї сім'ї», «любов», «стосунки», «мир та злагода», «воля», «серце», «природа»; у досліджуваних з неповних сімей – «моє життя», «кохання», «впевненість», «вогонь для всіх», «дерево»; у досліджуваних з прийомних сімей - «дерево», «моє життя», «сім'я». Під час аналізу робіт було виявлено спільні та відмінні риси: для всіх груп досліджуваних значущою є родина, але більш вираженою ця категорія є у підлітків з повних сімей; майже однаково значущою є категорія здоров'я для підлітків з повних та неповних сімей, а для підлітків з прийомних сімей найбільш значущою є категорія «сім'я». Такі результати пов'язані з тим, що досліджувані останньої категорії після того як потрапили до прийомної сім'ї відновлюють втрачену довіру як до членів власної родини так і до світу в цілому.

Одержані результати візуалізації образу «загальне і важливе» відносно «символу життя» свідчать, що кількість використаних категорій рисунків

однаково більша у підлітків з повних та прийомних сімей ($\Sigma=12$ та $\Sigma=12$), ніж у підлітків з неповних сімей ($\Sigma=10$). Детальний аналіз дозволив визначити, що у підлітків з повних сімей найбільш вираженими є «здоров'я», «мир та злагода», «сім'я», «радість», «кохання», «взаєморозуміння» і «дружба»; у підлітків з неповних сімей – «родина», «кохання», «здоров'я», «взаєморозуміння», «радість»; у підлітків з прийомних сімей – «сім'я», «життя», «любов», «люди». Ми можемо спостерігати, що для підлітків з повних сімей найбільш важливими виступають здоров'я та мир, а у підлітків з неповних та прийомних сімей найважливішим є родина та сім'я. Остання категорія у підлітків з повних сімей займає третє місце. Такі результати свідчать про значущість родинних зв'язків та сім'я для підлітків з неповних та прийомних сімей, адже вони мають негативний у минулому та позитивний досвід у теперішньому щодо виховання у родині.

Результати візуалізації образу «менш значне» відносно «Символу життя» свідчать, що підлітками з повних та неповних сімей використана майже однакова кількість категорій ($\Sigma=10$ та $\Sigma=11$), а у підлітків з прийомних сімей ці кількість дещо нижче ($\Sigma=8$). Але, у всіх підлітків досліджуваних груп серед категорій на першому місці знаходиться категорія «гроші», тобто для досліджуваних матеріальний стан, особливо гроші, не мають значного впливу на символ життя. У підлітків з повних сімей на другому місці – «досягнення», на третьому – «політика», «влада» та «розчарування», «рівень життя» на четвертому, «шкідливі звички» та «зовнішність» – на п'ятому місці. У підлітків з неповних сімей на другому місці наступні категорії – «влада» та «розчарування», на третьому – «досягнення», на четвертому – «кар'єра», на п'ятому місці – «шкідливі звички». У підлітків з прийомних сімей такий розподіл категорій - на другому місці «кар'єра», «влада», на третьому – «багатство». Тобто підлітки різних соціальних категорій вважають матеріальні цінності як незначні щодо впливу на символ життя.

Аналіз результатів дослідження візуалізації образу «негативне» відносно «символу життя» виявив, що найбільшу кількість категорій рисунків запропонували підлітки з повних та неповних сімей ($\Sigma=16$ та $\Sigma=14$), дещо менша розробленість виявлена в роботах підлітків з прийомних сімей ($\Sigma=11$). Порівняльний аналіз дозволив говорити, що підлітки з повних сімей використовували такі категорії як «війна», «алкоголь, наркотики, цигарки», «друзі», підлітки з неповних сімей використовували такі категорії, як «розлучення» та «стрес», «війна», «брехня», «жорстокість» та «думка оточуючих». В роботах підлітків з прийомних сімей зустрічаються категорії «суспільство як журі», «шкідливі звички» та «війна». Тобто, ми бачимо, що підлітки різних соціальних категорій однаково виділяють такі негативні чинники на символ життя як війна та шкідливі звички. Проте у підлітків з неповних та прийомних сімей з'являється така категорія як «думка оточуючих» та «суспільство як журі», це вказує на негативний досвід досліджуваних, які вони отримували у своїх сім'ях щодо розлучення батьків або втрати батьків та перехід з інтернату у прийомну сім'ю.

За даними щодо візуалізації образу «позитивного» відносно «символу життя» було виявлено незначні відмінності у використанні кількості категорій щодо означеного показника, а саме у підлітків з повних сімей – 15 категорій, з неповних сімей – 14 категорій, з прийомних сімей – 12 категорій. Виявлено відмінності у використанні категорій у досліджуваних, так що у підлітків з повних сімей на першому місці – категорія «здоров'я»; у підлітків з неповних сімей – категорія «спорт», у підлітків з прийомних сімей – категорія «сім'я». На другому місці у підлітків з неповних сімей – «позитив»; у підлітків з повних сімей – «родина», у підлітків з прийомних сімей – «кохання». На третьому місці у підлітків з неповних сімей – категорія «родина»; а у підлітків з повних сімей – категорія «кохання». На четвертому місці у підлітків з неповних сімей – «кохання»; а у підлітків з повних сімей – «взаєморозуміння». На п'ятому місці у підлітків з неповних сімей – «здоров'я» та «взаєморозуміння»; у підлітків з повних сімей – «спорт»,

«щастя», «доброта». Отже, ми бачимо, що для підлітків з повних сімей найбільш позитивно впливає на символ життя саме здоров'я та родина, у підлітків з неповних сімей позитивний вплив на символ життя має спорт та позитив, а для підлітків з прийомних сімей важливим постає сім'я та кохання.

Порівняльний аналіз визначення відмінностей в створенні образу світу у досліджуваних дозволив виявити (див.рис.2.11), що кількість категорій щодо створення символу життя більша у підлітків з повних сімей ($\Sigma=18$) в порівнянні з кількістю категорій у підлітків з неповних сімей ($\Sigma=15$) та підлітків з прийомних сімей ($\Sigma=10$). Виявлено, що в роботах підлітків з повних сімей домінують рисунки щодо «негативного» до «символу життя» ($\Sigma=16$), в роботах підлітків з неповних сімей – «негативне» відносно «символу життя» ($\Sigma=14$) та «позитивне» відносно «символу життя» ($\Sigma=14$), в роботах підлітків з прийомних сімей - «загальне й важливе» відносно «символу життя» ($\Sigma=12$) та «позитивне» відносно «символу життя» ($\Sigma=12$)

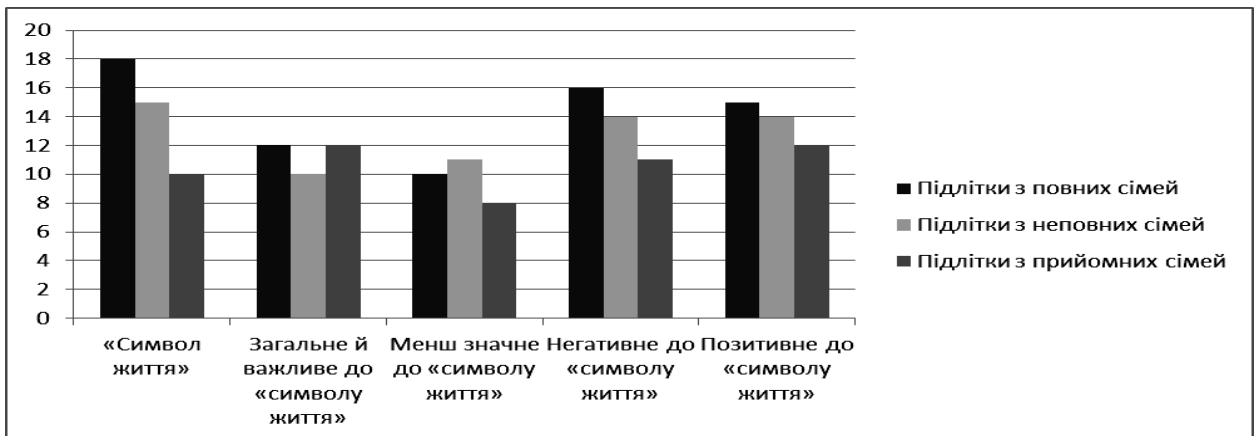

Рис. 2.11. Порівняльний аналіз використання категорій щодо створення рисунків «Символ життя» у підлітків різних соціальних категорій.

Але найменш розробленими за кількістю категорій у підлітків з повних та прийомних сімей є рисунки щодо зображення «менш значного» відносно «символу життя» ($\Sigma=10$ та $\Sigma=8$), а у підлітків з неповних сімей - «загальне й важливе» відносно «символу життя» ($\Sigma=10$).

Аналіз особливостей використання різноманітності кольорів щодо створення образу «символ життя» дозволив виявити, що найбільш використаними у підлітків усіх досліджуваних груп переважають холодні кольори. Треба зазначити, що у підлітків з повних сімей достатньо також використано теплих кольорів в порівнянні з досліджуваними з неповних та прийомних сімей (див.рис.2.12).

Так, за даними рис.2.12 ми можемо спостерігати, що в роботах підлітків з неповних сімей більше використовували теплі кольори (18%) при створенні рисунка «Символ життя» в порівнянні з підлітками з повних (12%) та прийомних (10%) сімей. Найбільш використаними серед кольорів при створенні «Символ життя» в усіх групах досліджуваних був сірий колір (45%; 50%; 45%). Другими за кількістю використання у підлітків з повних сімей є кольори жовтий (20%), червоний (25%), синій (28%); в групі підлітків з неповних сімей – коричневий (20%), синій (25%), зелений (20%); в групі підлітків з прийомних сімей – синій (30%), коричневий (35%), зелений (15%).

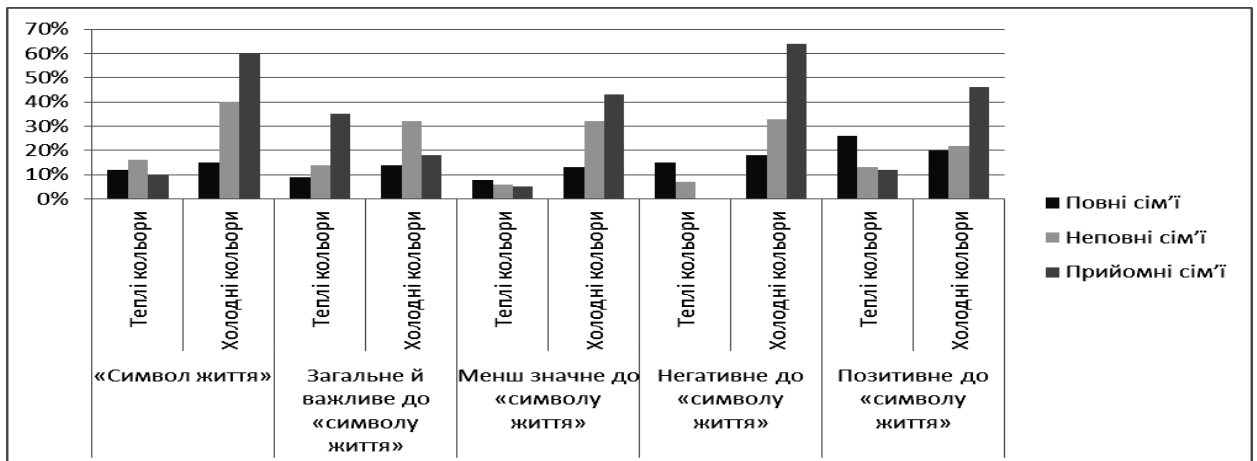

Рис. 2.12. Порівняльний аналіз використання кольорів в роботах підлітків різних соціальних категорій

При створенні рисунка «загального й важливого» до символу життя в роботах підлітків з прийомних сімей використано більше теплих кольорів (35%), ніж в роботах підлітків з повних (11%) та неповних сімей (14%). Серед теплих кольорів в роботах підлітків з повних сімей переважають

червоний (20%) та жовтий (18%), в роботах підлітків з неповних сімей переважають червоний (27%) та помаранчевий (20%), в роботах підлітків з прийомних сімей – жовтий (20%), червоний (22%), помаранчевий (15%). Але в роботах підлітків з неповних сімей значно більше рисунків з використанням холодних кольорів (33%), ніж в роботах підлітків з повних (15%) та прийомних сімей (18%). В трьох групах серед холодних кольорів превалюють сірий (35%; 40%; 25%) та синій кольори (20%; 35%; 20%).

За показником «менш значне» до «Символу життя» виявлено, що практично однакова кількість досліджуваних з усіх груп досліджуваних використовували теплі кольори (8%; 6%; 5%). Проте більший відсоток досліджуваних в групі підлітків з неповних та прийомних сімей, які використовують холодні кольори (32% та 43%). Серед найбільш використаними кольорами в групі підлітків з неповних сімей є сірий (65%), зелений (20%), помаранчевий (25%), в групі підлітків з повних сімей - сірий (40%), зелений (25%), жовтий (25%). в групі підлітків з прийомних сімей - сірий (60%), синій (25%), коричневий (20%), фіолетовий (26%).

При зображенні негативного до «символу життя» підлітки з повних сімей використовують майже однакову кількість теплих та холодних кольорів (17% та 18%), підлітки з неповних сімей використовують в більшості холодні кольори (32% та 7%), підлітки з прийомних сімей використовують лише холодні кольори (0% та 64%). Серед найбільш використаних в роботах підлітків з повних сімей є кольори – сірий (51%), червоний (25%), жовтий (26%). В роботах підлітків з неповних сімей використані такі кольори - сірий (65%), червоний (20%), в роботах підлітків з прийомних сімей – сірий (35%), чорний (40%), синій (35%), бордовий (20%), коричневий (35%).

Відмінності та подібності виявлені у використанні гама кольорів при зображенні рисунка «позитивне» відносно «символу життя»: у підлітків з повних та неповних сімей майже однакова кількість використання холодних кольорів (20% та 22%), але все таки підлітки з повних сімей більше

використовують теплих кольорів (26%) в порівнянні з підлітками з неповних сімей (13%). Також можна констатувати, що підлітки з прийомних сімей в порівнянні з двома іншими групами досліджуваних використовують значну кількість холодних кольорів (64%) ніж теплих кольорів (12%). Найбільш використаними в роботах підлітків з повних сімей є сірий (52%), червоний (33%), синій (16%), в роботах підлітків з неповних сімей – сірий (50%), зелений (25%), в роботах підлітків з прийомних сімей – сірий (20%), блакитний (20%), синій (25%), коричневий (20%), бордовий (27%).

Якщо у підлітка виникає негативне ставлення до негативних явищ, то можна припустити, що це ставлення буде сприяти, за відповідних сприятливих умов та за умов допомоги з боку батьків та педагогів, формуванню вірних етичних установок і оцінок.

Вивчено особливості створення зображень за методикою «Символ» у підлітків 13-15 років та виявлено, що у підлітків 13 років кількість категорій щодо зображень «Символ життя» дещо більше ($\Sigma=12$) ніж у підлітків 14 та 15 років ($\Sigma=10$ та $\Sigma=7$). Так, серед категорій «символу життя» у підлітків 13 років переважають «Родина», «Здоров'я», «Природа», «Серце» та «Спорт»; у підлітків 14 років наступні категорії - «Здоров'я», «Родина», «Кохання», «Спорт» та «Щастя»; у підлітків 15 років такі категорії - «Родина», «Серце», «Здоров'я», «Кохання», «Спорт», «Радість» і «Воля». Тобто з віком ми спостерігаємо зміни в значущості категорій щодо символу життя.

Щодо категорій візуалізації загального й важливого до «символу життя», то виявлено що кількість категорій переважає в роботах підлітків 13 та 14 років (по $\Sigma=10$) в порівнянні з роботами підлітків 15 років ($\Sigma=8$). Аналіз результатів окремо по кожній віковій групі дозволив визначити зміни щодо визначення позитивного до загального й важливого щодо символу життя. Так, у підлітків 13 років в більшості роботах переважають зображення родини, здоров'я, кохання, миру та злагоди; у підлітків 14 років переважають зображення кохання, здоров'я, родини, дружба; у підлітків 15 років – кохання, родина, мир та злагода, освіта. Такий розподіл категорій зображення

важливого та значного відносно «символу життя» пов'язаний з особливостями розвитку особистісної сфери в означеному віці та змінами провідної діяльності.

Аналіз робіт підлітків 13-15 років за категорією менш значне до «символу життя» дозволив виявити, що кількість категорій переважає в роботах підлітків 13 років ($\Sigma=10$), дещо менше розробленість в роботах 14-річних підлітків ($\Sigma=8$) та 15-річних досліджуваних (по $\Sigma=6$). Встановлено, що у підлітків 13-15 років найчастіше використана така категорія як «Гроші». Другими за використанням у 13-річних підлітків виступають такі категорії як «досягнення», «політика», «розчарування», «зовнішність», у 14-річних підлітків – «досягнення» та «шкідливі звички», у 15-річних підлітків – «політика», «влада», «рівень життя».

В роботах підлітків 13 років використано 13 категорій зображень негативного до «Символу життя», підлітками 14 років використано 11 категорій зображень та підлітками 15 років використано 8 категорій. Серед категорій негативного до «Символу життя» у досліджуваних 13 років переважають «шкідливі звички», «війна», «сварки», «брехня», у 14-річних – «шкідливі звички», «досягнення», «застосування сили», у 15-річних – «шкідливі звички», «лінощі», «екологія», «сварки». Тобто підлітки пов'язують власне життя з життям країни.

За показником позитивне до «Символу життя» виявлено, що в роботах підлітків 13 років використана найбільша кількість категорій зображень ($\Sigma=14$), дещо менше категорій використано в роботах підлітків 14 років ($\Sigma=11$) та 15 років ($\Sigma=10$). Відмінності також виявлено за категоріями в роботах досліджуваних, а саме у 13-річних переважають «здоров'я», «кохання», «родина», «спорт»; у 14-річних переважають «родина», «спорт», «позитив»; у 15-річних переважають «здоров'я», «кохання», «доброта».

Отже, ми бачимо, що у підлітків 13 років переважає розробленість зображень в порівнянні з підлітками 14 та 15 років. Встановлено що

протягом досліджуваного віку кількість категорій зменшується та змінюється змістове навантаження зображень щодо «Символу життя».

Проведено порівняльний аналіз щодо створення візуальних образів до «Символу країни» у підлітків різних соціальних категорій (див. табл.2.5).

За результатами таблиці 2.5 ми можемо спостерігати, що у підлітків з повних сімей переважає кількість категорій ($\Sigma=22$) створення зображень щодо «Символу країни» в порівнянні з підлітками з неповних ($\Sigma=14$) та прийомних сімей ($\Sigma=12$). Проте, виявлено схожості у використаних категоріях підлітками трьох досліджуваних груп – символи країни, «калина», «пшениця», «мир».

Аналіз результатів дослідження візуалізації образу «загальне і важливе» відносно «символу країни» дозволив виявити, що кількість використаних категорій рисунків значно більше у підлітків з повних сімей ($\Sigma=21$) в порівнянні з підлітками з неповних та прийомних сімей ($\Sigma=16$ та $\Sigma=13$). Детальний аналіз дозволив визначити, що у підлітків з повних сімей найбільш вираженими є такі категорії «прапор України», «кохання», «люди», «дружба», «щастя, взаєморозуміння»; у підлітків з неповних сімей – «українська мова», «мир в країні», «люди», «взаєморозуміння», «гроші», «президент»; у підлітків з прийомних сімей – «люди», «вітчизна», «гроші». Ми можемо спостерігати, що для підлітків з повних сімей найбільш важливими виступають кохання та мир, а у підлітків з неповних та прийомних сімей найважливішим є люди та мир.

Проведений аналіз результатів візуалізації образу «менш значне» відносно «Символу країни» виявив, що підлітками з повних сімей використана найбільша кількість категорій рисунків ($\Sigma=19$) в порівнянні з досліджуваними двох інших груп ($\Sigma=13$ та $\Sigma=11$). Серед категорій, які використали підлітки з повних сімей є «багатство», «політика», «війна», «жорстокість, алкоголь, наркотики, вбивства», підлітки з неповних сімей використали - «гроші», «політика», «жорстокість», «війна», «народ» та «добробут», а в роботах підлітків з прийомних сімей виявлені такі категорії

як «гроші», «любов», «Влада». Отже підлітки різних соціальних категорій однаково незначущим для символу країни вважають гроші та політику.

Таблиця 2.6

Порівняльний аналіз використання категорій при створенні образу світу через «символ країни» у підлітків різних соціальних категорій

	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
«Символ країни»	22	14	12
Загальне й важливе до «символу країни»	21	16	13
Менш значне до «символу країни»	19	13	14
Негативне до «символу країни»	15	13	9
Позитивне до «символу країни»	14	15	10

Виявлено, що в роботах підлітків з повних та неповних сімей практично однакова кількість категорій використана щодо візуалізації образу «негативне» відносно «символу країни» ($\Sigma=15$ та $\Sigma=13$), менша розробленість виявлена в роботах підлітків з прийомних сімей ($\Sigma=9$). Порівняльний аналіз дозволив говорити, що підлітки з повних сімей використовували такі категорії як «війна», «бідність», «гроші», «принижений прапор», підлітки з неповних сімей використовували такі категорії, як «політика», «війна», «екологія», «ганебне ставлення до людей», «гроші». В роботах підлітків з прийомних сімей зустрічаються категорії «війна», «залежність», «зло та вбивств». Тобто, ми бачимо, що підлітки різних соціальних категорій однаково виділяють такі негативні чинники, які значно впливають на символ країни як війна, політика та ганебне ставлення до людей. Проте у підлітків з повних та неповних сімей значущою є категорія «гроші», які також негативно впливають на образ країни.

За даними щодо візуалізації образу «позитивного» відносно «символу країни» було виявлено відмінності у використанні кількості категорій, а саме

більшість їх спостерігається у підлітків з повних та неповних сімей ($\Sigma=14$ та $\Sigma=15$), дещо менше використаних категорій виявлено у підлітків з прийомних сімей ($\Sigma=10$). Виявлено відмінності у використанні категорій досліджуваними різних соціальних категорій, а саме у підлітків з повних сімей найбільш значущими є категорії «свобода, благополуччя, мир», «весела країна, радість, любов»; у підлітків з неповних сімей – «мир», «стабільність», «єдність», «народ», «захист природи», «доброта», «культура» та «людина», у підлітків з прийомних сімей – «любов до ближнього», «гроші» та «мир». Отже, ми бачимо, що для підлітків всіх досліджуваних груп найбільш позитивним для розвитку країни є мир, любов, єдність та народ, що вказує на розвиток патріотизму у досліджуваних підлітків.

Порівняльний аналіз визначення відмінності в створенні образу світу у досліджуваних дозволив виявити (див.рис.2.13), що кількість категорій щодо створення символу країни більша у підлітків з повних сімей ($\Sigma=22$) в порівнянні з кількістю категорій у підлітків з неповних сімей ($\Sigma=14$) та підлітків з прийомних сімей ($\Sigma=12$).

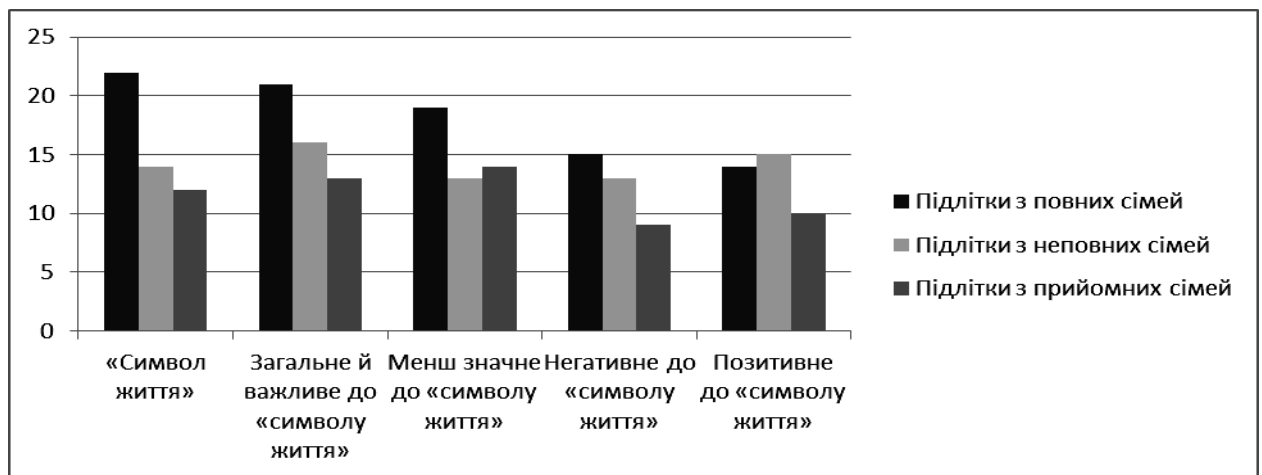

Рис. 2.13. Порівняльний аналіз використання категорій щодо створення рисунків «Символ країни» у підлітків різних соціальних категорій.

Виявлено, що в роботах підлітків з повних сімей домінують рисунки щодо «загальне та важливе» до «символу країни» ($\Sigma=21$) та «менш значне» ($\Sigma=19$), в роботах підлітків з неповних сімей – «загальне та важливе» до

«символу країни» ($\Sigma=16$) та «позитивне» відносно «символу країни» ($\Sigma=15$), в роботах підлітків з прийомних сімей - «загальне й важливе» відносно «символу країни» ($\Sigma=13$). Але найменш розробленими за кількістю категорій у підлітків з прийомних сімей є рисунки щодо зображення «негативного» та «позитивного» відносно «символу країни» ($\Sigma=9$ та $\Sigma=10$).

Аналіз особливостей використання різноманітності кольорів щодо створення образу «символ країни» дозволив виявити, що найбільш використаними у підлітків усіх досліджуваних груп переважають холодні кольори. Треба зазначити, що у підлітків з повних сімей достатньо також використано теплих кольорів в порівнянні з досліджуваними з неповних та прийомних сімей (див.рис.2.14).

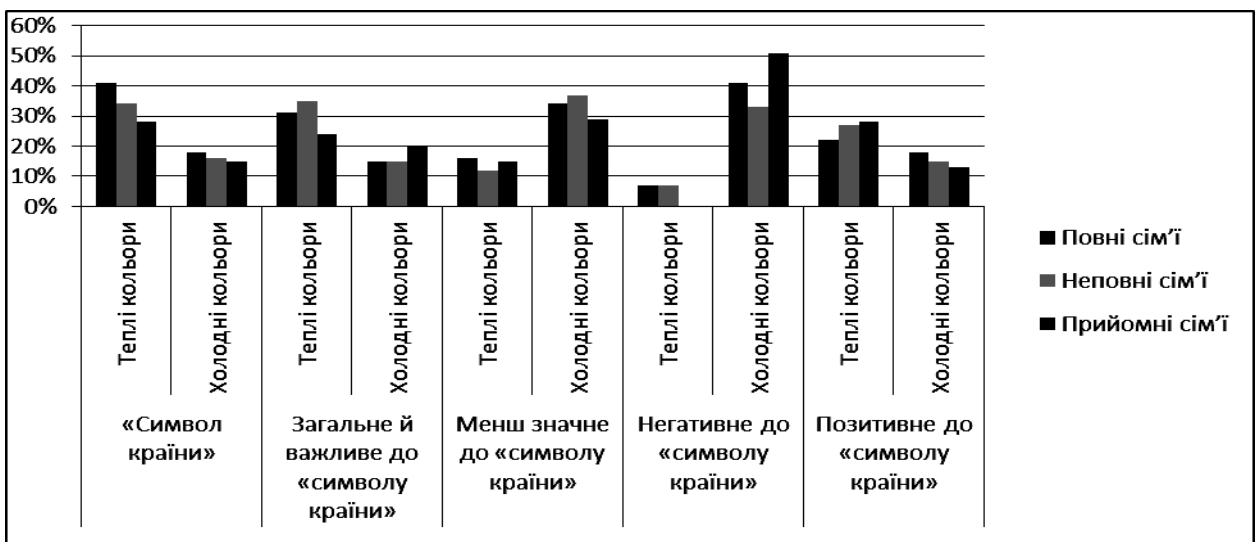

Рис. 2.14. Порівняльний аналіз використання кольорів в роботах підлітків з різних соціальних категорій

Так, за даними рис.2.14 ми можемо спостерігати, що в роботах підлітків всіх досліджуваних груп більше використані теплі кольори (41%; 34%; 28%) при створенні рисунка «Символ країни». Найбільш використаними серед кольорів при створенні «Символ країни» у підлітків з повних сімей є кольори жовтий, синій, червоний, помаранчевий, зелений, рожевий, блакитний; в групі підлітків з неповних сімей – зелений, синій, червоний, помаранчевий,

блакитний; в групі підлітків з прийомних сімей – сірий, синій, жовтий, помаранчевий, зелений, голубий, коричневий.

При створенні рисунка «загального й важливого» до символу країни в роботах підлітків з повних та неповних сімей використано більше теплих кольорів (31% та 35%), ніж в роботах підлітків з прийомних (24%) сімей. І навпаки, в роботах підлітків з прийомних сімей більше холодних кольорів (20%) ніж в роботах підлітків інших двох груп (20% та 20%). В роботах підлітків з повних сімей переважають наступні кольори: синій та жовтий, а також червоний, зелений, помаранчевий, рожевий, фіолетовий, коричневий, в роботах підлітків з неповних сімей переважають синій, червоний, жовтий, блакитний, зелений, рожевий, в роботах підлітків з прийомних сімей – сірий, коричневий, голубий, помаранчевий, жовтий, синій, зелений.

За показником «менш значне» до «Символу країни» виявлено, що практично однакова кількість досліджуваних з усіх груп досліджуваних використовували холодні кольори (34%; 37%; 29%). Проте більший відсоток досліджуваних в групі підлітків з неповних та повних сімей, які використовують холодні кольори (34% та 37%). Серед найбільш використаними кольорами в групі підлітків з неповних сімей є синій, червоний та зелений, в групі підлітків з повних сімей - сірий, червоний, синій, зелений, фіолетовий, коричневий, в групі підлітків з прийомних сімей - сірий, помаранчевий, жовтий, зелений.

При зображенні негативного до «символу країни» підлітки з повних, неповних та прийомних сімей використовують однакову гаму кольорів – холодні (41%; 33%; 51%), а також в роботах підлітків з прийомних сімей відсутні теплі кольори взагалі (0%). Серед найбільш використаних кольорів в роботах підлітків з повних сімей є – сірий, синій, коричневий, чорний, фіолетовий. В роботах підлітків з неповних сімей використані такі кольори - сірий, червоний, в роботах підлітків з прийомних сімей – сірий, синій, коричневий, чорний, фіолетовий.

Відмінності та подібності виявлені у використанні гама кольорів при зображенні рисунка «позитивне» відносно «символу країни»: у підлітків з повних, неповних та прийомних сімей майже однакова кількість використання теплих кольорів (22%; 27%; 28%), а також однакова кількість використання у досліджуваних і холодних кольорів (18%; 15%; 13%).

Отже, такі результати щодо особливостей розвитку образу світу у підлітків пов'язані з їх соціальним статусом. Адже формування і змістовне наповнення образу світу відбувається ще в ранні роки і залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх умов. До зовнішніх умов можна віднести не тільки місце проживання сім'ї, її традиції, культуру, а й загальну ситуацію суспільного розвитку, відношення до родини з боку суспільства і держави. Процеси, що відбуваються всередині сім'ї, також впливають на образ світу підлітків. Також, як зазначає К.Роджерс, підлітки з прийомних сімей мають складності у формуванні правильної взаємодії з оточуючими.

Проведено порівняльний аналіз результатів вивчення важливих подій у підлітків різних соціальних категорій за методикою «Лінія життя» О.О. Кронік (див.табл.2.7). За даними таблиці 2.7 ми можемо спостерігати відмінності в кількості подій у підлітків різних соціальних категорій. Так, найбільша кількість категорій подій виявлена у підлітків з неповних сімей ($X_{\text{ср}}=21,52$), а найменша – у підлітків з прийомних сімей ($X_{\text{ср}}=7,92$), що також підтверджено наявністю статистично значущих відмінностей ($U=63,2$, $U=57,9$, $p<0,05$). Такий розподіл результатів пов'язаний саме з соціальною ситуацією розвитку означених груп досліджуваних.

Розглядаючи дані ми можемо спостерігати, що в трьох групах досліджуваних превалюють позитивні події (1 група – $X_{\text{ср}}=10,73$, 2 група – $X_{\text{ср}}=19,5$, 3 група – $X_{\text{ср}}=4,6$) над негативними (1 група – $X_{\text{ср}}=1,48$, 2 група – $X_{\text{ср}}=2,01$, 3 група – $X_{\text{ср}}=3,32$). Проте, аналізуючи результати окремо за кожним показником, можна спостерігати, що у підлітків з неповних сімей кількість позитивних подій значно вище в порівнянні з підлітками двох

інших груп ($U=55,7$, $U=59,1$ $p<0,05$). А кількість негативних подій значно вище у підлітків з прийомних сімей ($U=47,3$, $U=42,6$ $p<0,05$).

Таблиця 2.7

Узагальненні результати важливих подій у підлітків різних соціальних категорій (за методикою «Лінія життя» О.О.Кронік)

Події	Групи досліджуваних		
	1 група	2 група	3 група
Минулі	456	510	330
Майбутні	460	1104	264
Загальна кількість	1372	1614	594
Хср	18,29	21,52	7,92
U	63,2*		57,9*
Позитивні			
Минулі	405	384	91
Майбутні	400	1079	254
Загальна кількість	805	1463	345
Хср	10,73	19,5	4,6
U	55,7*		59,1*
Негативні			
Минулі	51	126	239
Майбутні	60	25	10
Загальна кількість	111	151	249
Хср	1,48	2,01	3,32
U	47,3*		42,6

Примітка: 1 група – підлітки з повних сімей, 2 група – підлітки з неповних сімей, 3 група – підлітки з прийомних сімей

Також виявлено, що найменша кількість позитивних подій в минулому спостерігається в групі підлітків з прийомних сімей, а найбільша кількість позитивних подій в минулому – у підлітків з неповних сімей. Серед позитивних подій в житті досліджуваних, які вони передбачають в майбутньому максимальна кількість спостерігається у підлітків з неповних сімей, а мінімальна кількість – у підлітків під опікою.

Встановлено, що кількість негативних подій минулого найбільша в групі підлітків з прийомних сімей, а найменша – в групі підлітків з повних сімей. В

майбутньому підлітки з повних сімей найбільше вказали негативних подій, а найменша кількість цих подій виявлена у підлітків під опікою.

Отже, ми можемо констатувати, що у підлітків з повних та неповних сімей, а також з прийомних сімей кількість позитивних подій превалює над негативними. Проте кількість майбутніх подій превалює над минулими лише в групах підлітків з повних та неповних сімей.

Нами було виділено основні категорії життєвих подій, які вказували підлітки різних соціальних груп (див.табл.2.8).

Таблиця 2.8.

Розподіл категорій життєвих подій у підлітків різних соціальних категорій (за методикою «Лінія життя» О.О. Кронік)

Категорії подій	Групи досліджуваних		
	1 група	2 група	3 група
Навчання	75	70	75
Здоров'я	10	15	15
Народження брата/сестри	20	35	22
Народження дітей	71	64	60
Народження внуків	10	15	
Створення сім'ї	68	72	70
Одруження	70	71	65
Матеріальні цінності	43	54	50
Смерть батьків	-	42	75
Місце проживання	6	20	50
Робота	35	45	40
Досягнення	23	14	
Відпочинок	42	15	2

Примітка: 1 група – підлітки з повних сімей, 2 група – підлітки з неповних сімей, 3 група – підлітки з прийомних сімей

За даними таблиці 2.8 ми встановили 13 категорій життєвих подій у підлітків різних соціальних груп, найбільш значущим для всіх груп є категорії «Навчання», «Одруження», «Створення сім'ї», «Народження дітей». Як зазначає І.О. Буровіхіна, зміст професійної перспективи в суб'єктивній картині майбутнього в значній мірі підпорядковане впливу індивідуальних

особливостей розвитку особистості і психологічних особливостей соціальної групи.

Другими за значущістю для підлітків різних соціальних груп виступають категорії «Матеріальні цінності», «Робота». Проте виявлено, що найбільш вираженими в роботах підлітків з повних сімей також категорії «Досягнення» та «Відпочинок», в роботах підлітків з неповних сімей – «Народження брата/сестри», «Смерть одного з батьків», для підлітків з прийомних сімей – «Смерть батьків», «Місце проживання» (див.рис.2.15). Такий розподіл результатів пов'язаний з особливостями виховання досліджуваних та їх соціальним статусом.

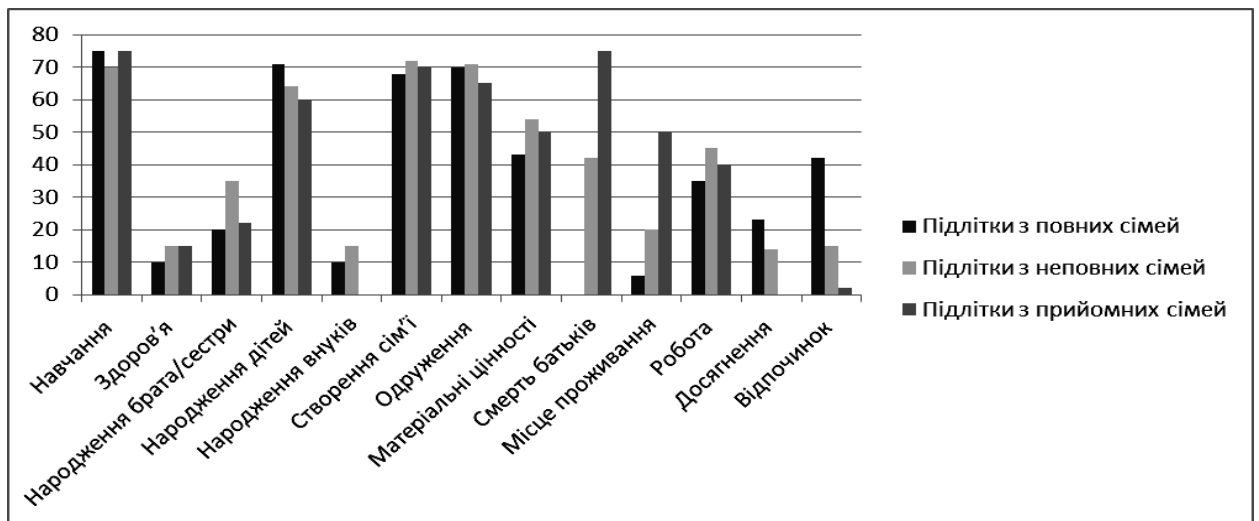

Рис. 2.15 Порівняльний аналіз категорій життєвих подій у підлітків різних соціальних категорій

Так, для підлітків з повних і неповних сімей зміна місця проживання як категорія з'являється лише в майбутньому і пов'язана зі створенням власної сім'ї, а у підлітків з прийомних сімей ця категорія більше проявляється в минулому, що пов'язано зі зміною інтернату на прийомну сім'ю. Для останні також важливими подіями в минулому були смерть батьків як негативні події, хоча підлітки з повних сімей ці події констатували у майбутньому.

Отже, ми можемо говорити про те, що у підлітків з повних та неповних сімей життєва перспектива більш деталізована та змістова в порівнянні з

життєвою ретроспективою, а у підлітків під опікою навпаки – життєва ретроспектива більш деталізована.

Виявлено особливості мотиваційної насиченості картини життєвого шляху особистості підлітків різних соціальних категорій. Так, встановлено статистично значущі відмінності у підлітків з повних та неповних сімей щодо мотиваційної насиченості картини життєвого шляху ($U=15,35$; $p<0,01$), тобто підлітки з неповних сімей більше живуть теперішнім та насичують його значущими подіями. Також, відмінності виявлені в роботах підлітків з повних та прийомних сімей ($U=19,35$; $p<0,01$). Тобто, у підлітків з прийомних сімей, як і у підлітків з неповних сімей, теперішні час найбільш мотиваційно насичений подіями (див.рис.2.16).

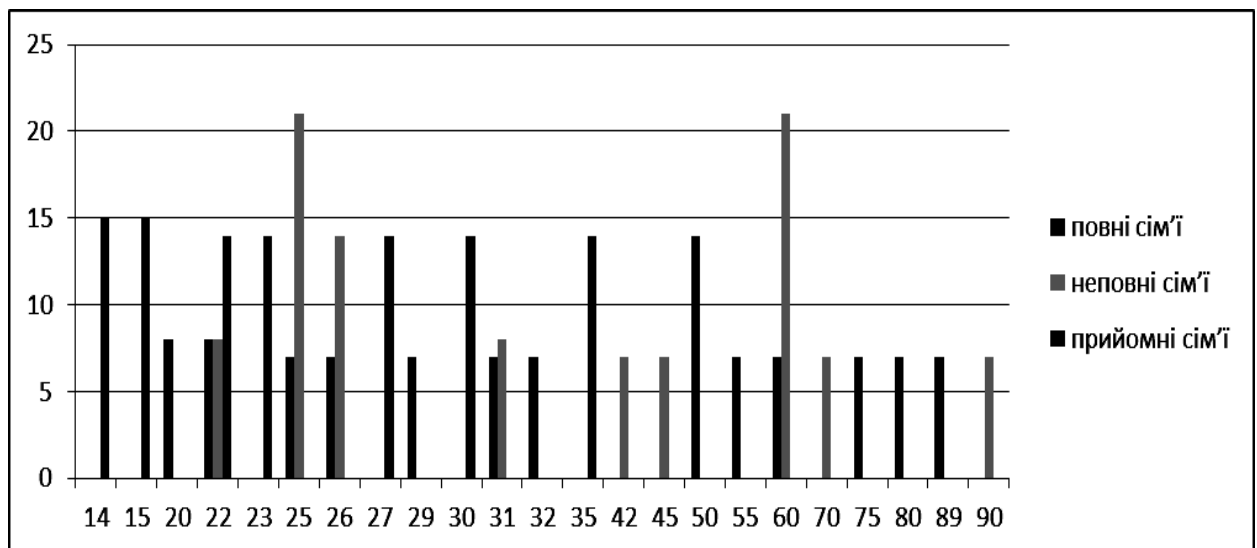

Рис. 2.16. Порівняльний аналіз мотиваційної насиченості подіями картини життєвого шляху у підлітків різних соціальних категорій.

В роботі вивчено особливості визначення досліджуваними останньої події в картині життєвого шляху та виявлено відмінності. В усіх групах досліджуваних підлітки останні події в більшості відносять до найближчого майбутнього. Так, у підлітків з повних і неповних та прийомних сімей різниться вік останньої події, які вони вказали на життєвому шляху ($U=18,35$; $U=12,35$ $p<0,01$). У більшості підлітків з повних та неповних сімей останні події припадають на вік 25-26 років та 50-60 років, а у підлітків з прийомних

сімей віковий діапазон припадає на 14-15 років і пов'язаний зі створенням сім'ї (див.рис.2.17). Порівняльний аналіз подій в картині життєвого шляху не виявив відмінності в роботах досліджуваних з повних та неповних сімей ($U=52,41$; $p<0,01$).

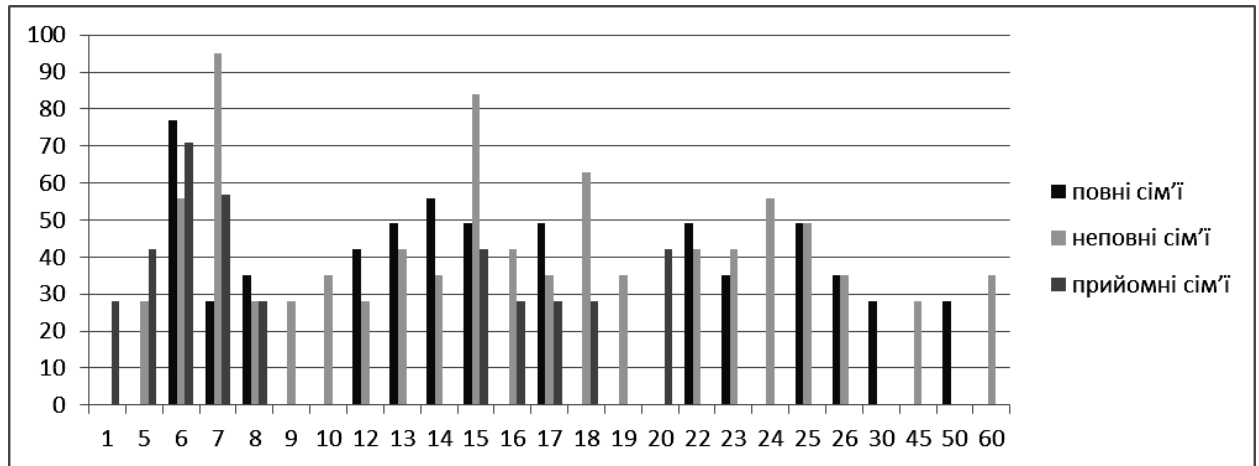

Рис. 2.17. Порівняльний аналіз особливостей визначення віку останньої події в картині життєвого шляху у підлітків з різних соціальних категорій.

Також, було вивчено взаємозв'язки між ціннісними орієнтаціями та орієнтацією в часі у підлітків різних соціальних категорій та виявлені значущі зв'язки між орієнтацією у часі та «щасливе сімейне життя» ($r=0,18$, $r=0,21$, $r=0,19$ $p < 0,05$), «впевненість у собі» ($r=0,26$, $r=0,18$, $r=0,27$ $p < 0,05$), «вихованість» ($r=0,31$, $r=0,28$, $r=0,20$ $p < 0,05$), «акуратність» ($r=0,19$, $r=0,26$, $r=0,22$ $p < 0,05$), «відповідальність» ($r=0,20$, $r=0,18$, $r=0,32$ $p < 0,05$), «освіта» ($r=0,18$, $r=0,20$, $r=0,18$, $p < 0,05$). Як зазначає Ж.С. Мамедова, цінності мають змістову природу, відносяться до когнітивних утворень та мотиваційно-потребової сфери, тобто цінності виступають зв'язком між двома означеними сферами та забезпечують цілісність особистості.

Виявлені значущі зв'язки між сформованими ціннісними орієнтаціями та орієнтацією у часі ($r=0,24$, $r=0,39$, $r=0,26$ $p < 0,05$), тобто чим більше підлітки орієнтовані на майбутнє, тим більше сформовані у них ціннісні орієнтації.

Для підтвердження результатів за попередньою методикою також було проведено порівняльний аналіз результатів у підлітків різних соціальних груп за методикою «Незакінчені речення» та виявлено, що за блоком «Важливих життєвих цілей та пріоритетів» для підлітків з повних сімей є змінити себе, змінити цей світ, зустріти добрих людей, поважливе ставлення до себе, знайти себе, добитися цілей, створити сім'ю, отримати професію; для підлітків з неповних сімей за означеним блоком важливими також постають такі цілі – зрозуміти що важливе, здоров'я близьких людей, досягти своєї мрії, щоб була повноцінна сім'я, батьки жили все життя, мати свою сім'ю, не було війни, жити з мамою, отримати професію; для підлітків з прийомних сімей – не втратити близьких, стати справді щасливою людиною, закінчиться війна, довести всім що живуть не дарма, досягти поставленої мети, все скінчиться. Отже, ми бачимо, що для всіх груп підлітків однією з важливих цілей є досягти поставленої мети, отримати професію, проте одним з найважливіших пріоритетом для підлітків з неповних та прийомних сімей є не втрата близьких людей, що не є пріоритетом для підлітків з повних сімей.

Порівняльний аналіз робіт підлітків різних соціальних категорій за блоком «Оцінка легкості/складності життєвих цілей» дозволила виявити значні відмінності у досліджуваних. Так, для підлітків з повних сімей найскладнішим у майбутньому є власна сім'я, вибір, втрата друзів, навчання у коледжі та виші, нічого складного не буде, протримати сім'ю, зробити кар'єру, але однаково найскладнішим для підлітків з неповних та прийомних сімей є втратити батьків, почати жити без батьків, відсутність підтримки батьків, втрата близьких, реалізувати власну мрію. Для підлітків з повних сімей дуже важко звертатися за допомогою до батьків, про що свідчать відповіді на питання «Я звернусь за допомогою до батьків коли ...» - ніколи, лише при незрозумілій або дуже складній ситуації, лише коли щось буде треба, якщо їм потрібна буде моя допомога; проте підлітки з неповних сімей та прийомних сімей звертатимуться до батьків при бажанні поділитися

чимось з батьками, у складну хвилину, коли треба порада батьків у складній ситуації, звернусь за підтримкою, коли буде самотньо. Отже, *підліткам з неповних та прийомних сімей властиво відчувати постійно підтримку батьків та рідних людей в порівнянні з підлітками з повних сімей, які звертаються до батьків у крайніх випадках.*

Порівняльний аналіз відповідей за блоком «Сприйняття майбутнього та світовідчуття» виявив відмінності у відповідях підлітків різних соціальних груп: для підлітків з повних сімей характерне розглядати майбутнє як складне, чуже, залежить від думки інших, перспективним, швидким, успішним та вдалим, добрим, повне змін, передбачливим та ін. Проте на питання «В загалі, я оцінюю світ, в якому живу як» більшість підлітків з повних сімей відповіді не дали. Досить по іншому розцінюють майбутнє підлітки з неповних та прийомних сімей – не простим, нездійсненим, буде дуже важко, цікавим, щасливим, складним та захоплюючим. Отже, *підлітки з повних сімей більш простіше ставляться до майбутнього в порівнянні з підлітками з неповних та прийомних сімей.*

В роботах підлітків різних соціальних груп також виявлені особливості образу сім'ї, уявлення про сім'ю як життєвого явища. У підлітків з повних, неповних та прийомних сімей у відповідях визначено, що сім'я для них це все, це найрідніші люди, дуже важлива для людини, найдорожчий скарб для людини, понад усе, сім'я це опора, це джерело мого минулого, майбутнього та теперішнього. Але в групі підлітків з повних сімей зустрічаються відповіді, що сім'я не головна для них. Так, ми можемо зробити висновок, *що для підлітків різних соціальних категорій однаково характерним є потреба у теплих стосунках з батьками.*

В таблиці 2.9 представлено порівняльний аналіз результатів оцінки суб'єктивно-емоційного ставлення до світу у підлітків різних соціальних груп.

Аналіз результатів таблиці 2.9 свідчить, що у підлітків з повних сімей найбільш вираженим є емоційний компонент образу світу ($X_{cp}=10,1$), другим

за результатами є когнітивний компонент - ($X_{cp}=9,8$), третім за результатами є вольовий компонент ($X_{cp}=9,1$), тобто досліджувані розглядають світ, в якому живуть як сприятливий, моральний, безпечний, радісний, повний загадок, іноді привабливий, залежить від обставин, іноді закритий, світ творить мене. У підлітків з неповних сімей всі компоненти мають практично однаковий рівень, а саме емоційний ($X_{cp}=9,8$), когнітивний ($X_{cp}=9,8$) та вольовий ($X_{cp}=9,8$), тобто світ в якому вони живуть оцінюють як приємний, моральний, дещо загрозливий, не завжди радісний, мудрий, іноді із загадками, привабливий, іноді залежить від моєї волі, закритий, активний. Для підлітків з прийомних сімей дещо по іншому уявляється світ: на першому місці стоїть компонент – вольовий ($X_{cp}=10,2$), потім когнітивний ($X_{cp}=9,7$), останнім є емоційний ($X_{cp}=9,3$). Для останні досліджуваних світ залежить від їх волі, дарує новий досвід, іноді пасивний, мудрий, але простий, іноді неприємний, буває аморальним, загрозливий.

Таблиця 2.9

Порівняльний аналіз результатів оцінки суб'єктивно-емоційного ставлення до світу у підлітків різних соціальних груп (за методикою «Світ, в якому я живу»)

Компоненти образу світу	Групи досліджуваних		
	1 група	2 група	3 група
Емоційний	10,1	9,7	9,3
Когнітивний	9,8	9,6	9,7
Мотиваційно-ціннісний	9,1	9,8	10,2

Примітка: 1 група – підлітки з повних сімей, 2 група – підлітки з неповних сімей, 3 група – підлітки з прийомних сімей

Відмінності в оцінках за означеними показниками також підтверджені наявністю значущих відмінностей за показником емоційного компоненту в роботах підлітків повних та прийомних сімей ($U=15,28$, $p<0,05$), неповних та прийомних сімей ($U=26,35$, $p<0,05$); за показником мотиваційно-ціннісного компоненту в роботах підлітків повних та прийомних сімей ($U=19,28$,

$p < 0,05$), неповних та прийомних сімей ($U=13,89$, $p < 0,05$); повних та неповних сімей ($U=24,56$, $p < 0,05$).

Проведено порівняльний аналіз особливостей розвитку складових образу світу у підлітків 13-15 років за методикою «Світ, в якому я живу ...» (див.табл.2.10).

Таблиця 2.10

**Порівняльний аналіз результатів оцінки суб'єктивно-емоційного ставлення до світу у підлітків 13-15 років
(за методикою «Світ, в якому я живу»)**

Показники	Групи підлітків			t		
	13 років	14 років	15 років	13/14 років	14/15 років	13/15 років
Емоційний	7,36	8,7	9,95	6,0**	5,7**	10,8**
Когнітивний	9,0	9,15	10,21	0,7	5,0**	5,8**
Мотиваційно-ціннісний	9,16	9,65	10,57	2,2*	4,7**	7,1**

За даними таблиці 2.10 ми можемо спостерігати, що у підлітків 13 років однаково високі оцінки за показниками когнітивної та мотиваційно-ціннісної складової ($X_{cp}=9,0$ та $X_{cp}=9,16$), тобто досліджувані вважають, що світ вони творять самі та він дуже привабливий, все залежить від їх волі, світ повний загадок. На другому місці у досліджуваних емоційний компонент образу світу ($X_{cp}=7,36$), що свідчить про сприйняття світу підлітками 13 років як приємний та неприємний, радісний та сумний, небезпечний.

У підлітків 14 років в роботах виявлено високі оцінки за показником мотиваційно-ціннісної складової ($X_{cp}=9,65$), що свідчить про сприйняття образу світу, який залежить від їх волі, дарує новий досвід та змушує бути активним. На другому місці у досліджуваних 14 років знаходяться два компоненти образу світу – когнітивний та емоційний ($X_{cp}=9,15$ та $X_{cp}=8,7$), що свідчить про сприйняття світу як більш приємного, радісного ніж сумного, безпечного, наповненого сенсом, привабливого.

Дещо вищі оцінки за означеними показниками виявлені у підлітків 15 років, а саме за показниками емоційної ($X_{cp}=9,95$), когнітивної ($X_{cp}=10,21$) та мотиваційно-ціннісної ($X_{cp}=10,57$) складової, що свідчить про більш позитивне та гармонійне сприйняття світу в порівнянні з підлітками 13 та 14 років.

Для визначення значущості відмінностей в оцінках у підлітків 13-15 років за методикою «Світ, в якому я живу ...» проведено t-критерій Стьюдента (див.табл.2.10) та виявлено статистично значущі відмінності за показником емоційної складової в роботах підлітків 13 та 14 років ($t=6,0$ при $p<0,01$), 14 та 15 років ($t=5,7$ при $p<0,01$), 13 та 15 років ($t=10,8$, $t_{кр} = 1,98$ при $p<0,05$, $t_{кр} = 2,58$ при $p<0,01$), що свідчить про зростання рівня емоційної складової образу світу протягом досліджуваного віку.

Виявлені значущі відмінності за показником когнітивної складової в роботах підлітків 14 та 15 років ($t=5,0$ при $p<0,01$), 13 та 15 років ($t=5,8$ при $p<0,01$); за показником мотиваційно-ціннісної складової в роботах підлітків 13 та 14 років ($t=2,2$ при $p<0,05$), 14 та 15 років ($t=4,7$ при $p<0,01$), 13 та 15 років ($t=7,1$, $t_{кр} = 1,98$ при $p<0,05$, $t_{кр} = 2,58$ при $p<0,01$), тобто протягом зазначеного вікового періоду відбувається розвиток зазначених складових образу світу.

Порівняльний аналіз робіт підлітків різних соціальних категорій за методикою «Образ світу» М.А. Одинцової свідчить, що в роботах підлітків з повних сімей в порівнянні з роботами підлітків з неповних та прийомних сімей кольорова гама рисунків більш тепліша та насичена, що свідчить про бачення світу підлітками з повних сімей як позитивного та яскравого. Проте у підлітків з неповних та прийомних сімей більшість рисунків мають сіро-білий колір. Так, серед робіт підлітків з повних сімей 85% рисунків кольорові, серед робіт підлітків з неповних сімей – 40% рисунків кольорових, серед підлітків з прийомних сімей – 30% рисунків кольорових. Такий розподіл результатів пов'язаний з особливостями сімейного виховання та сімейного статусу.

В свої роботах підлітки досліджуваних категорій найчастіше використовували «пейзажні» рисунки, тобто образ світу був представлений у вигляді міського чи сільського пейзажу, або море з піском, з присутністю людей, тварин, дерев, квітів тощо, по самозвітам – дійсна або бажана картина свого оточення (1 група – 65%, 2 група – 60%, 3 група – 61%). Серед підлітків з неповних та прийомних сімей в роботах використовувалися метафоричні рисунки (2 група – 10% та 3 група – 10%). Також підлітками з неповних та прийомних сімей були створені малюнки із зображенням земної кулі, планети, тобто предметне рішення поставленої задачі. Такі рисунки свідчать, що досліджувані не достатньо повно уявляють образ світу, а лише на зображеннях констатують його. Серед підлітків з повних та неповних, а також прийомних сімей були створені і малюнки з безпосереднім оточенням (1 група – 8%, 2 група – 10%, 3 група – 12%).

Виявлено статистично значущі відмінності в зображеннях з безпосереднім оточенням у підлітків з повних та неповних сімей ($U=28,36$ $p<0,05$), неповних та прийомних сімей ($U=27,6$, $p<0,05$), повних та прийомних сімей ($U=22,3$ $p<0,05$).

Статистично значущими виявилися відмінності в планетарних зображеннях у підлітків з повних та неповних сімей ($U=12,3$, $p<0,05$), повних та прийомних сімей ($U=18,7$, $p<0,05$).

Отже, можна зробити висновок, що *при створенні образу світу підлітки всіх соціальних категорій використовують пейзажні зображення. Виявлено, що серед підлітків з неповних та прийомних сімей використовується і безпосереднє зображення оточення та планетарні зображення. Рідше за все в усіх групах зустрічаються схематичні та метафоричні зображення.*

Вивчено особливості створення образу світу підлітками 13-15 років (за методикою «Образ світу» М.А. Одинцової) та встановлено (див.табл.2.10), що у підлітків 13-15 років переважають пейзажні зображення ($X_{cp}=0,36$, $X_{cp}=0,34$, $X_{cp}=0,32$) та безпосереднє оточення ($X_{cp}=0,24$, $X_{cp}=0,23$, $X_{cp}=0,21$). Проте, більш детальний аналіз дозволив виявити, що про домінуванні

означених видів малюнків спостерігається тенденція до зменшення їх кількості у досліджуваному віці та зростання кількості метафоричних ($X_{cp}=0,04$, $X_{cp}=0,07$, $X_{cp}=0,08$) та абстрактних образів ($X_{cp}=0,04$, $X_{cp}=0,05$, $X_{cp}=0,08$). Такий розподіл результатів можна пояснити психологічними особливостями інтелектуального розвитку підлітків. Якраз в підлітковому віці відбувається розвиток системи значень, які виступають як форма відображення суспільно-історичного досвіду (за Л.С. Виготським) та саме через систему значень особистість репрезентує образ світу. Як зазначає С.М. Симоненко, саме в підлітковому віці відбувається розвиток візуального мислення, яке є самостійним продуктивним видом мисленнєвої діяльності, а змістом його функціонування є побудова образно-концептуальних моделей, що можуть трансформуватися в різноманітні моделі проблемних ситуацій і структури нових знань [152].

Таблиця 2.11

Значущі відмінності в створенні образу світу у підлітків 13-15 років (за методикою М.А.Одинцової)

Показники	13/14 років	14/15 років	13/15 років
Планетарна	0,95	0,54	4,52
Пейзажна	1,26	1,44	1,60
Безпосереднє оточення	1,84	1,12	1,15
Опосередковане, метафоричне	3,27**	2,85**	2,16*
Абстрактне, схематичне	1,10	1,14	2,49**

За результатами таблиці 2.11 видно, що статистично значущі відмінності виявлені в зображеннях з планетарним змістом у підлітків 13 та 15 років ($t= 4,52$, $t_{кр} = 1,96$ при $p<0,05$), тобто спостерігається зростання кількості планетарних зображень світу протягом досліджуваного віку.

Виявлено статистично значущі відмінності в зображеннях з метафоричним змістом у підлітків 13 та 14 років ($t= 3,27$, $t_{кр} = 1,96$ при $p<0,05$), 14 та 15 років ($t= 2,85$, $t_{кр} = 1,96$ при $p<0,05$), 13 та 15 років ($t= 2,16$,

$t_{кр} = 1,96$ при $p < 0,05$), що вказує на зростання кількості метафоричних зображень образу світу у досліджуваних.

Виявлені значущі відмінності в роботах підлітків, які використовували абстрактні зображення, а саме у підлітків 13 та 15 років ($t = 2,49$, $t_{кр} = 1,96$ при $p < 0,05$), що свідчить про зростання використання абстрактного відтворення образу світу, а також з розширенням пізнання світу.

Також проведено аналіз результатів щодо використання змістового навантаження зображення образу світу у дівчат та хлопців, який дозволив визначити, що у хлопців переважають «планетарні» та «схематичні» зображення, рідше зустрічають малюнки «опосередкованого або метафоричного» зображення образу світу та «безпосереднє оточення». Для дівчат характерні «пейзажна» та «безпосереднє оточення» категорії малюнків, рідше зустрічаються малюнки з категорії «схематичне» та «планетарне» зображення.

Висновки до другого розділу

Проведене емпіричне дослідження дозволило зробити наступні висновки:

1. Розроблено загальний діагностичний інструментарій для дослідження образу світу підлітків різних соціальних категорій, до якого входять наступні методи: емпіричні – спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності, психодіагностичне тестування, яке включає конкретні методики – проєктивна методика «Символ» (Л. А. Снігур, у модифікації С.М. Симоненко), «Лінія життя» О.О. Кронік, «Світ в якому я живу», «Образ світу» М. А. Одинцової, «Діагностика системи ціннісних орієнтацій особистості» О.Б. Фанталової.

2. Виявлено особливості змістового компоненту образу світу у підлітків з повних сімей (за методикою «Символ») символу життя та символу

країни та визначено, що серед символів життя є такі візуальні категорії, як: «Життя», «любов до своєї сім'ї», «кохання, стосунки», «здоров'я», «мир, води, повітря, екологія», а символом «Країни» є «Україна в моєму серці», «мир, любов, єдина країна», «калина», «пшениця», «мир». Загальним й важливим стосовно символу життя підлітки з повних сімей визначали: «сім'я», «кохання», «люди та мир», «зірки», «радість», «наука», «їжа», «здоров'я», «дозвілля», а загальним й важливим для символу країни є «прапор України», «кохання», «люди», «дружба», «щастя, взаєморозуміння». Серед категорій щодо менш значного до «символу життя в роботах підлітків з повних сімей переважають такі категорії «думки інших людей», «гроші», «печаль, образа», «зустрічі», «навчання», «сім'я», «релігія», а менш значне до символу країни – «Багатство», «Політика», «Війна», «Жорстокість, алкоголь, наркотики, вбивства». Негативне до «символу життя» характеризується такими категоріями: «війна», «алкоголь, наркотики, цигарки», «сім'я», «друзі», «гроші», негативним до символу країни є «війна», «бідність», «гроші», «принижений прапор». Позитивним до «символу життя» в роботах підлітків з повних сімей є «сім'я», «дозвілля», «кохання», «взаєморозуміння», «здоров'я», а до символу країни - «свобода, благополуччя, мир», «весела країна, радість, любов», «гроші», «дім, сім'я», «молоде покоління». Виявлено, що структурними компонентами картини світу підлітків з повних сімей виступають соціально-детерміновані події. Найбільш значущими подіями майбутнього для підлітків з повних сімей є отримання професії, створення сім'ї, народження дітей, а потім і онуків, кар'єрний ріст, відпочинок за межами країни. Всі події майбутнього для підлітків з повних сімей є емоційно-позитивними. Для підлітків з повних сімей головним життєвими цілями та пріоритетами є змінити себе, змінити цей світ, зустріти добрих людей, поважливе ставлення до себе, знайти себе, добитися цілей, створити сім'ю, отримати професію

3. Вивчено особливості змістового компоненту образу світу у підлітків з неповних сімей та виявлено наступні категорії символу життя - «Родина»,

«Здоров'я», «Кохання», «Серце», «Спорт», «Природа», «Щастя», «Радість», «Наша планета», «Музика», «Доброта», «Мир та злагода», «Впевненість у собі», «Вогонь для всіх», «Воля», а символу країни – «Символіка», «Калина», «Природа», «Дім», «Карпати», «Свобода» та «Єдність», «Гроші», «Українська мова» та «Воля». Дослідження візуалізації образу загальне і важливе відносно «Символу життя» у підлітків з неповних сімей дозволило виділити такі категорії: «Родина», «Кохання», «Здоров'я», «Взаєморозуміння», «Радість», відносно «Символу країни» - «Українська мова» та «Мир в країні», «Люди», «Взаєморозуміння», «Гроші», «Президент» та «Хліб», «Дружба», «Традиції» та «Процвітання», «Батьківщина», «Розум» та «Єдність», «Прапор» та «Рівноправність», а також «Освіта». Категорії образів менш значного відносно «Символу життя» у підлітків з неповних сімей наступні: «Гроші», «Досягнення», «Політика», «Влада», «Розчарування», «Рівень життя». «Шкідливі звички» і «Зовнішність», «Розваги», «Кар'єра» і «Думка оточуючих», менш значне до «Символу країни» є «Гроші», «Політика», «Жорстокість», «Війна», «Народ» та «Добробут», «Свари» та «Природа», «Розум», «Шкідливі звички» та «Ресурси», «Українська мова» та «Повага». Негативним до «Символу життя» підлітки з неповних сімей виділяли «Шкідливі звички», «Війна», «Сварки», «Байдужість», категорії «Лінь», «Екологія», «Брехня», «Розлучення», «Жорстокість», «Застосування сили», «Гроші», «Егоїзм», «Думка оточуючих», «Стрес», а відносно «Символу країни» - «Політика», «Війна», «Екологія», «Ганебне ставлення до людей», «Гроші», «Конфлікти» та «Верховна Рада», «Досягнення», «Грабіж», «Гординя» та «Ресурси», «Тероризм» та «Контрабанда». Позитивним відносно «Символу життя» виступають «Родина», «Здоров'я», «Спорт», категорія «Кохання», «Взаєморозуміння», «Позитив», категорія «Щастя», «Дружба» та «Доброта», «Освіта», «Людяність» та «Успіх», «Життєрадісність» та «Чесність», а відносно «Символу країни» - «Мир», «Стабільність», «Єдність», «Народ», «Захист природи», «Доброта», «Культура» та «Людина», «Взаєморозуміння»,

«Українська мова», «Піклування про дітей», «Щастя» та «Дружба», «Незалежність», «Наука». Встановлено, що однією з важливих характеристик картини життєвого шляху є створення сім'ї у підлітків з неповних сімей. Серед основних категорій життєвих подій, які вказували підлітки з неповних сімей є «навчання», «одруження» та «створення сім'ї». Менш важливими для підлітків з неповних сімей є «здоров'я», «народження онуків», «досягнення» та «відпочинок». Для підлітків з неповних сімей важливими постають такі цілі – зрозуміти, що важливе, здоров'я близьких людей, досягти своєї мрії, щоб була повноцінна сім'я, батьки жили все життя, мати свою сім'ю, не було війни, жити з мамою, отримати професію. Підлітки з неповних сімей найскладнішим у майбутньому вбачають у втраті батьків, почати жити без батьків, відсутність підтримки батьків, втрата близьких, реалізувати власну мрію. Для підлітків з неповних сімей категорія сім'я є найважливішою, сім'я для них це все, це найрідніші люди, дуже важлива для людини, найдорожчий скарб для людини, понад усе.

4. Досліджено особливості образу світу у підлітків з прийомних сімей та з'ясовано, що серед категорій «Символу життя» є «Дерево», «Моє життя», «Сім'я», «Дорога життя», а «Символ країни» - «Символіка України». Загальним і важливим відносно «символу життя» у підлітків прийомних сімей є «сім'я», «життя», «любов», «люди», «смерть», а важливим для «символу країни» є найважливішими є «сім'я», «життя», «любов», «люди», а загальне й важливе до «символу країни» є «люди», «традиції», «єдність». Менш значне до «символу життя» є «кар'єра», «гроші», «влада», «багатство», а до «символу країни» - «гроші», «ВРУ», «час», «темрява, в якій ми сидимо». Негативним до «символу життя» виступають наступні категорії «Суспільство як журі», «Шкідливі звички», «війна», «Люди, що руйнують світ», негативним до «символу країни» є «війна», «залежність», «гроші». Позитивним до «символу життя» у підлітків з прийомних сімей є «сім'я» та «кохання», а позитивним до символу країни є «Любов», «посмішка», «мир». У підлітків з прийомних сімей більша деталізація життєва ретроспектива в

порівнянні з життєвою перспективою. Також негативні події переважають над позитивними та особливо в минулому. Значущими пріоритетами в житті для підлітків з прийомних сімей є «Навчання», «Одруження», «Створення сім'ї», «Народження дітей». Головними цілями в житті у підлітків з прийомних сімей – не втратити близьких, стати справді щасливою людиною, закінчиться війна, довести всім що живуть не дарма, досягти поставленої мети, все скінчиться.

5. Встановлено, що є значущі відмінності в створенні образу світу у підлітків різних соціальних категорій. Так, кількість категорій щодо створення символу життя більша у підлітків з повних сімей ($\Sigma=18$) в порівнянні з кількістю категорій у підлітків з неповних сімей ($\Sigma=15$) та підлітків з прийомних сімей ($\Sigma=10$). Виявлено, що в роботах підлітків з повних сімей домінують рисунки щодо «негативного» до «символу життя» ($\Sigma=16$), в роботах підлітків з неповних сімей – «негативне» відносно «символу життя» ($\Sigma=14$) та «позитивне» відносно «символу життя» ($\Sigma=14$), в роботах підлітків з прийомних сімей - «загальне й важливе» відносно «символу життя» ($\Sigma=12$) та «позитивне» відносно «символу життя» ($\Sigma=12$). Але найменш розробленими за кількістю категорій у підлітків з повних та прийомних сімей є рисунки щодо зображення «менш значного» відносно «символу життя» ($\Sigma=10$ та $\Sigma=8$), а у підлітків з неповних сімей - «загальне й важливе» відносно «символу життя» ($\Sigma=10$).

Найбільш використаними серед кольорів при створенні «Символ життя» в усіх групах досліджуваних був сірий колір (45%; 50%; 45%). Другими за кількістю використання у підлітків з повних сімей є кольори жовтий (20%), червоний (25%), синій (28%); в групі підлітків з неповних сімей – коричневий (20%), синій (25%), зелений (20%); в групі підлітків з прийомних сімей – синій (30%), коричневий (35%), зелений (15%). Відносно всіх образів щодо «символу життя» підлітки з неповних та прийомних сімей використовували частіше холодні кольори ніж теплі. В роботах підлітків з повних сімей більше використано теплих кольорів.

Визначені відмінності в створенні образу «символ країни» у підлітків різних соціальних категорій: кількість категорій більша у підлітків з повних сімей ($\Sigma=22$) в порівнянні з кількістю категорій у підлітків з неповних сімей ($\Sigma=14$) та підлітків з прийомних сімей ($\Sigma=12$). Виявлено, що в роботах підлітків з повних сімей домінують рисунки щодо «загальне та важливе» до «символу країни» ($\Sigma=21$) та «менш значне» до «символу країни» ($\Sigma=19$), в роботах підлітків з неповних сімей – «загальне та важливе» до «символу країни» ($\Sigma=16$) та «позитивне» відносно «символу країни» ($\Sigma=15$), в роботах підлітків з прийомних сімей - «загальне й важливе» відносно «символу країни» ($\Sigma=13$). Але найменш розробленими за кількістю категорій у підлітків з прийомних сімей є рисунки щодо зображення «негативного» та «позитивного» відносно «символу країни» ($\Sigma=9$ та $\Sigma=10$).

Досліджено особливості використання кольорового навантаження щодо образу «символ країни» у підлітків різних соціальних категорій та виявлено, що в роботах досліджуваних більше використані теплі кольори (41%; 34%; 28%).

Виявлено вікові особливості в створенні образу «символ життя» у підлітків 13-15 років, а саме кількість категорій щодо створення символу життя більша у підлітків 14-15 років в порівнянні з підлітками 13 років. Також відмінності виявлені в роботах підлітків 13 та 15 років за показниками «загальне й важливе», «позитивне» та «менш значне» відносно «символу життя» ($p<0,01$); образ «символ країни», «загальне та важливе» та «менш значне» до «символу країни» ($p<0,01$).

6. Проведено порівняльний аналіз особливостей прояву ціннісних орієнтацій у підлітків різних соціальних категорій та встановлено, що підлітки із повних сімей є більш впевненими у собі, а підлітки з неповних та прийомних сімей – більш активні в діяльності; цінності у підлітків з повних та неповних сімей дещо схожі (за категоріальним аналізом), але серед відмінностей визначено, що у підлітків з повних сімей більш виражена впевненість у собі, свобода від внутрішніх протиріч, активний пошук себе в

різних ролях, а у підлітків з неповних та прийомних сімей – активне, діяльне життя, є невпевненість у собі, у своїх силах.

Встановлено, що для підлітків з повних сімей серед пріоритетних життєвих цілей важливі такі цінності – «здоров'я», «наявність хороших та вірних друзів», «любов»; для підлітків з неповних сімей - «здоров'я», «наявність хороших та вірних друзів», «життєва мудрість», «свобода», «розвиток»; у підлітків з прийомних сімей - «здоров'я», «любов» «активна життєва діяльність», «матеріально забезпечене життя». Тобто більш значимі цінності індивідуалістичні для підлітків.

Серед пріоритетних якостей (інструментальні цінності) для підлітків з повних сімей є «акуратність», «вихованість», «життєрадісність», «сміливість відстоювання власних поглядів», «відповідальність»; для підлітків з неповних сімей – «чесність», «відповідальність», «самоконтроль», «вихованість»; для підлітків з прийомних сімей – «терпимість», «вихованість», «самоконтроль», «освіченість».

Вивчено вікові особливості прояву ціннісних орієнтацій у підлітків 13-15 років та встановлено, що серед цінностей життєвих сфер для 13-річних найбільш значущі є кохання ($X_{cp}=13,1$), здоров'я ($X_{cp}=11,9$), створення родини ($X_{cp}=11,7$), здобуття освіти ($X_{cp}=11,1$); для 14-річних - кохання ($X_{cp}=12,7$), здоров'я ($X_{cp}=10,5$), здобуття освіти ($X_{cp}=10,2$), свобода ($X_{cp}=9,3$), визнання ($X_{cp}=9,0$); для 15-річних - кохання ($X_{cp}=14,1$), здобуття освіти ($X_{cp}=12,3$), цікава робота ($X_{cp}=11,4$), свобода ($X_{cp}=11,1$). Встановлено статистично значущі різниці в роботах підлітків 13 та 15 років за такими показниками як здобуття освіти ($t=3,22$), кохання ($t=2,91$), свобода ($t=2,54$), цікава робота ($t=2,67$ при $p<0,05$), тобто відбувається зростання значущості означених цінностей у підлітків 15 років. Виявлені різниці в доступності життєвих сфер підлітків 13-15 років: для 13-річних – кохання ($X_{cp}=10,6$), свобода ($X_{cp}=10,6$), віра в Бога ($X_{cp}=10,9$); для 14-річних - кохання ($X_{cp}=12,0$), свобода ($X_{cp}=10,8$), цікава робота ($X_{cp}=9,6$), для 15-річних – кохання ($X_{cp}=13,3$), свобода ($X_{cp}=11,3$), здобуття хорошої освіти ($X_{cp}=10,4$).

Встановлені відмінності в оцінках за означеними показниками у підлітків 13 та 14 років, 13 та 15 років ($p < 0,05$), тобто рівень доступності означених життєвих сфер зростає за віком.

7. Виявлено, що у підлітків з повних, неповних та прийомних сімей кількість позитивних подій превалюють над негативними. Проте кількість майбутніх подій превалює над минулими лише в групах підлітків з повних та неповних сімей. У підлітків з повних та неповних сімей життєва перспектива більш деталізована та змістова в порівнянні з життєвою ретроспективою, а у підлітків з прийомних сімей навпаки – життєва ретроспектива більш деталізована.

Виявлено особливості мотиваційної насиченості картини життєвого шляху особистості підлітків різних соціальних категорій: встановлено статистично значущі відмінності у підлітків з повних та неповних сімей щодо мотиваційної насиченості картини життєвого шляху ($p < 0,01$), тобто підлітки з неповних сімей більше живуть теперішнім та насичують його значущими подіями. Також, відмінності виявлені в роботах підлітків з повних та прийомних сімей ($p < 0,01$).

В усіх групах досліджуваних підлітки останні події в більшості відносять до найближчого майбутнього. Відмінності виявленні у виділенні віку останньої події у підлітків з повних і неповних та прийомних сімей ($p < 0,01$). У більшості підлітків з повних та неповних сімей останні події припадають на вік 25-26 років та 50-60 років, а у підлітків з прийомних сімей віковий діапазон припадає на 14-15 років і пов'язаний зі створенням сім'ї.

Встановлено, що для всіх груп підлітків однією з важливих цілей є: досягти поставленої мети, отримати професію, проте одним з найважливіших пріоритетом для підлітків з неповних та прийомних сімей є не втрата близьких людей, що не є пріоритетом для підлітків з повних сімей.

Визначено, що для підлітків з повних сімей найскладнішим у майбутньому є власна сім'я, вибір, втрата друзів, навчання у коледжі та виші, нічого складного не буде, протримати сім'ю, зробити кар'єру, але однаково

найскладнішим для підлітків з неповних та прийомних сімей є втратити батьків, почати жити без батьків, відсутність підтримки батьків, втрата близьких, реалізувати власну мрію. Підліткам з неповних та прийомних сімей властиво відчувати постійно підтримку батьків та рідних людей в порівнянні з підлітками з повних сімей, які звертаються до батьків у крайніх випадках. Підлітки з повних сімей більш простіше ставляться до майбутнього в порівнянні з підлітками з неповних та прийомних сімей. Для підлітків різних соціальних категорій однаково характерним є потреба у теплих стосунках з батьками.

8. Досліджено суб'єктивно-емоційне ставлення підлітків різних соціальних категорій до світу в якому вони живить. У підлітків з повних сімей найбільш вираженим є емоційний компонент образу світу ($X_{cp}=10,1$), другим за результатами є когнітивний компонент - ($X_{cp}=9,8$), третім за результатами є вольовий компонент ($X_{cp}=9,1$); у підлітків з неповних сімей всі компоненти мають практично однаковий рівень, а саме емоційний ($X_{cp}=9,8$), когнітивний ($X_{cp}=9,8$) та вольовий ($X_{cp}=9,8$); у підлітків з прийомних сімей на першому місці стоїть компонент – вольовий ($X_{cp}=10,2$), потім когнітивний ($X_{cp}=9,7$), останнім є емоційний ($X_{cp}=9,3$). Виявлені значущі відмінності за показником емоційного компоненту в роботах підлітків повних та прийомних сімей ($p<0,05$), неповних та прийомних сімей ($p<0,05$); за показником вольового компоненту в роботах підлітків повних та прийомних сімей ($p<0,05$), неповних та прийомних сімей ($p<0,05$); повних та неповних сімей ($p<0,05$).

Виявлені подібності та відмінності у визначені загальної проблематики образу світу підлітків різних соціальних категорій. Характерними проблемами для підлітків всіх категорій є внутрішній спокій, відпочинок, а також проблеми, пов'язані зі створенням сім'ї, а також підліткам важлива сфера стосунків. Емоційна складова образу світу дещо відрізняється у підлітків різних соціальних категорій, а саме перевага більш позитивних емоційних проявів у підлітків з повних сімей, двоїсті емоцій переважають у

підлітків з неповних сімей та в більшості негативні емоційні переживання у підлітків з прийомних сімей.

9. Доведено, що при створенні образу світу підлітки всіх соціальних категорій використовують пейзажні зображення. Виявлено, що серед підлітків з неповних та прийомних сімей використовується і безпосереднє зображення оточення та планетарні зображення. Рідше за все в усіх групах зустрічаються схематичні та метафоричні зображення. Виявлено статистично значущі відмінності в зображеннях з безпосереднім зображенням оточення у підлітків з повних та неповних сімей ($p < 0,05$), неповних та прийомних сімей ($p < 0,05$), повних та прийомних сімей ($p < 0,05$), а також значущі відмінності в планетарних зображеннях у підлітків з повних та неповних сімей ($p < 0,05$), повних та прийомних сімей (при $p < 0,05$).

Проаналізовано особливості створення образу світу підлітками 13-15 років та виявлено, що в більшості використовують пейзажні зображення та зображення оточення. Виявлено, що протягом досліджуваного віку зростає використання абстрактних та метафоричних зображень (при $p < 0,05$).

10. Вивчено особливості домінування структурних компонентів образу світу у підлітків різних соціальних категорій та встановлено, що у підлітків з повних сімей домінує когнітивна та емоційна складова, у підлітків з неповних сімей – мотиваційно-ціннісна складова, а у підлітків з прийомних сімей – мотиваційно-ціннісна та емоційна складова.

Встановлено, що рівень вираженості таких складових образу світу як когнітивна, мотиваційно-ціннісна та емоційна вище у 15-річних підлітків в порівнянні з 13 та 14-річними (при $p < 0,05$).

РОЗДІЛ III. ПРОГРАМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ ТОЛЕРАНТНОГО СПРИЙНЯТТЯ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ДЛЯ ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП В УМОВАХ РЕКРЕАЦІЇ

3.1. Толерантне сприйняття та особливості його розвитку у підлітків в умовах рекреації

В останні часи проблема толерантності стає все більш актуальною, що пов'язано зі змінами у сучасному суспільстві, зростанням нетерпимості в ньому. Особливо ця проблема актуальна для підліткового віку та представників різних соціальних категорій. Як зазначають науковці (К.В. Бобровська, Б.М. Бушай, Г.М. Лялюк, О.Т.Смук), загрозливими для розвитку образу світу у підлітків з неповних та прийомних сімей є умови соціального неприйняття з боку однолітків з повних сімей [за К.В. Бобровською, с.176]. Це пов'язано з тим, що підлітки, які мали досвід депривації прагнуть приховати свій передній досвід проживання з біологічними батьками або в інтернаті, з метою уникання глузування над ними однолітків. Це призводить до того, що підлітки з прийомних сімей стають замкнені, не вміють встановлювати контакти з однолітками та конструктивно виходити з конфліктів. А підлітки з неповних сімей відчують себе самотніми, непотрібними, в деякій мірі неповноцінними, з причини відсутності одного з батьків, їм притаманний статус жертви. Саме це, як зазначає К.В. Бобровська, призводить до гальмування інформаційного обміну та обміну досвідом між підлітками, інколи до збільшення кількості захисних механізмів і ускладнення подальшого гармонійного розвитку особистості в дорослому самотньому житті. Отже, розвиток цінностей та здібностей підлітків з прийомних та неповних сімей, а також сформувати довірливі відносини з оточуючими та однолітками дає можливість повноцінному функціонуванню та сприяє розвитку у них здатності до самоаналізу, рефлексії, здатності розуміти себе та інших.

В психологічній науці проблемі вивчення стосунків між підлітками присвячена значна кількість наукових робіт таких науковців як Л.І. Божович, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, О.Р. Лурія та інших. До сьогодні ця проблема залишається актуальною, особливо це стосується підлітків різних соціальних категорій. Як зазначають О.О. Смірнова та В.С. Собкін, підліткам з неповних сімей для їх повноцінного психічного розвитку не вистачає своєчасної емоційної підтримки і розуміння дорослими своєрідності формування їх характеру, визнання в сім'ї або серед однолітків; безпосередності у вираженні почуттів; життєвого тону; впевненості в собі і рішучості в діях і вчинках; здатності легко встановлювати контакти і довгостроково підтримувати їх на взаємоприйнятному рівні; гнучкості і невимушеності у відносинах, вміння приймати і грати ролі [142].

До проблеми толерантності звертались багато дослідників різних напрямків – психології, соціології, педагогіки, філософії, культурології. «Толерантність» з французької мови означає відношення, яке допускає, що інші можуть думати та діяти інакше ніж ти сам. Г.У. Солдатова, О.М. Байбаков, Д.В. Зинов'єв, О.Г. Виноградова, П.Ф. Колмогоров, О.Б. Скрябіна визначають толерантність як особистісне утворення, яке має такі характеристики: адекватну самооцінку; знання себе, визнання інших; відповідальність за свої вчинки; почуття гумору; прихильність до інших; самовладання; терпіння; здатність до рефлексії; відсутність тривожності; високий рівень товариськості; вміння виражати свою незгоду, аргументувати відмову від співпраці; відсутність стереотипів, забобонів [180].

Так, А.Г. Асмолов, Н.С. Бурлакова, Ф. Леонтіу, Е.Т. Соколова, G. Keinan вивчають толерантність до невизначеності, до стресу, до фрустрації, тобто розглядають толерантність як психологічну стійкість до несприятливих соціальних впливів. В роботах Г. Олпорта, В.А. Тишкова толерантність розглядається як особистісна характеристика; С.К. Бондирева, Д.В. Колесов, Т.П. Скрипкина в своїх дослідженнях толерантність представляють як здатність особистості почути та поважати думку інших,

визнавати рівноправність та різноманітність людської культури. Г.У. Солдатова визначає толерантність як «здатність в проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення свого нервово-психічного стану, успішної адаптації, недопущення конфронтації та розвиток позитивних взаємостосунків з собою та оточуючими» [163, с.64]. Авторка детермінантами толерантності визначає здатність до емпатії, стійкість до невизначеності, внутрішній локус контролю, комунікативну толерантність, етнічні стереотипи [163]. Проте, означені детермінанти такі вчені як Г.Л. Бардиєр, Г.В. Безюлева розглядають як структурні компоненти.

Так, О.Г.Асмолов серед функцій толерантності виділяє наступні [12]: світозабезпечуючу, регулюючу, психологічну, виховну, комунікативну, культурозберігаючу, креативну.

В психології також виокремлюють таке поняття як толерантна свідомість, тобто це «узагальнене умовне позначення системи установок, ціннісних орієнтацій, яке створює передумови для встановлення міжособистісних відносин, що характеризуються відкритістю, позитивним емоційним сприйняттям партнера по взаємодії, проявом емпатії по відношенню до поведінкових реакцій і цінностям, світогляду інших людей» [65, с. 8]. Н.В. Казнова виокремлює такі структурні компоненти толерантної свідомості: 1. Перцептивний компонент виражається в позитивному сприйнятті оточуючих людей як представників нового соціокультурного середовища, незалежно від їх національності, віросповідання, освіти, віку, поглядів; 2. Когнітивний компонент являє собою своєрідне інформаційне «поле», що визначає етнічну поінформованість; 3. Емоційний компонент виражається в осягненні емоційного стану інших людей, в співпереживанні їм, в здатності об'єктивно оцінювати; 4. Поведінковий компонент включає вчинки і конвенційні поведінкові установки по відношенню до особливостей різних культур, засновані на розумінні та спрямовані на встановлення контакту.

В роботах таких вчених, як О.Г. Асмолов, Р.Р. Валітов, А.А. Глібова, А.П. Садохін, М.Уолцера виділяються наступні критерії толерантності: когнітивний, емоційний і практично-дієвий [180, с. 2]: «когнітивний критерій - базові стереотипи, широка периферія; знання про феномен толерантності; здатність до рефлексії, внутрішнього діалогу, осмислення життєвих цінностей; специфіка мови і мовлення; емоційний критерій - емоційна чуйність; дієво-практичний критерій - стиль взаємодії з людьми, здатність людини встановлювати позитивні стосунки, прагнення до спільної конструктивної діяльності».

В психології розглядають сім рівнів розвитку толерантності (за Р.В. Габдрєєвим) [180]: 1) рівень, що характеризує культуру усвідомленого відображення. Спирається на індивідуальні особливості людини, тип нервової системи; 2) рівень культури переживання - розвиненість емоційно-вольових навичок; вміння витримувати сильні емоційні навантаження; 3) рівень культури діяльності - проявляється в навчальній, трудовій, суспільно-корисної діяльності, в спілкуванні; відображає рівень інтелектуального розвитку; 4) рівень культури поведінки - зовнішнє відображення внутрішніх особистісних утворень людини, до яких прийнято відносити спрямованість, Я-концепцію, самооцінку, рівень домагань. Виділяють два типи поведінки людини: толерантний і інтолерантний. Толерантний шлях вибирає людина вільна, доброзичлива, з позитивною Я-концепцією. Інтолерантний шлях характеризується поданням про власну винятковість, прагненням переносити відповідальність на оточення, потребою в порядку, бажанням сильної влади; 5) рівень, що характеризує культуру спілкування, - комунікативні навички особистості; 6) рівень управління культурою активності, заснований на мотиваційній сфері (переживання, діяльність, спілкування, поведінка); 7) рівень соціально-політичної культури - вищий рівень психологічної активності (позиції, переконання, ідеали особистості).

Отже, виходячи з вищевикладеного ми можемо говорити про важливість розвитку толерантності кожної людини, формування соціальної

компетентності, соціальної активності, соціальної ініціативності та соціальної відповідальності, особливо у підлітковому віці. Важливу роль в цьому розвитку відіграють навчально-виховні заклади, які впливають на формування особистісних рис та установок поведінки дітей. Одним з таких закладів, де в повній мірі відбувається розвиток толерантної особистості, виступає рекреаційний заклад. Саме перебування дитини в рекреаційному закладі, як зазначає С.М. Симоненко, потребує психологічного супроводу як цілеспрямованої діяльності, спрямованої на збереження психічного здоров'я, самоактуалізацію особистості школяра, розвиток творчого потенціалу [154]. Урахування вікових та індивідуальних особливостей підлітків дає змогу підібрати найбільш вдалі форми взаємодії, сформувані прийнятні в суспільстві поведінку, спрямувати енергію підлітка на суспільно корисні справи. І тут значна роль відводиться саме психологу, який працює з дітьми. Особливе значення, на наш погляд, має діяльність психолога у тимчасових колективах, наприклад, літніх та оздоровчих таборах, оскільки за невеликий проміжок часу необхідно розібратися в особистості підлітка, надати йому необхідну допомогу, відкорегувати суспільно неприйнятну поведінку та інше (за С.М. Симоненко, Е.Б. Лебединським). Науковці рекреаційним періодом визначають період організації життя суб'єкта, під час якого він відновлює (підтримує, посилює) своє психічне та фізичне здоров'я (Е.Б. Лебединський, С.М. Симоненко та ін.). Цей період дає можливість суб'єкту відпочити, набратись сил, оздоровитись, отримати нові стимули та установки для свого саморозвитку, переосмислити певні етапи свого життєвого шляху, поставити перед собою нові задачі та відкрити нові перспективи своєї подальшої діяльності (за О.М. Грек, Е.Б. Лебединським, С.М. Симоненко).

Серед основних задач рекреаційного періоду, як вказує С.М. Симоненко, Е.Б. Лебединський, виступають зняття психічного та фізичного стомлення та відновлення витрачених сил, досягнення фізичної релаксації організмом та емоційно-психічної розрядки, тобто збереження та

реабілітація психічного здоров'я школярів, самоактуалізація особистості школяра [152].

Як доведено в науці, саме підлітковий вік є оптимальним для розвитку толерантної свідомості, толерантних установок. Цей вік є сензитивним для розвитку толерантності особистості, що пов'язано з розвитком психічних процесів та формуванням особистості підлітка. Як зазначають Л.Б. Можейкіна, Л.Д. Обухова, Ж. Піаже, в підлітковому віці розвитку толерантності перешкоджає їх егоцентризм. Саме в цьому віці відбувається прояв інтолерантності, виокремлення в групи, ділення на своїх та чужих. Також розвитку толерантності можуть перешкоджати соціальні стереотипи, які засвоюються ще в дитинстві (І.С. Кон, Н.М. Лебедева, В.Ф. Петренко). проте, як зазначає Д.І. Фельдштейн, саме в підлітковому віці виникає інтерес до образу життя, поглядам, цінностям, зміна власної позиції по відношенню до інших, формування почуття відповідальності [71; 97; 118]. В роботах Л.Б. Можейкіної доведено, що проявами інтолерантності у підлітків є специфічні особливості мови, стереотипи, глузування, упередження, пошук винуватого, перекладання відповідальності на іншого та інше. Саме це призводить до появи жорстокості у підлітків, негативізму, неприйняття індивідуальності іншого, нетерпимості до фізичного та психічного дискомфорту партнера. Все це спонукає до розробки розвивально-формульованої програми розвитку толерантного сприйняття у підлітків в умовах рекреаційного закладу.

Важливим виступає також формування ціннісних орієнтацій у підлітків як системи координат життєвого простору особистості. Саме в підлітковому віці, як доведено в роботах науковців, активно відбувається засвоєння системи норм, цінностей, способів поведінки (Н.Ф. Басов, Б. Бітінас, Н.Н. Ушакова). І.С. Кон в своїх роботах вказує на високу значимість дружби та відношень з ровесниками, що, в свою чергу, призводить до усвідомлення власних особистісних якостей та характерологічних особливостей ровесників, певного рівня усвідомлення системи соціальних відносин,

взаємодії і вміння враховувати соціальні відносини. Ціннісні орієнтації, як зазначає Е.М. Романова, розглядають як динамічну систему принципів, що виникають в процесі оцінювання себе і сприйняття значимої думки про себе і свої вчинки, що є в подальшому фундаментом побудови глобальних життєвих пріоритетів. Ціннісні орієнтації є найважливішим елементом свідомості особистості, в них переломлюються моральні, естетичні, правові, політичні, екологічні, економічні, світоглядні знання, уявлення і переконання. Ціннісні орієнтації – складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності особистості, що є складовою частиною системи відносин особистості, що визначає загальний підхід людини до світу, до себе, що надає сенс і напрямок особистісним позиціям, поведінці, вчинкам (за Р.Р. Габасовим). Отже, саме в підлітковому віці ціннісні орієнтації виходять на той рівень розвитку, який визначає вплив на найважливіші особистісні якості: спрямованість особистості, її активну соціальну позицію. В цей віковий період відбувається переключення інтересів з приватного і конкретного на абстрактне і загальне, спостерігається зростання інтересу до питання світогляду, релігії, моралі і етики. Як зазначає Ф. Райс, на розвиток ціннісних орієнтацій саме в означеному віці мають вплив як внутрішні (вік, стать, особливості темпераменту, задатки, здібності, провідні внутрішньо суб'єктивні потреби, рівень розвитку самосвідомості), так і зовнішні (мікросередовище (групи спілкування, референтні групи та їх цінності) і макросередовище (традиційна система загальнолюдських цінностей, соціальні ролі, засоби мас-медіа, соціальні інститути та ін.) фактори. Тобто, необхідним є формування ціннісних орієнтацій у підлітків і саме в умовах рекреаційного закладу.

3.2. Мета, завдання та принципи організації тренінгу з розвитку толерантного сприйняття та ціннісних орієнтацій у підлітків

Виходячи з результатів теоретичного та емпіричного дослідження, нами було поставлено за мету розробку та апробацію програми психологічного тренінгу для підлітків в умовах рекреаційного закладу. При розробці психологічного тренінгу ми спирались на такі критерії толерантності за Г.С. Солдатовою [163]: рівноправність; взаємоповага членів групи або суспільства, доброзичливість і терпиме ставлення до різних соціальних груп; охоплення подіями суспільного характеру якомога більшої кількості людей, якщо це не суперечить їх культурних традиціям і релігійним віруванням; можливість слідувати своїм традиціям для всіх культур, представлених в даному суспільстві; свобода віросповідання за умови, що це не обмежує права і можливості інших членів суспільства.

В роботах таких вчених, як М.І. Рожков, Л.В. Байбородова і М.А. Ковальчук представлені принципи успішного виховання толерантності:

1. Принцип суб'єктивності вимагає опори на активність самої дитини, стимулювання її самовиховання, свідомої поведінки та самокорекції в відносинах з іншими людьми;
2. Принцип адекватності вимагає відповідності змісту і засобів виховання соціальної ситуації, в якій організовується виховний процес;
3. Принцип індивідуальності припускає визначення індивідуальної траєкторії виховання толерантної свідомості і поведінки, виділення спеціальних завдань, відповідних індивідуальним особливостям і рівню сформованості толерантності у дитини; надання можливості кожному учневі для самореалізації, саморозкриття;
4. Принцип створення толерантного середовища вимагає формування в навчальному закладі гуманістичних відносин, в основі яких лежить реалізація права кожного на своєрідне ставлення до навколишнього середовища, самореалізація в різних формах. Створення толерантного середовища пропонує взаємну відповідальність учасників педагогічного процесу, співпереживання,

взаємодопомога, здатність разом долати труднощі. Цей принцип також означає, що в класі і соціальному оточенні домінують творчі початку при організації навчальної та позанавчальної діяльності» (за М.І. Рожковим, с.24).

Як було доведено раніше, однією із задач розвитку особистості підлітка є формування та розвиток ціннісних орієнтацій. Серед факторів впливу на розвиток і формування ціннісних орієнтацій виділяють [195]: зовнішні чинники (глобальні і соціально-історичні); внутрішні чинники, які включають індивідуальні або соматопсихічні властивості особистості (вік, стать, властивості темпераменту, задатки, здібності) і особистісні, суб'єктивні властивості (риса характеру, вольові якості особистості, рівень емоційного розвитку, потреби і мотиви людини, внутрішня позиція особистості); третій фактор - це діяльність, в яку включений суб'єкт. Соціальні ціннісні уявлення пізнаються і асимілюються тільки в діяльності, вони не можуть бути пізнані безпосередньо. М.С. Яницький виділяє три основні процеси формування і розвитку ціннісних орієнтацій - це адаптація, соціалізація та індивідуалізація. Процесом формування справді індивідуальних цінностей є індивідуалізація. індивідуалізація - процес оформлення унікального і неповторного Я становлення «авторства» власного життя [195].

Метою тренінгу виступає розвиток толерантності як особистісної якості та ціннісних орієнтацій підлітків в умовах рекреаційного закладу. Завданнями тренінгу виступають:

1. Ознайомлення підлітків з поняттям «толерантність» та «толерантне сприйняття» і «толерантна особистість», критеріями і соціальними проявами в толерантності і нетерпимості, показати значення толерантного сприйняття при взаємодії з людьми, а також в різних життєвих сферах.

2. Розвиток відчуття власної гідності і уміння поважати гідність інших людей, вміння проявляти емпатію, визначати толерантну та інтолерантну поведінку.

3. Розвиток позитивних ціннісних орієнтацій, самопізнання підлітків що сприяє усвідомленню власної життєвої перспективи, життєвих цілей, шляхів та способів їх досягнення.

4. Розвиток комунікативних навичок та навичок подолання конфлікту у групі, навичків рефлексії, розвиток здібностей до конструктивного спілкування.

5. Формування позитивного ставлення до оточуючих незалежно від його соціального положення, підвищення самооцінки, зниження рівня агресивності. Як одна з характерних рис підліткового періоду багатьма авторами відзначається агресивність, яку розглядають як одним з проявів інтолерантності [57; 188].

В тренінгу використовуються такі форми та методи: групова робота, «мозковий штурм», комунікативні ігри, групова дискусія, міні-лекції, ролеве моделювання, арттерапевтичні методи. В програмі тренінгу використовувались ігри та вправи різних авторів, а також задачі власної модифікації.

Використання групової форми роботи в тренінгу обумовлено тим, що груповий досвід протидіє відчуженню, допомагає вирішенню міжособистісних проблем; група відображає суспільство в мініатюрі, робить очевидними такі приховані чинники, як тиск партнерів, соціальний вплив і конформізм; можливість отримання зворотнього зв'язку і підтримки від людей з подібними проблемами; в групі людина може навчатися новим умінням, експериментувати з різними стилями відносин серед рівних партнерів; в групі учасники можуть ідентифікувати себе з іншими, "зіграти" роль іншої людини для кращого розуміння його і себе і для знайомства з новими ефективними способами поведінки; взаємодія в групі створює напругу, яка допомагає прояснити психологічні проблеми кожного; група полегшує процеси саморозкриття, самодослідження і самопізнання [32].

Мозковий штурм дозволяє знайти рішення складних проблем шляхом застосування спеціальних правил - спочатку учасникам пропонується

висловлювати якомога більше варіантів і ідей, в тому числі найфантастичніших. Потім із загального числа висловлених ідей відбирають найбільш вдалі, які можуть бути використані на практиці.

В роботах багатьох науковців доведено, що досить продуктивним в тренінгу є використання ігрових методів [131]. Означені методи є корисними при подолання скутості та напруженості учасників тренінгу, виступають умовою зняття психологічного захисту. Також ігри часто використовують як інструмент діагностики і самодіагностики, що дозволяє ненав'язливо, м'яко, легко виявити наявність труднощів у спілкуванні і серйозних психологічних проблем [131]. У грі закріплюються нові поведінкові навички, вербальні та невербальні комунікативні вміння, знаходяться способи оптимальної взаємодії з іншими людьми, що обумовило використання комунікативних ігор в нашому психологічному тренінгу.

В тренінгу використання ролевого моделювання обумовлено тим, що рольова гра є найважливішим способом придбання соціально-психологічних умінь, впливає на розширення поведінкового репертуару учасників, розвиток умінь, що пов'язані зі спілкуванням і взаємодією з людьми. Ролеве моделювання дозволяє подолати егоцентризм у спілкуванні і сприйнятті людей, поглибити розуміння власних потреб і емоційних реакцій у взаємодії з людьми, підвищити точність соціальної перцепції, соціального сприйняття людей, усвідомити і подолати індивідуальні спотворення соціального сприйняття, викликані впливом стереотипів, упереджень, особливостями мотивації.

Л.С. Виготський, О.А. Карабанова, О.І. Копитін, К. Роджерс в своїх роботах доводять, що методи арт-терапії сприяють прояву потреб у самовираженні, самопізнанні та самоствердженні. Все це є потребами підліткового віку, як зазначає Н.А. Рождественська. Тобто одним з найефективніших методів роботи з підлітками є арт-терапія.

Структура занять розробленого тренінгу наступна: вступна частина (15 хвилин) – створення позитивного емоційного фону та настрою учасників

групи на роботу. У вступній частині використані такі форми роботи: ритуал привітання, психогімнастичні вправи та ігри на встановлення контакту між учасниками та тренером. Основна частина, тривалість якої до 90 хвилин. В основній частині заняття використані такі форми роботи: міні-лекції, «мозковий штурм», комунікативні та рольові ігри, психогімнастичні вправи та методи арт-терапії. Заклучна частина, яка триває 15 хвилин, включає рефлексію та ритуал прощання.

Розроблена програма психологічного тренінгу розрахована на групову роботу з підлітками 13-15 років. Тренінгова група може включати до 20 учасників. Заняття розроблені з врахуванням вікових та індивідуальних особливостей підлітків.

Тренінг складається з 7 занять, тривалість кожного до 120 хвилин. Тренінг проводиться в рамках психологічного супроводу підлітків під час їх відпочинку в рекреаційному закладі.

Результатами психологічного тренінгу виступають: прийняття себе та інших людей такими, які вони є; вміння співпереживати; підвищення самооцінка; розвиток комунікативних навичок; розвиток позитивних ціннісних орієнтацій; вміння встановлювати доброзичливі стосунки з іншими; зниження агресивності.

3.3. Психологічний аналіз результатів апробації тренінгу з розвитку толерантного сприйняття

З метою визначення ефективності розробленого психологічного тренінгу з розвитку толерантного сприйняття та ціннісних орієнтацій нами було виділено дві групи підлітків, а саме контрольна та експериментальна, з якими проведено діагностику до та після проведення тренінгу. Кожна група включала в себе по 20 підлітків, серед яких були діти різних соціальних категорій – з повних сімей, неповних сімей, під опікою, з багатодітних сімей. Діагностика вивчення рівня розвитку толерантності у підлітків відбувалась за

допомогою методик експрес-опитувальника «Індекс толерантності» (Г.У. Солдатова, О.О. Кравцова, О.Є. Хухлаєв, Л.О. Шайгерова), «Діагностика рівня сформованості толерантності у підлітків» П.Степанова, «Ціннісні орієнтації» М.Рокича. Одержані результати за означеними методиками представлені в таблицях 3.1-3.2 та на рис.3.1

Проведено апробацію розробленого тренінгу з розвитку толерантного сприйняття та встановлено зміни в рівні розвитку толерантності у підлітків експериментальної групи після його проведення (з $X_{cp}=61$ до $X_{cp}=80$), тобто загальний рівень толерантності досяг середнього рівня, що вказує на використання більше толерантної поведінки у визначених ситуаціях. Також у підлітків контрольної групи спостерігається зростання рівня розвитку толерантності, але незначне (з $X_{cp}=61$ до $X_{cp}=80$).

Таблиця 3.1

Загальний рівень толерантності у підлітків до і після проведення психологічного тренінгу (за методикою «Індекс толерантності»)

Групи підлітків (N=40)		Показники							
		Рівень толерантності		Етнічна толерантність		Соціальна толерантність		Толерантність як риса особистості	
		До	Після	До	Після	До	Після	До	Після
Експериментальна група	X_{cp}	61	80	10	15	15	28	12	18
	t	3,20*		1,96		5,32*		2,04	
Контрольна група	X_{cp}	63	74	12	14	18	22	14	17
	t	2,45*		1,80		2,01		1,97	

Розглядаючи результати діагностики за субшкалами толерантності, то ми спостерігаємо значне зростання результатів у підлітків експериментальної групи за такими показниками як «соціальна толерантність» (з $X_{cp}=15$ до $X_{cp}=28$) та «толерантність як риса особистості» (з $X_{cp}=12$ до $X_{cp}=18$), тобто підлітки після проходження тренінгових занять більш толерантно почали

ставитися до різних соціальних груп, а саме до однолітків з різною соціальною ситуацією розвитку. В роботах підлітків контрольної групи спостерігається зростання оцінок за такими показниками толерантності як «соціальна толерантність» (з $X_{cp}=18$ до $X_{cp}=22$) та «толерантність як риса особистості» (з $X_{cp}=14$ до $X_{cp}=17$), але воно не значне.

Для визначення значущості збільшення показників толерантності ми здійснили перевірку результатів за допомогою t-критерію Стьюдента (див.табл.3.1). Виявлені статистично значущі відмінності між оцінками за показником рівня толерантності у підлітків експериментальної групи ($t=3,20$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$). Також значущі відмінності спостерігаються за даним показником у підлітків контрольної групи ($t=2,45$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$).

Встановлено наявність статистично значущих відмінностей в роботах підлітків експериментальної групи за показником «соціальна толерантність» ($t=5,32$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$) на відміну від підлітків контрольної групи ($t=2,01$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$).

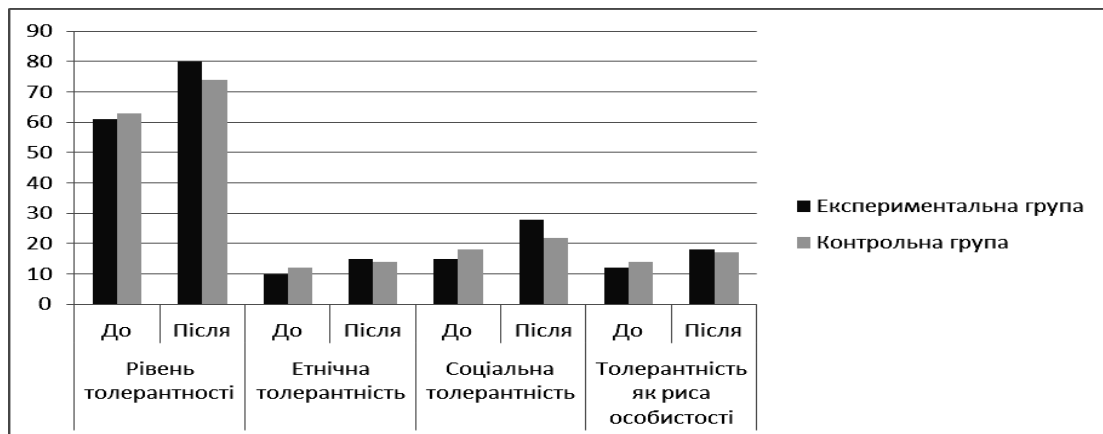

Рис.3.1. Розподіл показників видів толерантності у підлітків контрольної та експериментальної груп до і після проведення тренінгу толерантного сприйняття.

Виявлено відмінності в оцінках за субшкалами «толерантність як особистісна риса» у підлітків експериментальної групи ($t=2,04$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$) та у підлітків контрольної групи ($t=1,97$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$);

«етнічна толерантність» ($t=1,96$ та $t=1,80$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$), але вони не значущі.

За допомогою методики «Діагностика рівня сформованості толерантності у підлітків» П.Степанової нами було вивчено зміни в рівнях толерантності/інтолерантності у підлітків після проведення психологічного тренінгу з розвитку толерантного сприйняття. Встановлено, що серед підлітків експериментальної групи до проведення тренінгу 30% досліджуваних мали невисокий рівень інтолерантності, тобто вони визнають на словах права інших, декларують принцип рівноправ'я людей незалежно від їх соціальної приналежності, але при цьому відчують внутрішнє неприйняття окремих соціальних груп. 60% досліджуваних експериментальної групи мають невисокий рівень толерантності, що характеризується проявом поваги до самих різноманітних соціокультурних груп, але при цьому схильністю людини розділяти (часто несвідомо) деякі культурні забобони, використовувати стереотипи щодо представників тих чи інших культур. 10% підлітків експериментальної групи мають високий рівень толерантності, що свідчить про вільне вираження своїх поглядів і цінностей. Ці підлітки приймають інші культури, позитивно ставляться до культурних відмінностей, здатні знаходити в іншій культурі щось корисне і цінне для себе самого.

Серед підлітків контрольної групи було виявлено 20% досліджуваних з невисоким рівнем інтолерантності, 60% досліджуваних з невисоким рівнем толерантності та 20% досліджуваних з високим рівнем толерантності.

Після проведення психологічного тренінгу з підлітками експериментальної групи було встановлено зміни в оцінках показника толерантність/інтолерантність, а саме зростання оцінок (з $X_{cp}=-5$ до $X_{cp}=8$), тобто змінився загальний рівень по групі з невисокого рівня інтолерантності до невисокого рівня толерантності. Незначне зростання спостерігається і у підлітків контрольної групи за означеними показниками (з $X_{cp}=-2$ до $X_{cp}=5$).

Виявлені статистично значущі відмінності за критерієм Стьюдента між оцінками в роботах підлітків експериментальної групи за показником толерантність/інтолерантність до та після проведення тренінгу ($t=3,89$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$) в порівнянні з оцінками підлітків контрольної групи ($t=1,44$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$).

Результати повторної діагностики за методикою «Ціннісні орієнтації» М.Рокича у підлітків експериментальної групи після проведення тренінгу дозволили виявити зміни в розподілі термінальних цінностей, а саме: дещо знизився рейтинг такої цінності як «здоров'я», проте він все одно залишається досить значущим для досліджуваних. Виявлені зростання рейтингу таких цінностей, як «кохання», «пізнання», «продуктивність», «щастя інших», «творчість», «впевненість у собі», «розвиток».

Статистично значущі відмінності в роботах підлітків експериментальної групи виявлені за такими показниками як «пізнання» ($t=2,18$), «продуктивність» ($t=2,34$), «щастя інших» ($t=2,19$), «творчість» ($t=3,55$), «впевненість у собі» ($t=2,18$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$), в порівнянні з оцінками підлітків контрольної групи ($t=0,87$, $t=2,01$, $t=1,15$, $t=1,96$, $t=1,20$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$).

Після проведення тренінгу з розвитку толерантного сприйняття та ціннісних орієнтацій у підлітків виявлені зміни в рейтингу також інструментальних цінностей, а саме підвищення рейтингу таких цінностей як «тверда воля», «толерантність», «непримиренність до недоліків в собі та інших», «освіченість», «сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів», «широта поглядів», «чуйність», «терпимість». Не виявлено змін в рейтингу таких інструментальних цінностей як «вихованість», «акуратність», «відповідальність», тобто вони мають досить високі значення для досліджуваних.

Виявлені статистично значущі відмінності в роботах підлітків експериментальної групи за показниками таких інструментальних цінностей як «непримиренність до недоліків в собі та інших» ($t=3,9$), «освіченість»

($t=2,12$), «смівливість у відстоюванні своєї думки, поглядів» ($t=2,41$), «широта поглядів» ($t=2,98$), «чуйність» ($t=2,16$), «толерантність» ($t=2,78$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$). Значних змін в розподілі інструментальних цінностей в групі підлітків контрольної вибірки не виявлено.

Одержані результати свідчать про ефективність розроблено психологічного тренінгу з розвитку толерантного сприйняття у підлітків в умовах рекреаційного закладу.

Висновки до третього розділу

1. Вивчені поняття толерантність, толерантне сприйняття та толерантна свідомість. Толерантність визначається як здатність в проблемних и кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення свого нервово-психічного стану, успішної адаптації, недопущення конфронтації та розвиток позитивних взаємостосунків з собою та оточуючими (за Г.У. Солдатовою). Детермінантами толерантності в психології визначають здатність до емпатії, стійкість до невизначеності, внутрішній локус контролю, комунікативну толерантність, етнічні стереотипи. Серед функцій толерантності основними виступають світозабезпечуюча, регулююча, психологічна, виховна, комунікативна, культурозберігаюча, креативна. Критеріями толерантності виступають когнітивний, емоційний і практично-дієвий.

2. Розроблено програму психологічного тренінгу з розвитку толерантного сприйняття та ціннісних орієнтацій у підлітків різних соціальних груп. Основними завданнями тренінгу є 1. Ознайомлення підлітків з поняттям «толерантність» та «толерантне сприйняття» і «толерантна особистість», критеріями і соціальними проявами в толерантності і нетерпимості, показати значення толерантного сприйняття при взаємодії з людьми, а також в різних життєвих сферах. 2. Розвиток

відчуття власної гідності і уміння поважати гідність інших людей, вміння проявляти емпатію, визначати толерантну та інтолерантну поведінку. 3. Розвиток позитивних ціннісних орієнтацій, самопізнання підлітків що сприяє усвідомленню власної життєвої перспективи, життєвих цілей, шляхів та способів їх досягнення. 4. Розвиток комунікативних навичок та навичок подолання конфлікту у групі, навичків рефлексії, розвиток здібностей до конструктивного спілкування. 5. Формування позитивного ставлення до оточуючих незалежно від його соціального положення, підвищення самооцінки, зниження рівня агресивності. В тренінгу використовуються такі форми та методи: групова робота, «мозковий штурм», комунікативні ігри, групова дискусія, міні-лекції, ролеве моделювання, арттерапевтичні методи. Розроблена програма психологічного тренінгу розрахована на групову роботу з підлітками 13-15 років. Тренінгова група може включати до 20 учасників. Заняття розроблені з врахуванням вікових та індивідуальних особливостей підлітків. Тренінг складається з 7 занять, тривалість кожного до 120 хвилин. Результатами психологічного тренінгу виступають: прийняття себе та інших людей такими, які вони є; вміння співпереживати; підвищення самооцінки; розвиток комунікативних навичок; розвиток позитивних ціннісних орієнтацій; вміння встановлювати доброзичливі стосунки з іншими; зниження агресивності.

3. Проведено порівняльну діагностику особливостей розвитку рівня толерантності до та після проведення тренінгу та виявлено, що відбулися зміни в рівні толерантності та оцінках показників її структурних компонентів, а саме зростання оцінок за шкалою «соціальна толерантність», «толерантність як риса особистості», «інтолерантність/толерантність». Дослідження динаміки зміни показників толерантності в експериментальній групі підлітків показало найбільш значущі відмінності за показниками «рівень толерантності» ($p < 0,05$) та «соціальна толерантність» ($p < 0,05$).

4. Встановлено, що після участі у проведенні тренінгових занять у досліджуваних експериментальної групи відбулися зміни в розподілі

ціннісних орієнтацій, а саме підвищення рейтингу термінальних цінностей, таких як: «пізнання», «продуктивність», «щастя інших», «творчість», «впевненість у собі» ($t=2,18$, $t=2,34$, $t=2,19$, $t=3,55$, $t=2,18$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$). Серед інструментальних цінностей підвищився рейтинг таких цінностей, як «непримиренність до недоліків в собі та інших», «освіченість», «сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів», «широта поглядів», «чуйність», «толерантність» ($t=3,9$, $t=2,12$, $t=2,41$, $t=2,98$, $t=2,16$, $t=2,78$, при $t_{кр}=2,021$, $p<0,05$). Значних змін в розподілі ціннісних орієнтацій в групі підлітків контрольної вибірки не виявлено.

5. Виявлені статистично значущі відмінності між оцінками показників структурних компонентів толерантного сприйняття та ціннісних орієнтацій у досліджуваних експериментальної групи до і після тренінгу підтверджують значущість розробленого тренінгу з розвитку ціннісних орієнтацій та толерантності у підлітків в умовах рекреаційного закладу.

ВИСНОВКИ

Теоретико–методологічний аналіз досліджень образу світу у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці показав, що категорія образу – одна з найбільш значущих у сучасній психологічній науці. При взаємодії людини зі світом утворюється особлива психологічна реальність – образ світу або картина світу, яка є одним з центральних понять, що відображають специфіку взаємин людини з навколишнім світом.

1. З'ясовано, що образ світу виступає як багаторівнева цілісна система уявлень людини про світ, інших людей, про себе та свою діяльність, дозволяє краще зрозуміти людину у всіх її зв'язках і залежностях від навколишнього світу. Суб'єктивний образ світу має базову, інваріантну частину, загальну для всіх її носіїв, і варіативну, що відображає унікальний життєвий досвід суб'єкта. Інваріантна частина формується в контексті культури, відображаючи її систему значень і смислів. Мінливість її визначається тією соціокультурною реальністю, в яку занурена особистість. В структурі сприйняття картини світу можна виділити такі компоненти, як: когнітивний, мотиваційно–ціннісний і емоційно–почуттєвий.

2. Розкрито, що базисним матеріалом для образу світу є категоріально–семантичний рівень (шар) тієї або іншої культури. Сприйняття категорій і уявлень здебільше має неусвідомлений характер. Означені категорії, семантика культури відображені в мові, а також в інших знакових системах (мова мистецтва, науки, релігії). Виділяють різні рівні відображення реальності в картині світу: рівень вербальних знакових систем та рівень невербальної семантики, зокрема, іконічної семантики. Однією з основних ознак (властивостей) картини світу, враховуючи наочний характер людської діяльності і мислення, є її наочність. Візуальне мислення є одним з механізмів об'єктивування форм буття ідеального, до якого і належить картина світу. Саме поняття «картина світу», «образ світу», «світобачення»

за своєю природою нерозривно пов'язані з «баченням», спогляданням, візуалізацією, наочними формами мислення.

3. Виявлено, що становлення образу світу суб'єктом залежить від цілого ряду об'єктивних та суб'єктивних факторів, які зумовлюють значною мірою та визначають його погляди і вчинки. До об'єктивних факторів відносяться: соціальна ситуація розвитку (виховання, освіта, середовище, в якому проживає людина, етнічність, релігійні погляди, а також, те, в якій родині вона виховується: повній, неповній (інтернат), прийомній, тощо, до суб'єктивних – вікові та індивідуальні особливості психіки, психічний та емоційний стан, тощо.

Необхідним є врахування вікових особливостей розвитку образу світу суб'єкта діяльності. Саме в підлітковому та юнацькому віці дозрівають когнітивні та особистісні передумови, відбувається рефлексія власного життєвого шляху, з'являється потреба реалізувати себе. Розкриття особливостей змістового наповнення образу світу, картини світу дає можливість краще зрозуміти внутрішній світ підлітка у взаємозв'язку з реаліями буття.

4. Встановлено, що є значущі відмінності в сприйнятті картини світу (*когнітивна складова*) у підлітків різних соціальних категорій. Так, кількість категорій щодо створення «Символу життя» більша у підлітків з повних сімей в порівнянні з кількістю категорій у підлітків з неповних та прийомних сімей. Виявлено, що в візуальних образах підлітків з повних сімей домінують категорії «негативного» до «Символу життя»; в роботах підлітків з неповних сімей – «негативне» та «позитивне» відносно «Символу життя» урівноважені між собою; в роботах підлітків з прийомних сімей – домінує «загальне й важливе» та «позитивне» відносно «Символу життя». Але найменш розробленими за кількістю категорій у підлітків з повних та прийомних сімей є зображення «менш значного» відносно «символу життя»; а у підлітків з неповних сімей – «загальне й важливе» відносно «символу життя».

Це знайшло також відображення у використанні кольорів при створенні «Символу життя». Найбільш використаними серед кольорів в усіх групах досліджуваних був сірий колір. Другими за кількістю використання у підлітків з повних сімей є кольори жовтий, червоний, синій; в групі підлітків з неповних сімей та прийомних сімей – коричневий, синій, зелений. Відносно всіх образів щодо «Символу життя» підлітки з неповних та прийомних сімей використовували частіше холодні кольори, ніж теплі. Досліджено особливості використання кольорового навантаження щодо образу «Символ країни» у підлітків різних соціальних категорій та виявлено, що в роботах досліджуваних більше використані теплі кольори.

5. Встановлено (*мотиваційно-ціннісна складова*), що для підлітків з повних сімей серед пріоритетних життєвих цілей важливі такі цінності – «здоров'я», «наявність хороших та вірних друзів», «любов»; для підлітків з неповних сімей – «здоров'я», «наявність хороших та вірних друзів», «життєва мудрість», «свобода», «розвиток»; у підлітків з прийомних сімей – «здоров'я», «любов», «активна життєва діяльність», «матеріально забезпечене життя». Тобто більш значимі цінності, що є особистими для підлітків. Виявлено взаємозв'язки між структурними компонентами толерантності та базовими цінностями у підлітків різних соціальних категорій.

Серед пріоритетних якостей (інструментальні цінності) для підлітків з повних сімей є «акуратність», «вихованість», «життєрадісність», «сміливість відстоювання власних поглядів», «відповідальність»; для підлітків з неповних сімей – «чесність», «відповідальність», «самоконтроль», «вихованість»; для підлітків з прийомних сімей – «терпимість», «вихованість», «самоконтроль», «освіченість».

6. Доведено, що базові цінності образу світу в підлітковому віці схожі у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку, а життєва перспектива має відмінності. Проте кількість майбутніх подій превалює над минулими лише в групах підлітків з повних та неповних сімей. У підлітків з повних та неповних сімей життєва перспектива більш деталізована та змістовна в

порівнянні з життєвою ретроспективою, а у підлітків з прийомних сімей навпаки – життєва ретроспектива більш деталізована.

Виявлено особливості мотиваційної насиченості картини життєвого шляху особистості підлітків різних соціальних категорій: встановлено статистично значущі відмінності у підлітків з повних та неповних сімей щодо мотиваційної насиченості картини життєвого шляху, тобто підлітки з неповних сімей більше живуть теперішнім та насичують його значущими подіями. В усіх групах досліджуваних підлітки значущі події в більшості відносять до найближчого майбутнього. Відмінності виявлені у виділенні часу значущої події у підлітків з повних і неповних та прийомних сімей.

7. Встановлено, що для всіх груп підлітків однією з важливих цілей є: досягти поставленої мети, отримати професію, проте одним з найважливіших пріоритетів для підлітків з неповних та прийомних сімей є невтрата близьких людей, що не є пріоритетом для підлітків з повних сімей.

Визначено, що для підлітків з повних сімей найскладнішим у майбутньому є: створення власної сім'ї, втрата друзів, навчання у коледжі та виші, протримати сім'ю, зробити кар'єру, а найскладнішим для підлітків з неповних та прийомних сімей є: втрата батьків, почати жити без батьків, відсутність підтримки батьків, втрата близьких, реалізувати власну мрію.

Підлітки з повних сімей більш простіше ставляться до майбутнього в порівнянні з підлітками з неповних та прийомних сімей. Для підлітків різних соціальних категорій однаково характерним є потреба у теплих стосунках з батьками.

8. Досліджено (*емоційна складова*) емоційне ставлення підлітків різних соціальних категорій до світу, в якому вони живить. Емоційна складова образу світу дещо відрізняється у підлітків різних соціальних категорій, а саме перевага більш позитивних емоційних проявів у підлітків з повних сімей; двоїсті емоцій переважають у підлітків з неповних сімей та в більшості негативні емоційні переживання у підлітків з прийомних сімей.

9. Розроблено та апробовано програму психологічного тренінгу з розвитку толерантного сприйняття у підлітків різних соціальних груп в умовах рекреаційного закладу. Основними завданнями тренінгу є: розвиток самосвідомості, відчуття власної гідності і уміння поважати гідність інших людей, вміння проявляти емпатію, визначати толерантну та інтолерантну поведінку; розвиток позитивних ціннісних орієнтацій, самопізнання підлітків, що сприяє усвідомленню власної життєвої перспективи, життєвих цілей, шляхів та способів їх досягнення; формування позитивного ставлення до оточуючих, незалежно від його соціального положення, підвищення самооцінки, зниження рівня агресивності.

Виявлено статистично значущі відмінності між оцінками показників структурних компонентів толерантного сприйняття та ціннісних орієнтацій у досліджуваних експериментальної групи до і після тренінгу, що підтверджує значущість розробленого тренінгу з розвитку ціннісних орієнтацій та толерантності у підлітків в умовах рекреаційного закладу.

Проведене дисертаційне дослідження не є вичерпним. Подальший науковий пошук можна здійснювати в рамках дослідження особливостей впливу різних об'єктивних (наприклад, етнічність, релігійні погляди) та суб'єктивних факторів на розвиток образу світу суб'єктів діяльності різних вікових груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. О субъекте психической деятельности / К.А. Абульханова-Славская // Методологические проблемы психологии / Отв. ред. В.А. Лекторский – М.: Наука, 1973. – 288 с.
2. Агафонов А.Ю. Человек как смысловая модель мира: Прологомены к психологической теории смысла / А.Ю.Агафонов – М.: БАХРАХ, 2000. – 335 с.
3. Агафонов А.Ю. Исследование Я-концепции учащихся подросткового возраста как средства качественной оценки образовательных систем: Автореф. дис. ... к. психол. н. за спец. 19.00.07. – педагогическая психология. – Казань, 2000. – 24 с.
4. Агейко О.В. Социальная перцепция семейных отношений у детей переживших развод родителей на разных этапах онтогенеза / О.В.Агейко // Журнал практического психолога. – 2011. – № 6. – С. 43-58.
5. Аксенова Ю.А. Символы мироустройства в сознании детей: Дис...канд.психол.наук : спец. 19.00.07 / Ю.А. Аксенова – М., 1997. – 185с.
6. Александрова О. Особливості образу «Я» у підлітків із неповних сімей. / О. Александрова // Наука і освіта. – Одеса, 2013.– Вип. 7(117). – С. 115 – 120
7. Андерсон Дж. Когнитивная психология. 5-е изд. / Дж.Андерсон – СПб.: Питер, 2002. – 496 с.
8. Андреева И.В. Ценностная картина мира как лингвистическая и философская категория / И.В. Андреева// «Аналитика культурологи» (элект.ж. ТГУ). - 2006. – № 3. Режим доступа: <http://tsu.mb.ru/culturology/journal/6/index.html>
9. Артемьева Е.Ю., Серкин В.П., Стрелков Ю.К. Описание структуры субъективного опыта / Мышление. Общение. Опыт./ Е.Ю. Артемьева, В.П. Серкин, Ю.К. Стрелков. – Ярославль: ЯрГУ, 1983. – С. 99-108.

10. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева. – М.: Наука, Смысл, 1999. – 350 с.
11. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А.Г. Асмолов – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 312 с.
12. Асмолов А.Г. Толерантность как культура XXI века / А.Г. Асмолов // Толерантность: объединяем усилия. – М., Летний Сад, 2002. – 162 с.
13. Базыма Б.А. Цвет и психика: Моногр. / Б.А.Базыма / Харьк. гос. акад. культуры. – Х.: ХДАК, 2001. – 172 с.
14. Балл Г.О. Категорія культури і психологічна наука/ Г.О. Балл // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України: вип. 26: в 5-х т. / [За ред. акад. С.Д. Максименка]. – К.: Главник, 2005. – Том 1. / Г.О. Балл. – С.70-75.
15. Баксанский О.Е. Современный когнитивный подход к категории «образ мира» (методологический аспект) / О.Е. Баксанский, Е.Н. Кучер // Вопросы философии. – 2002. – № 8. – С. 52-69.
16. Баксанский О.Е., Кучер Е.Н. Когнитивный образ мира: пролегомены к философии образования / О.Е. Баксанский, Е.Н. Кучер. – М., Изд-во Канон +, 2010. – 224 с.
17. Барі Ал Дафар Абд Ал М.Мадхі. Психологічні особливості візуалізації сучасної картини світу студентської молоді України / Ал Дафар Абд Ал Барі М.Мадхі // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України [За ред. В.О.Моляко]. – Т. 12. – Вип. 11. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 21-28.
18. Барі Ал Дафар Абд Ал М.Мадхі. Порівняльний аналіз особливостей сприйняття сучасної картини світу студентської молоді Іраку та України / Ал Дафар Абд Ал Барі М.Мадхі // Наука і освіта. – 2010. – № 9. – С.10-14.

19. Беспалов Б.И. Действие: психологические механизмы визуального мышления / Б.И. Беспалов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 320 с.

20. Бирюкова А.В. Формирование толерантности у школьников посредством рекреационной деятельности // Толерантность и интолерантность в современном обществе: общее и различное: Материалы международной научно-практической конференции 26-28 апреля 2006 г. / Под ред. И.Л. Первой. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. – С. 274-280.

21. Блейхер В.М., Бурлачук Л.Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности / В.М. Блейхер, Л.Ф. Бурлачук. – К.: Вища школа, 1978. – 142 с.

22. Братусь Б.С. К изучению смысловой сферы личности / Б.С. Братусь // Вестн. Моск. ун-та. Сер.14. – Психология. – 1981. – № 2. – С. 46-56.

23. Братусь Б.С. Общепсихологическая теория деятельности и проблема единиц анализа личности / Б.С.Братусь // А.Н.Леонтьев и современная психология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С.212-219.

24. Боришевський М.Й. Національна свідомість у становленні особистості громадянина / М.Й. Боришевський – В кн.: Психологія самосвідомості: історія, сучасний етап та перспективи дослідження. – К., 1999. – 390 с.

25. Брудный А.А. Психологическая герменевтика: Учеб.пособие. 2-е, доп. и испр. / А.А. Брудный – М.: Лабиринт, 1998. – 335 с.

26. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке / А.В. Брушлинский // Психологический журнал. – Т.12. – 1991. – №6. – С. 301-511.

27. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов – К.: Наукова думка, 1989. – 199 с.

28. Буровихина И. А. Социальная ситуация развития как условие формирования образа мира современного подростка. Диссер. канд. психол. н. 19.00.13 – Психология развития, акмеология (психологические науки). – М., 2013.–313с. [Электронный доступ: [http:// www.psy.msu.ru /science/autoref/burovikhina/burovokhina_diss.pdf](http://www.psy.msu.ru/science/autoref/burovikhina/burovokhina_diss.pdf)]
29. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т. Бусел. – Київ, Ірпінь: Перун, 2004. – 1440 с.
30. Бушай І.М. Психодіагностика образу світу школярів / І.М. Бушай // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України: вип. 26: в 5-ох т. / [За ред. акад. С.Д.Максименка].– К.: Главник, 2005. – Т. 1. – С. 177–181.
31. Василюк Ф.Е. Структура образа: (к 90-летию со дня рождения А.Н. Леонтьева) / Ф.Е. Василюк // Вопросы психологии.–1993.– №5.–С. 5–19.
32. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Учеб. пособие / И.В. Вачков. – М: Издательство "Ось-89", 1999. – 176 с.
33. Величковский Б.М. Образ мира как иерархия систем отсчета / Б.М. Величковский // А.Н. Леонтьев и современная психология: (сб. статей памяти А.Н. Леонтьева). – М.: 1983. – С.155–165.
34. Вернік О.Л. Психологічні особливості образу довкілля в свідомості підлітків / О.Л. Вернік : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 // Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2004. – 20 с.
35. Вилюнас В.К. Теория деятельности и проблемы мотивации / В.К. Вилюнас // А.Н. Леонтьев и современная психология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С. 191-200.
36. Власова О.І. Суб'єктивне благополуччя дитини як орієнтир психологічного супроводу в закладах рекреаційного типу / О.І. Власова, А.С. Гуленко // Наука і освіта, 2014 – № 12. – С. 29-33.

37. Воробьев Г.Г. Психосемиотика цвета / Г.Г. Воробьев // Психосемиотика познавательной деятельности и общения.[Международный сборник научных трудов]. – М.: МГЗПИ, 1988. – Вып. 2. – С. 51-69.
38. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
39. Выготский Л.С. О психологических системах / Л.С. Выготский // Собр. сочинений в 6 т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1991. – С.109-131.
40. Газизова У.В., Хабибрахманова Р.Ф., Штерц О.М. Исследование образа мира и отношения к родителям подростков из неполных семей / У.В. Газизова, Р.Ф. Хабибрахманова, О.М. Штерц // Современные наукоемкие технологии. – № 7-2. – 2013. [Электронный доступ: <https://www.scienceforum.ru/2013/pdf/6096.pdf>]
41. Газизова У.В., Хабибрахманова Р.Ф., Штерц О.М. Образа мира у детей и подростков из неполных семей / У.В. Газизова, Р.Ф. Хабибрахманова, О.М. Штерц // Научное сообщество студентов XXI столетия. Гуманитарные науки: сб. ст. по мат. VI междунар. студ. науч.-практ. конф. – № 6, 2012. [Электронный доступ: <https://sibac.info/sibac.info/archive/humanities/6.pdf>]
42. Гамезо М.А., Рубахин В.Ф. Психологическая семиотика: Методология, проблемы, результаты исследования / М.А. Гамезо, В.Ф. Рубахин // Психологический журнал. – 1982. – № 6. – С. 22-34.
43. Ганзен В.А., Гостев А.А. Систематика мысленных образов / В.А. Ганзен, А.А. Гостев // Психологический журнал. – Т.10. – 1989. – № 2. – С. 23-37.
44. Гачев Г. Национальные образы мира / Г. Гачев. – М.; Советский писатель, 1988. – 448 с.
45. Гачев Г. Национальный космо-психо-логос / Г. Гачев // Национальные образы мира, 2000. – С. 23-34.
46. Гете И.В. Трактат о цвете / И.В. Гете // Избранные психологические исследования по естествознанию. – М., 1957. – 261 с.

47. Гостев А.А. Образная сфера человека в познании и переживании духовных смыслов / А.А. Гостев. – М.: Ин-т психологии РАН, 2001. – 104 с.
48. Гостев А.А., Рубахин В.Ф. Классификация образных явлений в свете системного подхода / А.А. Гостев, В.Ф. Рубахин // Вопросы психологии. – 1984. – №1. – С. 33-43.
49. Гостев А.А., Петухов В.В. Измерение и факторизация характеристик вторичных образов / А.А. Гостев, В.В. Петухов // Вопросы психологии. – 1987. – №2 – С. 110-116.
50. Горбачевская Н.В. Представленность проблемы «человек и общество» в социальной картине мира современной молодежи: диссертация ... канд. психол. наук. – СПб, 2006. – 184 с.
51. Докучаева С.О. Влияние родительской семьи на построение супружеской семьи в следующем поколении // «Психологическая наука и образование». – 2005. – № 3. – С. 41-55.
52. Дымнова Т.И. Зависимость характеристик супружеской семьи от родительской // Вопросы психологии – 1998. – №2 – С. 46-56.
53. Живолуп Л.В. Тренінг розвитку толерантності у підлітків / Автор-укладач Л. В. Живолуп. – Кременчук, 2008. – 33 с.
54. Жюльен Н. Словарь символов: Справочное издание./ Пер с фр. С. Каюмова, И. Устьящевой. – Челябинск: Урал LTD, 1999. – 498 с.
55. Завалова Н.Д., Ломов Б.Ф., Пономаренко В.А. Образ в системе психической регуляции деятельности / Н.Д. Завалова, Б.Ф. Ломов, В.А. Пономаренко. – М.: Наука, 1986. – 174 с.
56. Залесский Г.Е. Психология мировоззрения и убеждений личности / Г.Е. Залесский. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
57. Зайдман И.И., Можейкина Л.Б. Технология терапевтической дидактики в аспекте формирования толерантности подростков / И.И. Зайдман, Л.Б. Можейкина // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 2. – С. 50-59.

58. Зализняк А.А. Языковая картина мира / А.А. Зализняк / [Электронный режим: <http://www.krugosvet.ru/articles/77/1007724/print.htm>]
59. Зинченко В.П. От генезиса ощущений к образу мира / В.П. Зинченко // А.Н. Леонтьев и современная психология: сб. статей памяти А.Н. Леонтьева. – М., 1983. – С. 140-149.
60. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания / В.П. Зинченко // Вопросы философии. – 1991 – № 2. – С. 15–36.
61. Зинченко В.П., Моргунов Е.Б. Человек развивающийся: очерки российской психологии / В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунов. – М: Тривола, Просвещение, 1994. – 303 с.
62. Знаков В.В. Психология понимания правды / В.В. Знаков. – СПб: Алетейя, 1999. – 281 с.
63. Іванчук І.О. Картина світу як індикатор духовного розвитку особистості та суспільства / І.О. Іванчук // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ-Ніжин, 2008. – Том 10: Вип.6. – С. 264–267.
64. Каган В.Е. Семейные и полоролевые установки у подростков / В.Е. Каган // Вопросы психологии. – 1989. – №4. – С. 54-61.
65. Казнова Н.В. Психологические особенности развития толерантного сознания детей-мигрантов 6-7 лет / Н.В.Казнова. Автореф. дисс. канд. психол.н. 19.00.07 – педагогическая психология. – М., 2007. – 26 с.
66. Киреев Г. О картине мира. Космологическое ссе / Г. Киреев // Лебедь (независим.альман.). – № 534. – 2008. Режим доступа: <http://www.lebed.com/2007/art5066.htm>.
67. Коваленко С.К. О восприятии Мира в контексте бесконечно-конечного / С.К. Коваленко // Реальность и субъект. – СПб., 1998. – Т2. – №1. – С. 61-64.

68. Колошина Т.Ю., Трусъ А.А. Арт-терапевтические техники в тренинге: характеристики и использование. Практическое пособие для тренера / Т.Ю. Колошина, А.А. Трусъ. – СПб: Речь, 2010. – 189 с.
69. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский. – М.: Наука, 1990. – 108 с.
70. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1984 – 335 с.
71. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. для учителя / И.С. Кон – М.: 1989. – 54 с.
72. Королева Н.Н. Смысловые образования в картине мира личности. Дисс...канд. психол. наук. Спец.: 19.00.01 / Н.Н. Королева. – СПб, 1998. – 194 с.
73. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб: Питер, 2001. – 992 с.
74. Крымский С.Б. Интертеория и научная картина мира / С.Б. Крымский // Актуальные проблемы логики и методологии науки. – Киев, 1980. – С.68–82.
75. Кулагина Н.В. Символ как средство мировосприятия и миропонимания / Н.В.Кулагина. – М.: Московский психолого-социальный институт. – Воронеж: «МОДЭК», 1999. – 80 с.
76. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта / А.Н. Лактионов. 2-е изд. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. – 366 с.
77. Лебедева Н.М. «Синдром навязанной этничности» и способы его преодоления / Н.М. Лебедева // Этническая психология и общество. – М., 1997. – С. 104-115.
78. Лебедева, Н.М., Татарко, А.Н. Ценности культуры и развитие общества / Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 527 с.
79. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. / А.Н. Леонтьев: Т. II. – М.: Педагогика, 1983. – 320 с.

80. Леонтьев А.Н. Образ мира / А.Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения. – М., 1983. – С. 251–261.
81. Леонтьев А.Н. К психологии образа / А.Н.Леонтьев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология, 1986. – № 3. – С. 72–76.
82. Леонтьев А.Н. Психология образа / А.Н.Леонтьев // Вестн. Моск. ун-та. - Сер. 14. Психология, 1979. – № 2. – С. 3–13.
83. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
84. Ломов Б.Ф. О системном подходе в психологии / Б.Ф. Ломов // Вопросы психологии. – № 2, 1975. – С.31-45.
85. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Под ред. Ю.М. Забродина. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
86. Луков А.В. Картина мира и информационный взрыв: к проблеме фрактальности тезаурусов / А.В. Луков // Тезаурусный анализ мировой культуры: Сб. науч. трудов. Вып. 3. – М.: Изд-во МГУ, 2006. – С. 98-102.
87. Лунякова Л.Г. О современном уровне жизни семей одиноких матерей / Л.Г. Лунякова // Социс. – 2001. – № 8. – С. 86-95.
88. Лурия А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов / А.Р. Лурия. – М.: Наука. 1974. – 306 с.
89. Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия. – М.: Мир, 1979. – 160 с.
90. Майер Н.Я. Психологические механизмы формирования зрительного образа: Дисс...канд. психол. наук. Спец. 19.00.01 – Общая психология, история психологии. – Новосибирск.,1998. – 197 с.
91. Максименко С.Д. Основи генетичної психології: Навч. посібник / С.Д. Максименко. – К.:НПЦ Перспектива,1998. – 220 с.
92. Медведев Д.А. Образ мира как внутренний фактор развития личности студента педагогического вуза / Д.А. Медведев: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Ставрополь, 1999 – 206 с.

93. Миннибаева С.В. «Эмоциональная картина мира» в художественном тексте / С.В. Миннибаева. – Стерлитамак, 2000. – 342с.
94. Миронова Л.Н. Семантика в эволюции психики человека / Л.Н. Миронова // Проблема цвета в психологии. / Отв. ред. А.А. Митькин, Н.Н. Корж. – М.: Наука, 1993. – С. 172-188.
95. Михайловский В.Н., Хон Г.Н. Диалектика формирования современной научной картины мира / В.Н. Михайловский, Г.Н. Хон. – Л.: ЛГУ, 1989. – 128 с.
96. Моляко В.А. Творческая конструктология (пролегомены) Монография / В.А. Моляко. – К.: «Освита Украины», 2007. – 388 с.
97. Мухина В.С. Картина мира: индивидуальные различия / В.С. Мухина // Феноменология развития и бытия личности. Избранные психологич. труды. – М.; Воронеж, 1999. – С. 445–452.
98. Мухина В.С. Детский рисунок как документ эпохи / В.С. Мухина // Изобразительная деятельность ребенка как форма усвоения социального опыта. – М., 1981. – С. 173–201.
99. Мухина В.С. Этнопсихология и будущее / В.С. Мухина // Психологический журнал. – 1994. – № 3. – С. 42–49.
100. Мочалов Л.В. Пространство мира и пространство картины: Очерки о языке живописи / Л.В. Мочалов – М.: Сов. Художник, 1983. – 375 с.
101. Налчаджян А.А. Этнопсихология / А.А. Налчаджян. – [2-е изд.]. – СПб: Питер, 2004. – 381с.
102. Нарышкин А.В. Строение образа мира человека и соотношение понятий «знак» - «символ» и «значение» - «смысл» / А.В. Нарышкин. // Вопросы психологии. – 2005. – №1. – С. 88–99.
103. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. Учебное пособие / А.Д. Наследов. – СПб: Речь, 2006. – 392 с.
104. Недорезова Н.В. Толерантность в межличностном общении старшеклассников / Н.В. Недорезова. автореф. дис. канд. психол.н., 19.00.05

– Социальная психология (психологические науки). – М., 2005. – 23 с.
<http://nauka-pedagogika.com/psihologiya-19-00-05/dissertaciya-tolerantnost-v-mezhlichnostnom-obschenii-starsheklassnikov>

105. Николаева И.А. Субъективный образ социального мира как репрезентация социальной ситуации развития личности (на примере подросткового возраста): автореф. дис. канд. психол. наук: кафедра общ. и соц. психологии Кург. гос. ун-та / И.Н. Николаева. – Курганск: 2004. – 19 с.

106. Новая философская энциклопедия. В 4. т. / пред. науч.-ред. совета В.С. Степин. – М.: Мысль, 2001. – Т.4. Т-Я. – 448 с.

107. Обухова Л.Ф. Возрастная психология / Л.Ф. Обухов – М.: Тривола, 1995. – 356 с.

108. Обухов А. Исторически обусловленные модификации образа мира / А. Обухов // Развитие личности. – 2003. – № 4 – С. 51-68.

109. Одинцова М.А. Проективная методика «Путешествие внутрь себя» и ее возможности в исследовании личности подростков Чернобыльской зоны // Ярославский психологический вестник. – № 20. – М.; Ярославль: Российское психологическое общество, 2007. – С. 147-151.

110. Одинцова М.А. Образ мира у подростков из неполных семей / М.А. Одинцова [Текст] // Вопросы психологии. – 2011. – № 2. – С. 82-89.

111. Одинцова М.А. Психология жизнестойкости [Электронный ресурс]: учеб. пособие / М.А. Одинцова. – 2-е изд. стер.: Флинта. – Москва, 2015. – 201 с. http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=9360269

112. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности / Ю.М. Орлов. – М. Просв., 1991. – 287 с.

113. Ортега-и-Гассет Х. Місія університету. Ідея університету / Хосе Ортега-и-Гассет. Антологія. – Львів.: «Літопис». 2002. – 304 с.

114. Петренко В.Ф., Кучеренко В.В. Взаимосвязь эмоций и цвета / В.Ф. Петренко, В.В. Кучеренко // Вестник МГУ. Серия 14. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – № 3. – С. 15-22.

115. Петренко В.Ф. Личность человека – основа его картины мира / В.Ф. Петренко // Модели Мира / Отв. ред. Д.А. Пospelов. – М.: Российская ассоциация искусственного интеллекта, 1997. – С.9-24.
116. Петренко В.Ф. Основы психосемантики: уч. пособ. / В.Ф. Петренко. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1997. – 400 с.
117. Петриченко Э.С. Ценностные ориентации подростков как показатель социальной адаптации или дезадаптации / Э.С. Петриченко // Гуманитарные научные исследования. – 2014. – № 8 [Электронный ресурс: URL: <http://human.snauka.ru/2014/08/7497>]
118. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М.: Инфа. – М., 1998. – 512 с.
119. Петухов В.В. Образ мира и психологическое изучение мышления. / В.В. Петухов. // Вестник Моск. Ун-та: [серия 14: психология]. – 1984. – № 4. – С. 13–20.
120. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Ж. Пиаже.– СПб: Питер, 2004. – 192 с.
121. Планк М. Единство физической картины мира / М. Планк / Пер. с нем. – М.: Наука, 1966. – 287 с.
122. Платонов Ю.П. Основы этнической психологии: уч. пособ. / Ю.П. Платонов. – СПб: Речь, 2005. – 452 с.
123. Померанц Г.С. Иконологическое мышление как система и диалог семиотических систем / Г.С. Померанц / Историко-философские исследования. – М., 1974. – С. 45-58.
124. Пономаренко Л.П. Соціальні аксіоми як складова частина ментальності: (крос-культурний аспект) / Л.П. Пономаренко [за ред. акад. С.Д. Максименка] // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2005. – Вип. 26: в 5-х т.: Т. 5. – С.195-200.
125. Психологический словарь / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – М.: Педагогика – Пресс, 1998. – 440 с.

126. Психология подростка / Под редакцией А.А. Реана. – М.: Олма-Пресс, 2003. – 432 с.
127. Психосемантика познавательной деятельности и общения // Межвуз. сб. науч. трудов / Под ред.. М.Гамезо. – / Прогресс, 1988. – Вып.2 – 174 с.
128. Потемкина О.Ф. Психологический анализ рисунка и текста / О.Ф. Потёмкина, Е.В. Потёмкина. – СПб: Речь, 2006. – 524 с.:
129. Прихожан, А.М. Дети без семьи / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.
130. Реан А.А. Психология человека от рождения до смерти / А.А. Реан // Серия «Психологическая энциклопедия». – Санкт-Петербург: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 656 с.
131. Реньш М.А., Садовникова Н.О., Лопес Е.Г. Социально-психологический тренинг: Практикум / М.А. Реньш, Н.О. Садовникова, Е.Г. Лопес. – Екатеринбург: Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2007. – 190 с.
132. Розин В.М. Визуальная культура и восприятие. Как человек видит и понимает мир / В.М. Розин. – М.: «Эдиториан УРСС», 1996. – 224 с.
133. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Под ред. Б.А. Серебрянникова, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. – М: Наука, 1988. – 216 с.
134. Романова Е.С. Графические методы в психологической диагностике / Е.С. Романова, О.Ф. Потемкина. – М.: Дидакт, 1992. – 256 с.
135. Ройтер В.А. На пути к культуре мира и ненасилия / В.А.Ройтер [Материалы междунар. науч.-практ. конф. «От стереотипов войны к идеалам мира через культуру и образование» ЮНЕСКО] / Под ред. К. Э. Разлогова. – М.: Элит-Клуб, 1998. – С. 41-42.
136. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб: Питер, 2000. – 712 с.
137. Рубцов Н.Н. Символ в искусстве и жизни / Н.Н. Рубцов. – М.: Наука, 1991. – 176 с.

138. Садыкова М.А. Сопоставление понятий «Картина мира» и «Модель мира: архетип – миф – религия – наука / М.А. Садыкова // Современные проблемы науки и образования. – 2007. – № 3. – С. 118-121.
139. Самарина Л.В. Традиционная этническая культура и цвет (Основные направления и проблемы зарубежных исследований) / Л.В. Самарина // Этническое обозрение. – М., 1992. – С. 147-156.
140. Саннікова О.П. Феноменологія особистості: Вибрані психологічні праці / О.П. Саннікова. – Одеса: СМІЛ, 2003. – 256 с.
141. Сафуанова О.В. Формы репрезентации цвета в субъективном опыте: Дис...канд. психол. наук. – М., 1994. – 198 с.
142. Севостьянова Е.П., Грошева О.А. Особенности взаимоотношений подростков из неполных семей со сверстниками / Е.П. Севостьянова, О.А. Грошева // Молодой ученый. – 2014. – №21. – С. 126-129.
143. Серов Н.В. Цвет культуры: психология, культурология, физиология / Н.В. Серов. – СПб: Речь, 2004. – 672 с.
144. Січка В.І. Психологічні особливості сприйняття картини світу в підлітковому віці / В.І. Січка // Наука і освіта. – 2014. – № 12. – С. 195–201.
145. Січка В.І. Психологічні особливості образу світу у підлітків з повних і неповних родин / В.І. Січка // Наука і освіта. – 2015. – № 1. – С. 145–152.
146. Січка В.І. Вплив особливостей відносин в сім'ї на сприйняття сучасної картини світу у підлітковому віці / В.І. Січка // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К.: Видавництво «Фенікс», 2016. – Т.ХІІ. – Вип. 22. – С. 276–288.
147. Січка В.І. Особливості розвитку образу світу у підлітків з різним соціальним статусом / В.І. Січка // Innovative solutions in modern science. – 2016. – № 8(8). – С. 140–148.
148. Січка В.І. Візуальні категорії сприйняття картини світу у підлітків / В.І. Січка // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць

Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К.; Ніжин: ПП Лисенко, 2016. – Том IX. – Вип. 9. – С. 433–443.

149. Січка В.І. Особистість вчителя та психологічні особливості образу світу підлітків / В.І. Січка // Scientific Journal «ScienceRise» – №11/5(16). – 2015. – С.37–42.

150. Симоненко С.М. Образ-концепт: специфіка та основні властивості. / С.М. Симоненко // Наука і освіта. – 2003. – №1 – С. 37-41.

151. Симоненко С. М., Вовнянко Т.А. Теоретико-емпіричний опис побудови методу кольорового семантичного диференціалу (КСД) // Наука і освіта. – 2003. – № 5-6. – С. 46-50.

152. Симоненко С.М. Психологія візуального мислення: стратегіально-семантичний підхід. / С.М. Симоненко. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. – 320с.

153. Симоненко С.М. Психологія візуального мислення: дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.01. / С.М. Симоненко. – Одеса, 2005. – 461 с.

154. Симоненко С.М. Аналіз категорії «образ світу» та «картина світу» у контексті дослідження візуально-мисленневих стратегій / С.М. Симоненко // Наука і освіта. – 2007. – №3 – С. 47-52.

155. Смирнов С.Д. Мир образов и образ мира. // Вестник Московского университета / С.Д. Смирнов. – 1981. – № 3. – С. 15-28.

156. Смирнов С.Д. Понятие «образ мира» и его значение для психологии познавательных процессов / С.Д. Смирнов // А.Н. Леонтьев и современная психология: (сб. статей памяти А.Н. Леонтьева) – М.: Изд. Моск. ун-та, 1983. – С.149–155.

157. Смук О.Т. Сенс життя молоді як соціальна проблема та життєва стратегія [Текст] / О. Т. Смук, М. Р. Козубовський // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І.В. Козубовська. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. – Вип. 33. – С. 185–186.

158. Смульсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту в ранній юності: Автореф. дис...докт. психол. наук. – К., 2002. – 35 с.
159. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості / Л.А. Снігур. – Одеса: видавець М.П. Черкасов, 2004. – 331 с.
160. Снігур Л.А. Роль психомалюнку в діагностично-корекційній методиці сприяння громадянськості особистості / Л.А. Снігур // Наука і освіта. – Одеса, 2009. – № 1-2. – С. 120-125.
161. Снігур Л.А. Роль громадянськості особистості в інформаційній боротьбі / Л.А. Снігур // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського: Зб. наук. пр. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – 2009. – С. 155-161.
162. Современная психология: справочное руководство. – М.:ИНФРА, 1999. – 688 с.
163. Солдатова Г.У. Жить в мире с собой и другими. Тренинг толерантности для подростков. (Программа тренинга) / Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, О.Д. Шарова. – М.: Генезис, 2001. – 2-е изд. – 112 с.
164. Спиридонова Л.К. Особливості образу світу українців з позиції теорії соціальних аксіом. / Л.К. Спиридонова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. 1X, част. 4. – К., 2007. – С. 338–344.
165. Столин В.В., Наминач А.П. Психологическое строение образа мира и проблемы нового мышления / В.В. Столин, А.П. Наминач // Вопросы психологии. – № 4, 1988. – С. 34–46.
166. Стефаненко Т.Г. Етнопсихология / Т.Г.Стефаненко. – М.: Институт психологии РАН, «Академический проект», 1999. – 320 с.
167. Сухарев А.В. Этнофункциональный подход к проблеме психологического развития человека / А.В. Сухарев // Вопросы психологии, 2002. – № 2 – С. 40–57.

168. Титаренко Т.М. Жизненный мир личности: структурно-генетический подход / Т.М. Титаренко: Дисс...д-ра психол. наук: 19.00.01 / Т.М. Титаренко. – К., 1994. – 305 с.
169. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
170. Толерантность и согласие. // Под ред. Тишкова В.А., Солдатовой Г.У. – М., 1996. – 309 с.
171. Топорнин В.Н. Пространство культуры и встречи в нем / В.Н. Топорнин // Восток – Запад. Исследования, переводы, публикации. – М., Наука, 1989. – 189с.
172. Уолцер М. О терпимости / М. Уолцер. – М., 2000. – 187 с.
173. Флоренский П.А. Столп и утверждение истины / П.А. Флоренский // Сочинения. – М.: Правда, 1990. – Т. 1. – 490 с.
174. Фоли Дж. Энциклопедия знаков и символов / Ред. Никифорова И.: Пер. с англ. Помогайбо А. – М.: Вече: АСТ, 1997. – 432 с.
175. Франкл В. Человек в поисках смысла/ В.Франкл. – М., 1990. – 211 с.
176. Фромм Э. Забытый язык / Э.Фромм // Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С. 179-298.
177. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Время и бытие. – М., 1993. – 276 с.
178. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова / Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 3-35.
179. Чебикін О.Я. Теорія і методика емоційної регуляції навчальної діяльності: Навчально-методичний посібник / О.Я. Чебикін – Одеса: Астропринт, 1999. – 158 с.
180. Чебыкина О.А. Системный анализ подходов к понятию «толерантность» [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование psyedu.ru. 2012. – № 2. Режим доступа: URL: http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2012/n2/53615.shtml

181. Черносивтов П.Ю. Доминирующие архетипы как основа картины мира различных субкультур / П.Ю. Черносивтов. – М., 1997. – 234 с.
182. Чибисова М.Ю. Этническая идентичность в тренинге: методические подходы / М.Ю. Чибисова // Вторая Всероссийская научно-практическая конференция «Практическая психология: актуальные проблемы и перспективы развития»: Сб. материалов. – М., МГППУ, 2008. – С. 145.
183. Чудновский В.Э. Проблема становления смысло-жизненных ориентаций личности / В.Э. Чудновский // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25. – № 6. – С. 5–11.
184. Шмелев А.Г. Традиционная психометрия и экспериментальная психосемантика / А.Г.Шмелев // Вопросы психологии. – 1982. – № 5. – С. 36-46.
185. Шмелев А.Г. Концепция систем значений в экспериментальной психосемантике / А.Г. Шмелев // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 16-28.
186. Шмелев А.Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А.Г. Шмелев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983 – 157 с.
187. Шпенглер О. Закат Европы: Образ и действительность. / О. Шпанглер. – Т.1 – Новосибирск, 1993. – 340 с.
188. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантности [Текст] / С.Д. Щеколдина. – М.: Ось-89, 2004. – 80 с.
189. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
190. Эльконин Д.Б. Введение в психологию развития. / Д.Б. Эльконин – М.: Тривола, 1994. – 167 с.
191. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М.: Изд. группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
192. Юнг К.Г. О современных мифах / К.Г. Юнг Сб. трудов. Пер. с немецк. – М.: Практика, 1994. – 252 с.

193. Юферева Т.И. Образы мужчин и женщин в сознании подростков / Т.И. Юферева / Вопросы психологии, 1985. – №3. – С. 84-90.
194. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів [упоряд. М. Шафовал]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2006. – 341 с.
195. Яницкий М.С. Психологические факторы и механизмы развития системы ценностных ориентаций личности / М.С. Яницкий: Дис. д-ра психол. наук: 19.00.01 – Новосибирск, 2000. – 302 с.
196. Яньшин П.В. Психосемантические механизмы рисуночной проекции / П.В. Яньшин: Дис....канд. психол. наук. – М., 1990. – 184 с.
197. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції / Т.С. Яценко. – К.: Либідь, 1966. – 264 с.
198. Social Axioms: The Search for Universal Dimensions of General Beliefs About How the World Functions/K. Leung, M. Bond [and others]// Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2002. – Vol. 33: [Number 3, May]. – P. 286-302.
199. Markus H.K. A Collective Fear of the Collective: Implications for Selves and Theories of Selves. / H. K. Markus, Sh. Kitayama // Personality and Social Psychology Bulletin. – № 5: October. – 1994. – Vol 20.
200. Hofstede G. Cultures consequences: International differences in work-related values. – Beverly Hills, CA: Sage. – 1984. – 315 p.
201. Keinan G. Effects of stress and tolerance of ambiguity on magical thinking. // Journal of Personality and Social Psychology, 1994, vol.67, 1
202. Killen M., Crystal D., Watanabe H. Japanese and American children's evaluations of peer exclusion, tolerance of differences, and prescriptions for conformity. // Child Development, 2002, vol.73, 6
203. Klinger, E. W., Chaudhary, N., & Sriram, S. (2004). Relations between social axioms and values: Findings from Germany and India. [Электронный ресурс] / In B. N. Setiadi, A. Supratiknya, W. J. Lonner, & Y. H. Poortinga (Eds.). *Ongoing themes in psychology and culture* (Online Ed.).

Melbourne, FL: International Association for Cross-Cultural Psychology.
Retrieved from / <http://www.iaccp.org>

204. Leung K., Bond M. and others. Social Axioms: The Search for Universal Dimensions of General Beliefs About How the World Functions.// Journal of Cross-Cultural Psychology. Volume 33, Number 3, May 2002, pp 286-302.

205. Leung K., Bond M. and other. Culture-Level Dimensions of Social Axioms and Their Correlates Across 41 Cultures. // Journal of Cross- Cultural Psychology. Volume 35, Number 5, September 2004, pp 548-570

206. Roger D., Parinaud C. Tolerance Collection: Cultures Peace. UNESCO, 1995.

ДОДАТОК А

Таблиця А1

Результати за методикою «Символ» - показник «Символ життя»

№	Назва малюнку	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Життя	18%	-	15%
2	Любов до сім'ї	15%	-	-
3	Кохання	12%	10%	-
4	Здоров'я	7%	10%	-
5	Мир	16%	6%	-
6	Краса	1%	-	-
7	Київ	4%	-	-
8	Радість	2%	7%	-
9	Навчання	4%	-	-
10	Добро та зло	4%	6%	-
11	Спорт	4%	-	-
12	Відпочинок	1%	1%	-
13	Взаєморозуміння	1%	5%	-
14	Довіра	1%	-	5%
15	Родина	7%	20%	25%
16	Серце	-	8%	-
17	Природа	-	5%	-
18	Щастя	3%	5%	5%
19	Наша планета	-	5%	-
20	Музика	-	3%	-
21	Впевненість у собі	-	4%	4%
22	Воля	-	5%	7%
23	Дерево	-	-	20%
24	Дорога життя	-	-	6%
25	Мати	-	-	5%
26	Спокій	-	-	4%
27	Дружба	-	-	2%
28	Сонце	-	-	2%

Таблиця А2

**Результати за методикою «Символ» - показник загальне й важливе до
«Символу життя»**

№	Назва малюнку	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Сім'я	21%	25%	20%
2	Кохання	21%	20%	18%
3	Люди та мир	16%	5%	20%
4	Зірки	15%	-	-
5	Радість	4%	8%	-
6	Половинка	2%	-	-
7	Наука	5%	2%	-
8	Їжа	5%	-	-
9	здоров'я	6%	12%	5%
10	Дозвілля	5%	5%	-
11	Взаєморозуміння	-	10%	-
12	Життя	-	5%	20%
13	Вічність	-	2%	5%
14	Вода	-	-	4%
15	Смерть	-	-	3%
21	Гроші	-	5%	2%
22	Оточуюче середовище	-	1%	3%

Таблиця А3

**Узагальненні результати за методикою «Символ» - показник
менш значне до «Символу життя»**

№	Назва малюнку	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Думки інших людей	10%	5%	3%
2	Гроші	28%	20%	28%
3	Печаль, образа	10%	-	7%
4	Зустрічі	8%	-	-
5	Навчання	4%	-	-
6	Дім	3%	-	-
7	Сигарети	3%	8%	7%
8	Здоров'я	2%	-	-
9	Сім'я	3%	-	-
10	Релігія	3%	-	-
11	Погода	1%	-	-
12	Досягнення	7%	15%	5%
18	Політика	7%	14%	5%
19	Влада	-	12%	10%
20	Розчарування	-	8%	-
21	Рівень життя	10%	8%	-
22	Зовнішність	-	5%	-
23	Розваги	-	5%	5%
24	Кар'єра	8%	-	10%
25	Багатство	-	-	10%
26	Їжа	-	-	4%
27	Смерть	-	-	4%
28	Кохання	3%	-	2%

Таблиця А4

**Узагальненні результати за методикою «Символ» - показник
негативне до «символу життя»**

№	Назва малюнку	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Війна	18%	18%	15%
2	Алкоголь, наркотики	15%	17%	15%
3	Сім'я	14%	-	-
4	Друзі	11%	-	-
5	Гроші	11%	5%	8%
6	Смерть	3%	-	-
7	Злість	6%	-	5%
8	Печаль	7%	-	7%
9	Дискотека	1%	-	-
10	Соціальні мережі	6%	-	-
11	Здоров'я	3%	-	8%
12	Сварки	-	13%	-
18	Байдужість	5%	15%	-
19	Лінощі	-	5%	-
20	Екологія	-	7%	-
21	Брехня	-	5%	-
22	Розлучення	-	5%	-
23	Думка оточуючих	-	5%	12%
24	Стрес	-	5%	-
25	Суспільство як жюрі	-	-	15%
26	Багатство	-	-	5%
27	Ніжність	-	-	5%
28	Складнощі	-	-	5%

Таблиця А5

**Узагальненні результати за методикою «Символ» - показник
«позитивне» до «Символу життя»**

№	Назва малюнку	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Сім'я	19%	20%	30%
2	Дозвілля	10%	-	-
3	Кохання	12%	10%	20%
4	Взаєморозуміння	12%	10%	8%
5	Здоров'я	14%	15%	5%
6	Екологія	4%	-	-
7	Спорт	6%	15%	2%
8	Наука	2%	-	-
9	Успіх	2%	4%	-
10	Чесність	2%	2%	7%
11	Позитив	-	7%	-
12	Щастя	7%	5%	5%
18	Дружба та доброта	10%	4%	-
19	Освіта	-	4%	-
20	Людяність	-	4%	6%
21	Розвиваюча країна	-	-	4%
22	Брати, сестри	-	-	5%
23	Ліс	-	-	2%
24	Печаль	-	-	1%
25	Дім	-	-	5%

Таблиця Б1

Результати за методикою «Символ» - показник «Символ країни»

№	Назва малюнку	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Україна в моєму серці	12%	-	7%
2	Мир, любов	10%	-	15%
3	Калина	10%	17%	15%
4	Пшениця	10%	-	10%
5	Мир	12%	-	-
6	Любов і довіра	5%	-	-
7	Гроші	3%	9%	-
8	Сім'я	2%	-	8%
9	Небо	2%	-	-
10	Дерево	1%	-	-
11	Природа	1%	12%	-
12	Символіка	7%	15%	25%
13	Дім	3%	10%	-
14	Свобода	7%	12%	-
15	Єдність	7%	8%	-
16	Воля	-	8%	-
17	Культура	-	3%	-
18	Віра в Бога	-	2%	-
19	Лелека	-	2%	-
20	Верба	8%	2%	-
21	Зірки	-	-	5%
22	Вишиванка	-	-	5%
23	Сонце	-	-	5%
24	Фенікс	-	-	5%

Таблиця Б2

**Результати за методикою «Символ» - показник загальне й важливе до
«Символу країни»**

№	Назва малюнку	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Прапор	10%	-	-
2	Кохання	10%	-	-
3	Люди	8%	12%	15%
4	Дружба	8%	4%	-
5	Щастя	8%	-	9%
6	Сила волі	2%	-	-
7	Весело	2%	-	-
8	Дім	2%	-	-
9	Мир	2%	15%	5%
10	Чесність	2%	-	8%
11	Рівноправність	4%	-	-
12	Увага кожного	2%	-	-
13	Калина	2%	-	-
14	Збереження культури	2%	-	5%
15	Земля	2%	-	5%
16	Розвиток	2%	-	-
17	Традиції	2%	3%	-
18	Захист	2%	-	-
19	Українська мова	-	18%	-
20	Взаєморозуміння	-	12%	-
21	Гроші	8%	12%	15%
22	Президент	-	8%	-
23	Хліб	8%	5%	8%
24	Процвітання	-	3%	-
25	Батьківщина	7%	2%	15%
26	Розум	-	2%	5%
27	Єдність	5%	2%	5%
28	Освіта	-	2%	-
29	Патріотизм	-	-	5%

Таблиця Б3

Результати за методикою «Символ» - показник менш значне до «Символ країни»

№	Назва малюнку	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Багатство	15%	-	-
2	Політика	13%	15%	5%
3	Війна	7%	12%	8%
4	Жорстокість	7%	10%	-
5	Сім'я	4%	-	-
6	Пустота	4%	-	-
7	Довіра	4%	-	-
8	Церква	2%	8%	8%
9	Зброя	2%	-	-
10	Гроші	2%	18%	25%
11	Сварка	1%	-	-
12	Народ	9%	8%	9%
13	Добробут	-	5%	-
14	Свари	-	5%	-
15	Природа	9%	5%	5%
16	Розум	-	3%	-
17	Шкідливі звички	10%	3%	4%
18	Ресурси	5%	2%	-
19	Повага	-	2%	-
20	Кохання	-	-	15%
21	Влада	6%	4%	10%
22	Інші країни	-	-	4%
23	Час	-	-	2%
24	Крадії	-	-	5%

Таблиця Б4

Результати за методикою «Символ» - показник негативне до «Символ країни»

№	Назва малюнку	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Війна	22%	20%	30%
2	Літаки	17%	-	-
3	Люди в масках	2%	-	-
4	Палаючі дерева	4%	-	-
5	Сварки	4%	-	8%
6	Бідність	2%	-	-
7	Гроші	6%	8%	-
8	Принижений прапор	4%	-	-
9	Пустеля	2%	-	-
10	Злодії	2%	-	5%
11	Насильство у сім'ї	2%	-	-
12	Корупція	4%	3%	9%
13	Образи	2%	-	-
14	Дискримінація	2%	13%	-
15	Телевізор	2%	-	9%
16	Політика	-	20%	-
17	Екологія	-	15%	-
18	Конфлікти	8%	8%	9%
19	Верховна рада	8%	5%	-
20	Досягнення	-	3%	-
21	Тероризм	7%	3%	8%
22	Контрабанда	-	2%	3%
23	Залежність	-	-	15%
24	Патріотизм	-	-	2%
25	Блискавка	-	-	2%

Таблиця Б5

Результати за методикою «Символ» - показник позитивне до «Символ країни»

№	Назва малюнку	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Свобода, мир	33%	25%	5%
2	Весела країна	14%	-	-
3	Гроші	6%	-	15%
4	Дім, сім'я	6%	7%	-
5	Молоде покоління	6%	-	8%
6	Прапор	4%	-	-
7	Світ без війни	4%	-	4%
8	Друзі	2%	-	-
9	Суспільство	2%	-	8%
10	Патріоти	2%	-	-
11	Стабільність	-	19%	-
12	Єдність	9%	12%	10%
13	Народ	8%	10%	-
14	Природа	-	10%	5%
15	Культура	-	5%	-
16	Людина	-	3%	-
17	Взаєморозуміння	4%	3%	-
18	Українська мова	-	2%	-
19	Піклування про дітей	-	2%	-
20	Наука	-	2%	-
21	Любов до ближнього	-	-	30%
22	Посмішка	-	-	5%
23	Політика	-	-	5%
24	Спокій	-	-	5%

ДОДАТОК В

Таблиця В1

Порівняльний аналіз використання кольорів в створені «Символ життя» у підлітків (за методикою «Символ»)

	Червоний		Жовтий		Помаранчевий		Зелений		Синій		Коричневий		Чорний		Сірий		Фіолетовий	
	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей
«Символ життя»	50%	65%	52%	39%	26%	56%	34%	56%	52%	48%	14%	2%	10%	4%	8%	8%	6%	6%
Загальне й важливе до «символу життя»	68%	69%	75%	65%	51%	10%	59%	62%	51%	47%	0%	5%	0%	6%	0%	46%	0%	4%
Менш значне до «символу життя»	48%	63%	21%	3%	3%	51%	37%	60%	67%	26%	73%	39%	60%	22%	49%	35%	10%	42%
Негативне до «символу життя»	47%	48%	5%	48%	5%	%	37%	54%	52%	44%	68%	72%	72%	%	63%	54%	45%	21%
Позитивне до «символу життя»	43%	64%	68%	54%	54%	0%	62%	55%	38%	46%	16%	6%	6%	10%	4%	4%	8%	17%

Таблиця В2

Порівняльний аналіз використання кольорів в створені «Символ країни» у підлітків (за методикою «Символ»)

	Червоний		Жовтий		Помаранчевий		Зелений		Синій		Коричневий		Чорний		Сірий		Фіолетовий	
	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей
«Символ життя»	50%	65%	52%	39%	26%	56%	34%	56%	52%	48%	14%	2%	10%	4%	8%	8%	6%	6%
Загальне й важливе до «символу життя»	68%	69%	75%	65%	51%	10%	59%	62%	51%	47%	0%	5%	0%	6%	0%	46%	0%	4%
Менш значне до «символу життя»	48%	63%	21%	3%	3%	51%	37%	60%	67%	26%	73%	39%	60%	22%	49%	35%	10%	42%
Негативне до «символу життя»	47%	48%	5%	48%	5%	%	37%	54%	52%	44%	68%	72%	72%	%	63%	54%	45%	21%
Позитивне до «символу життя»	43%	64%	68%	54%	54%	0%	62%	55%	38%	46%	16%	6%	6%	10%	4%	4%	8%	17%

ДОДАТОК Г

Таблиця Г1

**Узагальнені результати ранжування термінальних цінностей у підлітків
(за методикою «Ціннісні орієнтації» М.Рокича)**

№ з/п	Цінності	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Активне діяльне життя	6	8	4
2	Життєва мудрість	7	12	13
3	Здоров'я	1	1	1
4	Цікава робота	15	13	12
5	Краса природи та мистецтва	16	16	9
6	Любов	2	6	3
7	Матеріально забезпечене життя	4	7	8
8	Наявність хороших та вірних друзів	3	3	2
9	Суспільне визнання	11	14	14
10	Пізнання	10	9	11
11	Продуктивне життя	14	11	16
12	Розвиток	13	5	7
13	Розваги	12	15	18
14	Свобода	8	2	10
15	Щасливе сімейне життя	5	10	5
16	Щастя інших	18	17	15
17	Творчість	17	18	17
18	Впевненість у собі	9	4	6

Таблиця Г1

**Узагальнені результати ранжування інструментальних цінностей у
підлітків (за методикою «Ціннісні орієнтації» М.Рокича)**

№ з/п	Цінності	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з прийомних сімей
1	Акуратність	1	1	4
2	Вихованість	3	2	1
3	Високі запити	13	16	18
4	Життєрадісність	2	7	8
5	Исполнительность Дисциплінованість	12	12	15
6	Незалежність	14	6	12
7	Непримиримість до недоліків в собі та інших	15	17	14
8	Освіченість	4	4	2
9	Відповідальність	5	9	3
10	Раціоналізм	18	8	9
11	Самоконтроль	9	3	13
12	Сміливість у відстоюванні своєї думки	7	10	11
13	Тверда воля	6	13	16
14	Терпимість	17	11	5
15	Широта поглядів	16	14	10
16	Чесність	10	5	6
17	Ефективність у справах	8	18	17
18	Чуткість	11	15	7

ДОДАТОК Д

Короткий зміст тренінгових занять

Заняття 1.

Мета: знайомство, створення позитивного емоційного фону та довіри у групі, прийняття правил групи.

Хід заняття

Ритуал привітання в групі.

Вправа «Як тебе звати і чим ти пишаєшся».

Прийняття правил роботи в групі.

Вправа «Автопортрет»

Вправа «Чим ми схожі»

Інструкція: Члени групи сидять у колі. Ведучий запрошує в коло одного з учасників на основі якої-небудь реальної або уявлюваної схожості із собою. Наприклад: "Оля, вийди, будь ласка, до мене, тому що в нас із тобою однаковий колір волосся (або ми схожі тим, що ми жителі Землі, або ми одного росту й т.п.)". Оля виходить у коло й запрошує вийти кого-небудь із учасників так само. Гра триває доти, поки всі члени групи не опиняться в колі.

Основна вправа - оцінка рівня інформованості учасників тренінгу

Вправа «Компліменти»

Ведучий кидає м'яч одному з учасників і називає його безперечно гідність чи комплімент. Наприклад, «Катя, у тебе чудова пам'ять». Або «Сергію, в тебе класні черевики». Добре продовжувати цю гру до переходу компліментів на якість особистості. Простежити, щоб комплімент був сказаний кожному учаснику.

Вправа «Лиса й Заєць».

Інструкція: на початку ведучий пропонує учасникам стати в коло, на учасників, що стоять друг напроти друга зав'язати шарфи. Шарф «лиса» на один вузол, шарф «заєць» - на два. По команді учасники повинні зняти із себе шарфи й зав'язати їх на сусідові. Шарфи повинні рухатися в одному

напрямку по колу. Шарф «лиса» рухається швидше чим заєць. Ті, хто зав'язує два вузли шарфа «заєць» повинні постаратися зробити це якнайшвидше.

Обговорення.

Рефлексія заняття.

Ритуал прощання.

Заняття 2.

Мета: знайомство з поняттям «толерантність», «толерантне сприйняття», «толерантна особистість», зниження рівня агресивності.

Хід заняття

Ритуал привітання групи.

Вправа «Перетворення».

Інструкція: завершить, будь ласка, по черзі, починаючи із сусіда, що сидить ліворуч від мене, наступні пропозиції:

- Якби я був книгою, то я був би ...
- Будь я їжею, то я був би ...
- Будь я твариною, то я був би ...
- Будь я рослиною, то я був би ...

Обговорення.

Основна вправа.

Вправа «Не відомі світи».

Вправа вимагає мінімального втручання з боку ведучого, творчий, дослідницький характер гри дозволяє учасникам повною мірою відчувати особливості взаємодії між представниками різних груп, що суттєво розрізняються між собою в культурному, соціальному, ідеологічному плані. Перед початком гри всі учасники розбиваються на дві команди. Коли команди остаточно сформовані, можна починати гру. Гра складається із трьох етапів [3].

Етап 1. «Створення світів». Команди створюють «легенду» свого світу.

Етап 2. «Зустріч». Команди збираються в одній кімнаті.

Далі відбувається почергова презентація «світів». Презентації краще проводити за певним планом. Спочатку «хазяї» повідомляють назву свого світу, гостей приймають у свою цивілізацію, вітають їх, показують портрет жителя й розповідають про нього, знайомлять гостей зі своїм законодавством. На закінчення гостей пригощають блюдами інопланетної кухні, навчають «національному» танцю.

Етап 3. «Прийняття загальних законів». На цьому етапі командам треба домовитися між собою про певні правила взаємодії на невідомій планеті й розподілі наявних ресурсів корисних копалин. По завершенню всі учасники ставлять під "законодавством" свої підписи, після цього ватман причіпляється на стіну.

Основна вправа

Вправа «Фігура толерантності».

Вправа «Очі в очі».

Вправа «Ванька-встанька».

Вправа «Друкарська машинка».

Інструкція: ведучий просить відтворити уривок тексту по колу, починаючи з учасника, який сидить від нього праворуч, у такий спосіб: кожний називає по одній букві по черзі, наприкінці слова всі лякають у ладоші, у знак препинання тупотять ногами, наприкінці пропозиції встають.

Вправа «Емблема толерантності».

Інструкція: на попередньому етапі учасники виробили власні визначення толерантності й ознайомилися з вже існуючими. Ведучий відзначає, що обговорення проходило на інтелектуальному, абстрактному рівні. Наступна вправа дозволить підійти до цього поняття з іншого боку - учасникам треба створити емблему толерантності. Кожний спробує самостійно намалювати таку емблему, що могла б друкуватися на суперобкладинках, політичних документах, національних прапорах. Процес малювання займає 5-7 хв. Після завершення роботи учасники розглядають малюнки один одного (для цього можна ходити по кімнаті). Після

ознайомлення з результатами творчості інших учасники повинні розбитися на підгрупи на основі подібності між малюнками. Важливо, щоб кожен учасник самостійно ухвалив рішення щодо приєднання до тієї або іншої групи. Кожна з підгруп, що утворилася, повинна пояснити, що загального в їхніх малюнках, і висунути гасло, що демонструвала б суть їхнього гасла.

Розминка - на вміння почувати один одного.

Вправа «Жу-жу».

Ритуал прощання

Заняття 3.

Мета: розвиток толерантного сприйняття, формування позитивних ціннісних орієнтацій, розвиток навичок конструктивного спілкування

Обладнання: м'яч, ватман, кольорові олівці, фліп-чарт, маркери

Хід заняття

Мій рідний край (частина I)

Розминка.

Дискусія на тему: «Чого не вистачає моїй країні?»

Основна вправа.

Вправа «Символ моєї країни».

Інструкція: ведучий пропонує учасникам поділитися на дві групи, кожній групі дається ватман і кольорові олівці, і просить зобразити «Символ країни»

Розминка.

Вправа «зв'яжемося у вузол».

Інструкція: ведучий просить учасників встати в тісне коло в центрі кімнати. Потім підняти ліву руку нагору. А права рука вказує на центр кола. Після того, як всі учасники виконають цю команду, попросять їх опустити ліву руку й схопити когось за праву руку. Після цього контакту учасникам не дозволяється розривати руки. Тепер тренеріві потрібно сказати учасникам, що вони повинні розплутатися, не розчіплюючи рук. Після того, як вони розплутаються, їм варто знову утворити коло. Їх не повинне турбувати, що

під час виконання вправи деякі з учасників будуть повернуті спиною до центра кола.

Обговорення:

1. Чи розтиснув хто-небудь руки з іншим учасником?
2. Можна виконувати цю вправу швидше? Чому?
3. Чи треба нам спробувати знову?
4. Чи приймав хто-небудь на себе різні ролі в групі?

Рефлексія.

Заняття 4.

Мета: розвиток толерантного сприйняття, формування позитивних ціннісних орієнтацій, розвиток навичок конструктивного спілкування.

Обладнання: ватман, кольорові олівці, папірці, ручки, фліп-чарт, маркери.

Хід заняття

Мій рідний край (частина II)

Розминка

Вправа «Який я сьогодні фрукт»

Інструкція: ведучий пропонує учасникам розповісти з яким фруктом він зараз себе асоціює.

Основна вправа.

Розгляд підготовлених проєктів (домашнє завдання)

Вправа «Стереотипи».

Інструкція: Ведучий знайомить учасників із вправою, не показуючи свого відношення до стереотипізації. Видає учасникам ручки й папір. Читає їм текст «Стереотипи». Просить їх записати свої відповіді на папері без якого-небудь обговорення. Розміщає відповіді кожного учасника на дошці. Після виконання вправи варто підкреслити безглуздість навішення ярликів і стереотипного мислення.

Розминка.

Вправа «Премія».

Інструкція: ведучий розповідає учасникам про Нобелівську премію, а потім записує на дошці питання, на основі яких учасники групи можуть побудувати свій виступ. Промова кожного «лауреата» винагороджується оплесками. Після виступу учасники групи ставлять свої питання «лауреатові». Члени групи, які не встигли представити свої досягнення, можуть коротко назвати свою номінацію й пояснити, за що вони одержують премію.

Рефлексія заняття.

Заняття 5.

Мета: дати знання про особливості толерантної та інтолерантної особистості й основних розходжень між ними; ознайомити учасників з основними рисами толерантної особистості; дати можливість підліткам оцінити міру своєї толерантності

Обладнання: бланки опитувальника, ручки, фліп-чарт, маркери.

Хід заняття

Толерантна особистість. Я й група

Розминка

Вправа «Який я?»

Інструкція: ведучий дає можливість учасникам усвідомити себе й побачити, наскільки відповідає їх Я-образ тому, яким його бачать навколишні [3].

Основна вправа.

Вправа «Риси толерантної особистості».

Інструкція: ведучий роздає учасникам бланки опитувальника. Ведучий пояснює, що 15 характеристик, перерахованих в опитувальнику, властиві толерантній особистості. На заповнення опитувальника дається 3-5 хвилин. Потім, ведучий заповнює заздалегідь підготовлений бланк опитувальника, який прикріплений на дошку. Для цього він просить підняти руки тих, хто відзначив у колонку В першу якість. Характеристики, які відповідають підраховуються й заносяться в стовпчик бланка. У такий же спосіб

підраховується число відповідей по кожній якості. Ті три якості, які набрали найбільшу кількість балів, і є ядром толерантної особистості (з погляду даної групи).

Основна вправа

Вправа «Пантоміма толерантності».

Інструкція: всі учасники розбиваються на 3-4 підгрупи (по 3-5 чоловік). Кожна підгрупа одержує одне з визначень толерантності, вивішених на дошці. Завдання: пантомімічно зобразити це визначення так, щоб інші учасники здогадалися, про яке визначення йде мова.

Обговорення:

1. Яка пантоміма була найбільше «однозначною» і не викликала утруднень при вгадуванні?

2. З якими труднощами зіштовхнулися групи в процесі придумування пантоміми?

Розминка.

Вправа «Картина».

Інструкція: група ділиться на підгрупи із трьох-чотирьох чоловік. Кожна підгрупа вибирає яку національність, народ, етнічну групу й придумує, як її зобразити так, щоб інші учасники могли відгадати, що це за національність.

Рефлексія.

Заняття 6.

Мета: розвиток толерантності до інших; навчання способам толерантного спілкування; стимулювати в юнаків зацікавленість у пошуках шляхів виходу із глобальних конфліктів; навчання конструктивним способам виходу з конфліктних ситуацій.

Обладнання: фліп-чарт, маркери, прапорці, карта світу.

Хід заняття

Я й група: Толерантність до себе й до інших.

Розминка.

Вправа «Карта нетерпимості».

Інструкція: ведучий й учасники перераховують «гарячі крапки» планети й позначають їх на карті за допомогою прапорців.

Обговорення:

- Можна виправдати конфлікти, що приводять до людських жертв?
- Які основні причини конфліктів?

Основна вправа

Вправа «Як бути толерантним у спілкуванні?»

Інструкція: кожний з нас час від часу попадає в конфліктні ситуації: з кимось свариться, одержує незаслужені обвинувачення. Кожний по-своєму виходить із подібних ситуацій - хтось ображається, хтось намагається знайти конструктивне рішення. Можна вийти з конфліктної ситуації за допомогою толерантної поведінки, зберігаючи власне достоїнство й не принизивши іншого? Ведучий пропонує кому-небудь із учасників групи згадати й розповісти ситуацію, коли його або кого-небудь із його знайомих скривдили. Цей учасник виступить у ролі кого скривдили, а інший - у ролі кривдника. Учасники повинні розіграти цю сцену. Використовуючи запропоновану нижче схему, «скривджений» спробує гідно вийти із ситуації. Наприклад, мама вичитала сина при друзях за те, що він не вимив посуд.

Вправа «Обговорення Декларації прав людини».

Процедура проведення. Ведучий ініціює обговорення Загальної декларації прав людини за наступними питаннями:

- Які права людини часто порушуються?
- Які інтолерантні дії найчастіше приводять до порушення прав людини?
- Які наслідки порушення прав людини ви можете назвати?
- Які права людини порушуються у випадку етнічних конфліктів?
- Які дії, по-вашому, повинні робити у випадку порушення прав людини?

- Може конкретна людина вплинути на дотримання прав людини?

Якими засобами?

Основна вправа.

Вправа «Кодекс толерантності».

Інструкція: ведучий пропонує учасникам групи на основі Загальної декларації прав людини створити «Кодекс толерантності». Після створення цього кодексу, учасникам пропонується прийняти його.

Рефлексія заняття.

Заняття 7.

Мета: розвиток толерантного сприйняття, формування позитивних ціннісних орієнтацій, розвиток навичок конструктивного спілкування

Обладнання: фліп-чар, маркери, пепір, ручки.

Хід заняття

Толерантність до інших.

Розминка.

Вправа-гра «Карамболь»

Інструкція: Із числа учасників виберіть двох-трьох членів групи, які в цій грі будуть виконувати роль «посланців». Не загострюючи на цьому уваги, ведучий повинен так підібрати учасників, щоб вони розрізнялися між собою по значимих зовнішніх ознаках: наприклад, хлопчиків і дівчат. «Посланники» уходять в іншу кімнату. Там вони одержують інструкцію й на її основі готують питання для групи. Поки посланці виконують завдання, дайте всій групі наступну інструкцію: «Ми-карамболійці». Ми повинні дотримуватися трьох правил, що діють у нашій країні:

1. Ми можемо говорити лише з людиною тієї ж статті, що й ми самі.
2. У нашому словнику всього два слова - «та й ні».
3. Наша відповідь на питання залежить від того, посміхається той, хто нас запитує.

Якщо людина посміхається, ми відповідаємо «так», якщо не посміхається, відповідаємо "ні". Ведучий повинен переконатися в тому, що учасники засвоїли правила. Почніть гру, коли «посланці» готові. Запрошуйте їх поодиноці, так, щоб інші посланці не знали, які питання ставлять його колеги. Після опитування кожний з посланців представляє свій звіт про культуру Карамболь та її жителів. Після обговорення питань «карамболійці» можуть розповісти «посланцям» про правила поведінки й спілкування, прийнятих у їхній культурі [3].

Основна вправа.

Вправа «Символи».

Учасники повертаються до своїх малюнків «Символ країни» й «Символ життя», і разом уже з урахуванням зображених малюнків, малюють загальний «Символ країни», і також «Символ життя».

Вправа-гра «Павутина забобонів».

Інструкція: ведучий просить учасників згадати й назвати який-небудь народ, що традиційно є об'єктом глузувань й анекдотів, пропонує комусь з учасників зіграти роль обраного народу. Цей учасник сідає в центрі кола на стілець, а останні починають розповідати про названу національність анекдоти, засновані на негативних стереотипах і забобонах або виражати існуючі негативні уявлення. Після кожного негативного висловлення ведучий обмотує учасника, що представляє "народ", мотузкою, начебто обплутуючи "павутиною забобонів", доти поки той не зможе поворухнутися [3].

Розминка.

Вправа «Коло зворотного зв'язку».